GENERAL EDITOR'S FOREWORD

The eighth book of Kramadīśvara's *Samkṣiptasāra* is devoted to Prakrit It has its value as a text belonging to the Eastern School of Prakrit. grammarians. Dr. Banerjee has given us here for the first time an edition of the *Prākrtādhyāya* of the *Samksiptasāra* that is based on all the available manuscripts of the text. He has also consulted the earlier printed editions. In presenting the Sūtras he has indicated parallels from the works of other Eastern grammarians and from Hemacandra's Prakrit grammar. Thus he has given us a text that is carefully based on the available mansucript evidence, as against the text in the earlier uncritical and careless editions. In the present state of the available materials, there is very little that can be further reliably achieved in the matter of establishing the text

It is however obvious that the resulting text is far from satisfactory and this is so because all the available manuscripts of the Prakrit book of the *Samksiptasāra,* agreeing very closely among themselves (as noted by Dr. Banerjee), derive from a prototype that appears to have been considerably incorrect and defective. Consideration of a few doubtful places in the Apabhramśa section will easily bring out this point

Under 5, 5 we read *mūka vadha.* But compare *Siddhahema* (=SH.), 8, 4, 422 (13) : *mūdhasya nāha-vadhau*[1] and the illustrations under 402, 422(4).

With *samgha sahu* compare SH. 8, 4, 366 *sarvasya sāho vā,* and the illustration under 4, 422(16).

Under 5, 7 we read *nūnam nada nadū nāvai* Compare SH. 8, 4, 444 which notes *nam, nau, nāi, nāvai*-and *jani* in the sense of

1 Under SH. 4, 2, 174 *vaḍhaḥ vaḍho* is obviously incorrect for *mūḍhaḥ vaḍho*

iva (i.e. as particles of comparison) In *jadāso tadāso* (under 5, 113) for *jaiso taiso* also *i* is similarly misread as *dā*.

Under 5, 13 *kimpa* seems to stand for *kimva*.

5, 14 treats diminutive suffixes Compare SH. 8, 4, 429 and ff.

In *gāhuli* -*ula*- is the diminutive suffix Compare *gāhulī* (*Deśī-nāmamālā* 2, 89) derived from *gāha*-(Sk *grāha*-) and *sāhuli* (SH 4, 2. 174) derived from *sāhā* (Sk *śākhā*)

Besides the diminutive sense, these suffixes have other shades also, e g grief or depression (*kheda*-) This is illustrated by *hiadā* (derived from *hiaa*- with the diminutive suffix -*da*-) in *hiadā phuṭṭi* (cf SH 8, 4, 357(3) *hiadā phuṭṭi tada-tti kari* etc., where *hiadā* means 'O poor heart') Under 5, 22 and 5, 30 it is said that *vāī* means *vāri* 'water'. This is very much suspect. Such a word is quite unknown. The expected forms are *vāriem*, *vārim* etc.

Under 5, 40, *aiṁ* quite obviously stands for *maiṁ*. Compare SH 1, 4, 377.

Under 5, 41 *lahatum* and *lahevvatum* seem to stand for *lahaum* and *lahevvaum* respectively.

Under 5, 48 *tūna* is given as an abstract noun forming suffix. This should be obviously *ttana* (Compare SH. 8, 4, 437. The commentary gives a form with the suffix -*ttana* as an option for one with the suffix -*ppana*).

Under 5 67 we read *śeṣo nāgare vāsakādau* Here the last word should read *rāsakādau* (Nitti-Dolci reads so see *Prakrit Grammarians*, p. 150) As the metres like Dohā were characteristic of the compositions in the Vrācada variety of Apabhraṁśa, so the metres like Rāsaka were characteristic of Nāgara Apabhraṁśa [2]

---

2 Ratnaśrījñāna in his commentary on Daṇḍin's *Kāvyalakṣana*, 1, 37 has mentioned Rāsaka as one of the characteristic literary forms or metres of Apabhraṁśa. See Thakur and Jha, *Kāvyalakṣana*, 1957, p. 25.

Among the 'Deśya' expressions (*deśokti*) listed under 5, 96 *bappe* (1), *puttare*[3] (2) and *mārive* (3) should be possibly *bappa* etc i.e. ending in *a*, and *mariva* is an obvious corruption of *mā isa amho, amhi, amha* (8) stand for *ammo, ammi, amma* respectively. Among the particles expressing ironical surprise (16) *maru* (morphologically, imperative second person singular of *mar-* to die', cf Mod. Guj. *mare* expressing, *inter alia*, fond admiration under the ruse of a curse), *uha* ook !') and *māri* (=imperative second person singular of the causative *mār*: cf. Hindi *mār dālā*, Guj. *māryā* or *mārī nākhyā* used metaphorically in a comparable sense) are, like several other expreesions in the list, to be taken as idioms or fixed phrases used metaphorically. *je* and *ji* are said to be *ivārthe* But they are always used emphatic and not comparative particles. So the correct reading should be *evārthe*. Compare SH 8, 4, 420

There is some obvious textual confusion in the expressions listed under 5. 96 (23). The end portion should constitute one separate item : *kalla-kallī hyastana-śvastanayoh* What precedes this seems to be quite different, having no connection with the meanings 'yesterday' and 'tomorrow'.

Under 5, 96(32) we read *vissaha-viṭāno gṛhasamparkayoḥ*. Here *viṭāno* stands for *viṭṭālo*. Compare *aspṛśyasamsargasya viṭṭālaḥ* under SH. 4, 8, 422 and its illustration The fact is that the whole section called *Deśīsāra* seems to have numerous corruptions.

Finally in the illustration given under 5, 113 *jadāso* and *taḍāso* are, as already pointed out, obvious corruptions for *jaiso, taiso* Compare SH 8, 4, 403.

It is thus quite clear that in the available manuscripts of the *Prākṛtādhyāya*, the Apabhramśa portion is very badly preserved.

Incidentally, it is to be observed that as we find several groups of Sūtras with the same internal sequence (and at times with the same illustrations) commonly shared by the Apabhramśa portion of Kramadīśvara's *Prākṛtādhyāya* and that of Hemacandra's Prakrit grammar,[4]

3 cf. the slang expression *pattar* in Modern Gujarati

4 See for example *Prākṛtādhyāya*, 5, 48 to 52 and SH 8, 4, 437 to 44 and the illustrated forms *daiena daieṁ, aggiem, aggim, aggina, ḍhollā, hiaḍā* etc commonly given in both of them.

we are led to believe that they must have used some identical earlier source for their treatment of Apabhraṃśa.

But till we come across some better manuscript preserving the original text more faithfully, we shall have to be satisfied with the text painstakingly set up by Dr. Banerjee. The Prakrit Text Society is grateful to him for having kindly edited the text on their behalf

H. C. Bhayani

INTRODUCTION

1. Earlier Studies on Kramadīs'vara's Prākrit grammar

§ 1. Christian Lassen was the first scholar, so far known to us, who had utilised from a manuscript in Paris the Prākrit grammar in the *Saṃkṣiptasāra* of Kramadīśvara in his *Institutiones Linguae Pracriticae*[1] published in the year 1837. Two years later, Nicolas Delius had also utilised the same manuscript[2] and appended the '*dhātvādeśa*' portion of Kramadīśvara's Prākrit grammar to his *Radices Pracriticae*, Bonnae Ad Rhenum in 1839, which is regarded as a supplement to Lassen's *Institutiones* Though Kramadīśvara's Prākrit grammar was utilised by these two scholars as early as 1837-39, yet they did not seem to have attached much value to his work. It was Cowell who had practically for the first time announced the proper worth of Kramadīśvara's Prākrit grammar which is 'of great value in correcting Vararuci's text'.[3] Cowell said that many difficult and obscure passages of Vararuci's *Prākṛta-prakāśa* could be made clear, if Kramadīśvara were properly consulted. Cowell really understood the value of Kramadīśvara, a fact which has strongly been emphasized by Grierson many years later.

§ 2. It was also reported by Cowell that a text of the Prākrit Grammar of Kramadīśvara was in the process of editing by Rajendralal Mitra, for the Bibliotheca Indica, of the Asiatic Society of Bengal,[4] but 'fortunately for his reputation', says Grierson,[5] it was never published[6] The date of its printing is not known, but, as Grierson[7] informs us it was probably somewhere about the year 1870 (?). He also says that it has just the value of not a very good manuscript. Later

1) P 16 He has consulted the commentary of Caṇḍīdevaśarmā, vide my L infra (§10) for detailed analysis 2) P 10 (fn 1) 3) Cowell's edition of *Prākṛata-prakāśa*, 1868, p XII. 4) "It is with no small pleasure that I have seen, among the publications of the Bengal Asiatic Society, which are annouced as in progress an edition of the Prākṛta portion (of Kramadīśvara), by Babu Rajendralal Mitra"—Cowell's *Prākṛtaprakāśa*, p XII. 5) The Prākṛta—*Dhātvādeśa* etc, Calcutta, 1924, p 79. 6) H. P Śāstrī's Des. Cat. (VI), 1931, p. lxv 7) Ibid, p. 79.

on, a new edition[1] of the eighth pāda of Kramadīśvara's Prākrit Grammar was printed in Calcutta in 1886, but that was also a very bad and uncritical edition. Since then it has attracted the attention of many scholars, and lastly, Grierson had laid down strong stress on the importance of this work and remarked that this Prākrit grammar of Kramadīśvara would be found useful for 'controlling or substantiating the statement of other writers'[2]. He did not edit any portion of it, but utilised the '*dhātvādeśa*' portion of his Prākrit grammar from Delius's *Radices*. That a critical edition of Kramadīśvara's *Prākṛtādhyāya* has long been a desideratum is expressed by all these scholars. The present work is an humble attempt for the first time to improve considerably upon the existing text of Kramadīśvara, with the help of the manuscripts collated by me.

2. Critical Apparatus and Text-Constitution

I Critical Apparatus

§ 3. This *editio princeps* of Kramadīśvara's Prākrit grammar called "*Prākṛtādhyāya*" with the *Vṛtti* is based on the following material the description of which is given below :

(i) Manuscripts

A=This stands for the country-made paper manuscript written in Bengali character, belonging to the Asiatic Society, Calcutta, and noticed by H. P. Śāstrī in his Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Asiatic Society, Vol VI (grammar), 1931. p 180, item No. 4495, MS. No. G. 694. The description, given there, is as follows :

"Substance, country-made paper 15×3½ inches. Folia, 27. Lines 5, 6 on a page. Extent in Ślokas, 436. Character, Bengali. Appearance, tolerable. Complete"

Out of these 27 folios, the Prākrit portion runs only upto the 22nd folio, the remaining folios being for the metres and rhetorics. On the first page of the folio (i e ,1a), some other things, which are not connected with the text, are written. The analysis of the Prākrit portion can briefly be stated thus .

---

1) Vide my printed material P infra (§ 14) for the analysis of the printed editions of Kramadīśvara's Prākrit grammar. 2) Grierson, Ibid, p 79.

1b 3b—The First chapter—*Svara-kāryaṃ nivṛttam.*

3b-9a—The Second chapter—Consonants with conjuncts.

9a-12a—The Third chapter—Declension.

12a-15b—The Fourth chapter—Conjugation (with *Dhātvādeśas*).

15b-22a—The Fifth chapter—*Apabhraṃśārambhaḥ.*

Excepting the first and the last, there is no chapter-mark. At the end, it is written—

विद्यातपोऽर्थी वादीन्द्रः पूर्वग्रामि-द्विजः कविः ।
चक्रपाणिसुतो ज्यायान् नतान्तो श्रीपतेः कृती ॥

इति वादीन्द्र-चक्रचूडामणि-महापण्डित-श्रीक्रमदीश्वरकृतौ संक्षिप्तसारे रसवत्यां वृत्तौ सन्धि-पादादिना प्राकृतान्तेन द्वितीयोऽध्यायः । ॐ दुर्गा शरणम् ॥

The marginal glosses of the manuscript are generally the Prākrit renderings of some Sanskrit words, classed as "*ākṛtigaṇa*" and *vice-versa.* The ink used for the text is black, while some lines are marked with a red pencil, probably by the compiler of the catalogues. The manuscript is complete and is in a good condition. The hand-writing of this manuscript is almost uniform and clear, it is sometimes written in a small size, and sometimes in a big size, as a sequel to which the lines in each page vary from 4 to 6. It is also carefully written save for some slight mistakes common to the other manuscripts consulted and collated by me. It has some scribal errors, here and there, which arise sometimes out of orthographical similarity in the Bengali script of the 17th and 18th centuries A. D, and sometimes owing to the ignorance of the copyist These errors are quite negligible, and could easily be corrected with the aid of other manuscripts. The manuscript bears no date.

§ 4 B = This manuscript in Bengali character, which has been preserved in the Vangīya Sāhitya Pariṣat Library, Calcutta, bearing the number, Sanskrit 287, contains 15 folios written on both sides of the country-made paper, the first folio and the last being blank. Its measurement is 19 by 5½ inches. It is complete and contains the textual portions of Prākrit, Chandaḥ and Alankāras only. The ink used for the manuscript is black. In the margin, some notes, such as, the evolution of Sanskrit sounds (a>ā, i, u, etc) are found , and it is clear from the scholia that the hand-writing of the marginal notes is quite different

from that of the body of the text and belongs to some other scribe of later times. Furthermore, in between the lines and also in the margin some corrections were made by a different hand; otherwise the hand-writing of this manuscript is uniform and clear. It has no marginal glosses as in other manuscripts. It does neither mention the name of the copyist, nor the date of its writing, but judging from the general appearance of the hand-writing, the age of the manuscript might be assigned to the close of the 18th or the beginning of the 19th century A D It is interesting to note that somebody might have used this manuscript in recent times, as some English words (although very few) are found in the margin. It omits many *sūtras*, *vṛttis* and words. It also indicates the sign of incorrect representation of a *sūtra* or *vṛtti* by putting a cross sign (×) over the margin. This has been made, I think, by the scribe The manuscript has 9—12 lines in a page. The Prākrit grammar runs upto the 12th folio of the manuscript, while the rest are devoted to metres and rhetorics. The first page of the folio (i e , 1a) though originally kept blank, shows the contents of the manuscript, (probably prepared by some other hand), which are not always correct The brief analysis is as follows :—

1b—2b=The First chapter=*Svara-kāryaṃ nivṛttam.*
2b—5b=The Second chapter=Consonants with conjuncts.
5b—7b=The Third chapter=Declension.
7b—9b=The Fourth chapter=Conjugation (with *Dhātvādeśas*).
9b—12b=The Fifth chapter=*Apabhraṃśārambhaḥ.*

Excepting the first and the last, there is no chapter-mark. It begins with" ओं नमो गणेशाय and ends with

विद्यातपोऽर्थी वादीन्द्रः पूर्वग्रामि-द्विजः कविः ।
चक्रपाणिसुतो ज्यायान् नमस्तो धीपतेः कृती ॥

इति वादीन्द्र-चक्रचूडामणि-महापण्डित-श्रीक्रमदीश्वरकृतौ संक्षिप्तसारे महाराजाधिराज-श्रीमज्जुमर-परिशोधित-वृत्ताष्टमपादः समाप्तः । श्रीकृष्णाय नमः ॥

§ 5. C=This country-made paper manuscript, written in Bengali character, belongs to the University of Calcutta, Sanskrit Department, bearing the number 1226 It has 25 folios, $17 \times 3\frac{3}{4}$ inches with 5 or 6 lines to a page. In the margin, Prākrit renderings of some Sanskrit words, classed as "*ākṛtigaṇa*", of the first, second and the fifth

chapters, are found. The hand-writting is clear and uniform with some topographical peculiarities common to a Bengali script. The manuscript is complete, but its condition is not good, as the edges of the manuscript are spoiled and torn, and here and there some repairs have been made by pasting paper. The manuscript bears the date of its writing, but it is damaged on one numerical point, thus creating some *lacunae* in the matter of fixing the date of writing of the manuscript At the end, it gives the Śaka era 16 [?] 8 of the four digits the third from the left (which I have put in the square bracket) is illegible, although only a left-side scrap of Bengali zero is visible, from which I conjecture that the digit might be zero. Whatever may be the number, it is pretty certain that of all the manuscripts consulted by me, it is the oldest, and thus, it helps us in correcting and improving some readings of the text Out of the 25 folios, the Prākrit portion covers upto the 20th folio, while the remaining portions are for the metres and rhetorics It is written on both sides of the folio, the first and the last pages being filled up with some lines quoted from the works of Kalidāsa, Bhatti and others. It has the following chapter-divisions :—

1b—3a = The First chapter = *Svara-kāryaṃ nivṛttam.*

3a—8a = The Second chapter = Consonants with conjuncts

8a—11b = The Third chapter = Declension.

11b—15a = The Fourth chapter = Conjugation (with *Dhātvādeśa*)

15a—20a = The Fifth chapter = *Apabhraṃśa.*

Excepting the first there is no chapter-mark. It begins with "......ओं नमो शिवाय" and ends with the following :—

विद्यातपोऽर्थी वादीन्द्रः पूर्वग्रामी द्विजः कविः ।
चक्रपाणिसुतो ज्यायान् नसासौ श्रीपतेः कृती ॥

इति वादीन्द्र-चक्रचूडामणि-महापण्डित-श्रीक्रमदीश्वरकृतौ संक्षिप्तसारे रसवत्यां वृत्तौ सधि-पादादिना प्राकृतान्तेन द्वितीयोऽध्यायः ॥ गुरुचरणेभ्यो नमः । श्रीरस्तु मयि लेखके सदा । यथा दृष्टो यो दि । श्रीरामगोपाल देवशर्मणो लिपिरियं पुस्तकश्च ॥ शकाब्द १६ (०) ८ ॥ श्रीरामः स्वाक्षरम् । श्रीदुर्गा ॥

One interesting thing that appears from the colophon is that it has been copied from the book of Śrī Rāmagopāla Devaśarmā, but who this Rāmagopāla was, is very difficult to ascertain now-a-days.

§ 6. C_1 = This country-made paper manuscript, written in Bengali character, also belongs to the University of Calcutta and is deposited in the Department of Sanskrit. It bears the No 1308 and measures 15×4 inches. It is in good condition and contains not only the Prākrit portion of the grammar, but also the Sanskrit portion. The whole manuscript is written on both sides, the first and the last pages being blank Black ink is used for the body of the text. The entire manuscript has 308 folios with different pagination mark for each and every chapter of the grammar Thus folios 1–34 are for *Saṃdhi*, folios 1–65 for *Tiṅanta*, folios 1–36 for *Kṛdanta*, folios 1–51 for *Taddhita*, folios 1–20 for *Kāraka*, folios 1–81 for *Subanta*; folios 2–16 for *Samāsa* and folios 1–25 for the Prākrit portion, of which again the last five folios are devoted to metres and rhetorics. The Prākrit portion has 5 or 6 lines on a page. In the scholia of this portion, the Prākrit renderings of some Sanskrit words are given. This manuscript is well-preserved and is written in neat and clear hand-writing, though the entire manuscript was copied by two different persons—the Sanskrit portion being written by Śrī Nanda Kumar Devaśarmā[1] and the Prākrit portion by Śrī Rāmamaya Devaśarmā[2] on different dates[3] which are also mentioned by the scribes. It is also said that it has been copied from the book of Śrī Premacandra Devaśarmā[4] Folios 1b-3a are devoted to vowels, written as "*Svara-kāryaṃ nirṛttam*" with some Prākrit renderings in the margin, while folios 3b-7a are for consonantal changes with conjuncts, folios 7a-11a for declension, folios 11a-14b for conjugation and folios 14b-20a for *Apabhraṃśa* and other sub-dialects, with a

---

1) *likhitaṃ Śrī-Nanda-Kumāra-Devaśarmaṇaḥ svākṣaram idam*" This is found after *Kāraka*, *Subanta* and *Samāsa* chapters The style of writing of other portions e g *Saṃdhi*, *Tiṅanta*, *Kṛdanta* and *Taddhita* is a bit different; so it seems to us that those have been copied by different persons 2) *Śrī-Rāmamaya-śarmaṇaḥ svākṣaram idam pustakam*". This is found under Prākrit portion 3) These two scribes mention their dates of copying the manuscript thus; the *Kāraka* portion was copied on the 7th of Śrāvana, Śaka 1756; *Subanta* on the 17th of Śrāvana Śaka 1756 (Bengali era 1241), *Samāsa* on the 7th of Āśvina, Śaka 1756 (Bengali era 1241) by Śrī Nanda Kumar Devaśarmā while the Prākrit portion was copied on Śaka 1771 by Śrī Rāmamaya Devaśarmā 4) Is he the great Paṇḍita Śrī Premacandra Tarkavāgīśa? (*Śrī Premacandra Deva Śarmaṇaḥ pustakam*).

chapter-mark "*Apabhraṃśārambhaḥ*". The Prākrit portion opens thus"·· *oṃ Rāmaḥ* and the concluding portion runs as follows :

विद्यातपोऽर्थी वादीन्द्रः पूर्वग्रामी द्विजः कविः ।
चक्रपाणिसुतो ज्यायान् नप्तासौ श्रीपतेः कृती ॥

इति वादीन्द्र-चक्रचूडामणि-महापण्डित-श्रीक्रमदीश्वरकृतौ संक्षिप्तसारे रसवत्यां वृत्तौ सन्धिपादादिना प्राकृतान्तेन द्वितीयोऽध्यायः । श्रीराममयशर्मणः स्वाक्षरमिदं पुस्तकं च ॥ शक १७७१ ॥

§ 7. V = This is also a country-made paper manuscript[1] of the University of Viśva-Bhāratī, bearing the No. 554. It is only fragmentary and has six folios only. It begins from the eleventh folio and ends with the sixteenth. Details of this portion of the manuscript are as follows —

Folio 11a starts with the line "*jjā ityetau vā bhavataḥ*" of the verb-chapter. Then it has the *Dhātvādeśa* chapter, which begins with" *jalpāder jampādiḥ*" and ends in the middle of 12b.

Folios 12b – 13a = *Deśīsāro nipātaḥ*.

Folios 13a – 15b = *Apabhraṃśārambhaḥ*.

Folio 15b – 15b (4th line) = *Śauraseni-prākṛta-saprākṛtamiśra-upanāgare gāthādau*.

Folios 15b (last line) – 16a = *Māgadhī prākṛta*.

Folios 16a – 16b = discussion of the sūtra "*Śabaro sor etvam*".

It has five or six lines to a page and its size is 16½ x 4 inches. It bears neither the date, nor the name of the scribe. But from the general appearance of the Bengali character of this manuscript, it may be conjectured that it was written about some 150 years ago. The commentary (*Vṛtti*) of this manuscript fully corresponds to that given in Lassen's *Institutiones*. So it may be regarded as the commentary of Caṇḍīdevaśarmā.

§ 8. S = This manuscript in Bengali script, found in the Government Sanskrit College, Calcutta, is complete in 27 folios of country-made paper and is distinctly written in black ink by a modern copyist from some earlier one. It has been collected from Shri J. N. Training School, Majhilpur, 24 Parganas, near Calcutta. The number of this

---

1) Reference to this manuscript is found in the Puthi Paricaya (Vol-II) by Śrī Pañcānana Maṇḍala, Śāntiniketana, 1959, p 282

Ms. is Vyākaraṇa 565. It was copied in the Bengali year 1316 (=1908 A.D). There are numerous glosses of Prākrit and Sanskrit words. One important feature of this Ms. is that some explanations (=ṭīkā) of some sūtras are found in the margin and these explanations are not found in any of the other manuscripts. All these ṭīkās are included in the text. Moreover, the beginning of this Ms is exactly the same as we find it in Lasson's book. It has some new additions also. All these will be found in the beginning of the ṭīkā of this text. This Ms. is no doubt a fair specimen of its class. There are some slight scribal errors in the matter of rendering Sanskrit words into Prākrit; and these matters have not been recorded in the foot-notes as variants. It begins with—

ओँ नमो गणेशाय ॥ समृद्ध्यादेरादिरदाद् वा ।

and ends with—विघातपोऽर्या वादोन्द्र ......तीयोऽध्याय समाप्तः । श्रीरत्ननारायण-शर्म-पुस्तकमिदं स्वाक्षरञ्च ॥ (27 folio) The Prākrit grammar is upto folio 21a and the first line of 21b.

§ 9. S_1 = This country-made paper manuscript, written in almost modern Bengali character, with usual method of topographical peculiarities which can be inferred from the form of the letters and the quality of the paper, is also found in the Government Sanskrit College Library, Calcutta. It is written in black ink and bears the number Vyākaraṇa 716. It has 5 lines per page. It has 10 folios and is incomplete. It contains the Prākrit renderings of Sanskrit words found in the *Vṛtti* and Sanskrit renderings of Prākrit words found in the examples of the sūtras. There are some marginal notes and explanatory statements (i e, *ṭīkā*), and these have also been included in the text. These two *ṭīkās* of S and S_1 do not tally with each other in respect of explaining the sūtras, i e, these two Mss. do not explain the same sūtras in the margin. The beginning of this Ms is—

नमो गणेशाय ॥ समृद्ध्यादेरादिरदाद् वा ॥

and it extends upto the vṛtti—

संस्कृतानुसारात् सुपा सह युष्मदस्म—

of the sūtra no. III 58

(ii) Printed material

§ 10. L = This indicates the textual portions of Kramadīśvara's Prākrit grammar as given by Christian Lassen in his *Institutiones*

Linguas Pracriticae, Bonnae Ad Rhenum, 1837 Lassen has not given a complete text of Kramadīśvara's Prākrit grammar, but some important portions of the text (with the exclusion of Mahārāṣṭrī dialect) have been dealt with. The text as given by Lassen is as follows :

A. Text of Māgadhī—p. 393
B „ „ Paiśācī—pp 440-41.
C „ „ Apabhraṃśa—pp. 449-53.
D. „ „ Śaurasenī—pp. 50-51 (Appendix).

Lassen's stress was mainly on the fifth chapter of Kramadīśvara's Prākrit grammar, i. e., the chapter which deals with the Apabhraṃśa, Saura-Māgadhī, Paiśācī and other sub-dialects. Lassen has also discussed analytically the main peculiarities of those dialects which are based on Vararuci[1] and Kramadīśvara. In pp. 39-49 of the Appendix (*Excursus* V *Ad Librum* II) he has given, in a nutshell, some abstracts of the first and second chapters (i e, vowels and consonants) of the text of Kramadīśvara's Prākrit grammar with constant reference to the sūtras of Vararuci. In instituting this comparison Lassen has quoted only a few important extracts (sometimes only one or two words) from the manuscript consulted and collated by him, in order to show the variations from Vararuci. In several other places,[2] a few sūtras or lines from the manuscript have also been quoted, and I have consulted them in their respective places.

§ 11 Lassen himself notes that the Prākrit portion of Kramadīśvara's grammar has been taken from a manuscript in Paris. He also informs us that the name of the commentary (*vrtti*) of this manuscript is *Prākṛta-dīpikā* by Caṇḍīdevaśarmā.[3] The beginning of the manuscript of *Prākrta dīpikā* by Caṇḍīdevaśarmā, as quoted by Lassen, is as follows :

प्रणम्य गुरुमानन्द सान्द्रकारुण्यवारिधिम् ।
श्रीकृष्णाख्य परमात्मनं[4] तदीयप्रीतिहेतवे ॥

1) The text of Vararuci has also been partly edited by him 2) Vide pp. 18, 354, 356, 357, 367, 369 and p. 52 (Appendix). 3) P 16 4) Dolci-*parātmānam*.

शोभाकर-कुलोद्भूत-श्रीचण्डीदेव-शर्मणा ।
क्रियतेऽष्टमपादस्य टीका प्राकृत-दीपिका ॥

तत्र "सर्वभाषासु लक्षणं नक्षिप्तसारमाचष्ट"[1] इत्यनेन प्रथमं प्रतिज्ञातम् । सम्पूर्ण-सर्वभाषासु संस्कृत-प्राकृतादिरूपासु[2] यल्लक्षणं तदेव स्पष्टं वक्तव्यमिति तत्रेदानीं सम्पूर्ण-संस्कृत-भाषा-लक्षणं समाप्य लक्षणान्तरस्य आरंभे[3] समृद्धीरादि । (समृद्ध्या-देरादिरकारो आद् वा भवति लोकानुसारात् प्राकृते[4]) ।

ननु सर्वैरेषा प्रयोक्तव्या भाषा वृद्धानुसारतो ग्रन्थशेषेण च संस्कृतभाषालक्षणस्य शिष्टप्रयोगस्य विधानमवशेष उक्तस्तत् किमर्थं लक्षणान्तराणीत्यत आह लोकानु-सारात् प्राकृत इति । संस्कृते समृद्धिशब्दस्य केवलस्य कस्मिंश्चिदप्यादिभूतस्याकारस्य आद्विधानं नास्तीति । अतः पारिशेष्यात् प्राकृत एवायं विधिर्द्रष्टव्यः । एतदपि लोकानुसारात् नाटकादौ महाकवि-प्रयोग दर्शनात् प्राकृत महाराष्ट्रदेशीय प्रकृष्टभाषणम् । तथा च दण्डी—महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुरिति, तथा आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्थितिरिति ॥

§ 12. It is important to note here that just after a century, Luigia Nitti-Dolci has also consulted the same manuscript preserved in the *Bibliothèque Nationale*, Paris, (Skt Coll. No. 578), the beginning of which is also the same as given by Lassen, with the slight variation noted above Dolci[5] has also informed us that the eighth *pāda* of Kramadīśvara's *Saṃkṣiptasāra* was made known to Europe by Father Pons, a Jesuit missionary, who sent a copy of the same to the Royal Library in 1733. Dolci is of the opinion that, so far as it is known to her, this is the only manuscript in Europe in Bengali character, of the 8th *pāda* of the *Saṃkṣiptasāra*, which was probably copied in the 17th century A D It is this Bengali manuscript of Paris which had been utilised by Lassen in his *Institutiones* According to her this very manuscript of the *Prākṛta-dīpikā* by Caṇḍīdevaśarmā was copied by Jacquet for Lassen. The copy was done so carefully that it could easily replace the original The manuscript bears no date. It has 36 folios and has the same colophon as that of A, C & C_1.

§ 13. D = This stands for the text of *Prākṛta-dhātvādeśa* of Kramadīśvara as edited by Nicolas Delius and given in his *Radices*

---

1) This line is found in the commentary of Goyīcandra under *maṅgalācaraṇa* verse. 2) Dolci *rūdirūpāsu* 3) Dolci gives *ārabhate* 4) Found in the foot-note of L p 16 5) Les Gramm Pkt pp 129 & 132

Pracriticas[1], Bonnae Ad Rhenum, 1839. He too had edited this text from the same Bengali manuscript[2] from Paris, consulted and collated by Lassen. That is why Delius's treatise is regarded as a supplement to Lassen's work. We are, therefore, fortunate enough to consult the *Dhātvādeśa* portion of Caṇḍīdeva's commentary with the help of Delius's *Radices*

§ 14 P=This means the text of the eighth *pāda* (i.e., *Prākṛtapāda*) only, in Devanāgarī character, published by Banerjee and Mukherjee & Co., No 62, Amherst Street, Calcutta, 1886, and printed by Pitāmbara Vandyopādhyāya at the Anglo Sanskrit Press No 2 Nababdi Ostagar's Lane (Sanskrit Press Depository). On the cover page it is written —

महाराजाधिराज-जुमरनन्दि-परिशोधिताया रसवत्या वृत्तौ अष्टमपादपयन्तं श्रीनीलमाधवन्यायालङ्कार-श्रीदेवनाथकाव्यतीर्थेन सम्पादितः ॥

This is the only text that has been printed so far in Devanāgarī character. It is needless to say that this printed edition (P) can hardly be called a critical edition, as the editor has not given us sufficient indications of the manuscripts utilised by him. As a sequel to this, no variant readings have been given by the editor. The readings as given there are not always correct, nor are they warranted by the available manuscripts. It has been printed carelessly, and not even proper care has been given in the matter of spelling the Prākrit words. The reading of the text does not always correspond to that of the *vṛtti* (commentary) thereon

§ 15 P_1 =This is the text edited by Benīmādhava Chakrabarty in Bengali script, with the *vṛtti* of Jumaranandī and the commentary of Goyīcandra, and published by the author himself, Calcutta, 1899 A D. (=1307 B. S.).

§ 16. P_2 =This text is edited by Śyāmācaraṇa Kaviratna with the *vṛtti* and commentary of Jumaranandī and Goyīcandra respectively and published by Gurudāsa Chaṭṭopādhyāya, Calcutta, 1910 A.D. (=1318 B S.). The script of the text is Bengali.

§ 17. P_3 =This is the text lately edited by Gurunātha Vidyānidhi, with the *vṛtti* of Jumaranandī and the commentary of Goyīcan-

1) Vide pp. 10-12 2) Vide p 10 (fn. 1)

dra, and published from the Chātrapustakālaya, Calcutta, 1924 A.D. (=1332 B S.). The editor has used the Bengali script for the text

§ 18. All these three editions (P_1, P_2 & P_3) are complete (i e. including Sanskrit portion) and are in Bengali character. It has been found that all of them are badly and uncritically edited and one has blindly followed the other So far as the Prākrit portions are concerned, it is evident that all these three (P_1, P_2 & P_3) have copied from P which is earlier, because the errors that we find in P have also crept into these editions without any improvement whatsoever So with regard to the Prākrit text, the editions P_1, P_2 and P_3 are *ad verbatim* of P I have, therefore, consulted only the text P, although occasionally others have also been consulted in a very few cases, where any difference was noticed

§ 19. These four printed editions (P, P_1, P_2 & P_3) are eclectic and based on no recognizable principles In reality, these are neither trustworthy nor adequate as a good Prākrit grammar. Since the editors of these printed editions have not given us any information whatsoever, about the Mss. consulted and collated by them, the value of these printed editions, as it can be judged, is less than that of a single good manuscript.

(iii) Textual readings of all the Manuscripts and those of L and D identical

§ 20 Now, from the descriptions of L, D and S above, we are in a position to say that we have been able to consult partly the *Prākṛta dīpikā* of Caṇḍīdevaśarmā, although we cannot definitely assert this until the manuscript of Caṇḍīdeva as consulted and collated by Lassen, Delius and Dolci has personally been examined by us in its entirety It is found that Lassen and Dolci have only quoted the beginnings from this manuscript in which the name Caṇḍideva along with his *ṭīkā Prākṛta-dīpikā* occurs. We have also noticed that Lassen and Delius have presented us many portions of the text, such as, Māgadhī, Paiśācī, Apabhraṁśa, Dhātvādeśa and others, from this manuscript This gives us some opportunity to consult, compare and contrast the texts of Lassen and Delius with those of the manuscripts, A, B, C, C_1, V, S and S_1 consulted and collated by me On closer analysis and examination, it is observed that the portions edited by Lassen and Delius

are perfectly in common with the manuscripts A, B, C, C_1, V, S, and S_1 excepting a few readings of L and D, which can easily be regarded as variants. It is curious to note again that the sūtras and the commentary thereon, are exactly the same as the edited portions of Lassen and Delius. In order to show this similarity the following instances may be cited :

Chapters and No. sūtras	Text of L and D	Manuscripts A B C C_1 V S S_1 and P
Ch. I Sū. 8	lavaṇa-vadarayor nityam || loṇam, voram || (LP. 40 APP)	Sū 8 lavaṇa-vadarayor nityam || loṇam, voram ||
,, ,, ,, 14	ādīdūtaśca samyukte || kajjam, karaṇijjam, sujjo || (LP 40 APP.). In L (P 40 APP.) the first chapter ends with Svara-kāryam nivṛttam.	,, 14. ādīdūtaśca samyukte || kajjam, karaṇijjam, sujjo || So also in A B C C_1 S S_1 and P.
,, II ,, 2	kvacid yatvam vā || gaanam, gayanam vā || (LP. 41 APP.)	,, 2. kvacid yatvam vā || gaanam, gayanam vā ||
,, ,, ,, 3	kvacid vatvam vā || suhao, sūhavo vā ||	,, 3. kvacid vatvam vā || suhao, sūhavo vā ||
,, IV ,, 46	jampādir jalpādeḥ || jalpāder dhātoḥ sthāne jampādir bhavati// jampai || After this D gives a long list of root-substitutes. (Delius-Dhātvādeśa p 10)	,, 46. jalpāder jampādiḥ || jalpāder dhātoḥ sthāne jampādir bhavati// jampai || After this A B C C_1 V and S (also P) give a long list of root-substitutes The number is a bit lesser than in D
,, V ,, 86	Māgadhyām sasoḥ śaḥ ||	,, 86 Māgadhyām ṣasoḥ śaḥ ||
,, ,, ,, 87	ro laḥ ||	,, 87. ro laḥ ||
,, ,, ,, 88	yapacavargayuktā manāg-uccāryāḥ || (Lassen p 393)	,, 88. ṣata-varga-yuktā manāguccāryāh || A=yata cavarga etc.

Such instances need not be multiplied In this way, if the whole text is reproduced, identical readings (excepting a few variants) will be noticed Furthermore, Lassen and Delius have sometimes presented us better types of readings which have been incorporated in the text, where the manuscripts are not clear It will also be seen (vide emendation § 26) that the readings of Lassen and Delius have helped us much in determining the correct readings of the text in some doubtful and obscure cases Below are given the references to those portions of Caṇḍīdeva's *Prākṛtadīpikā* which have been given by both L and D.

Chapters	No of sūtras accd to the printed edn. and Mss	No. of sūtras	Text of L & D	Remarks
I *Svaralāryam*,	43	43	PP 36-37 For the introductory verses of Caṇḍīdeva PP (40-41) (APP) of Lassen	Only a few abstracts from the Ms of Caṇḍīdeva are given, but these are the same as in the Mss and P.
II (*Hal-kāryam*) chapter - mark not given by ABCC₁ S5, P and LD	153	155	PP 41-48 (APP. of Lassen)	The excess in L is due to split-up of one sūtra of the Mss and P into two
III (*Subanta-kāryam*)	89	.	No text of this portion has been given by L	
IV (*Tiṅanta-kāryam*).	83	Sū 22-25 Sū 29 30 Sū 46 83 (*Dhātvādeśa*)	P 354 of L PP 356 57 L PP 10-12 Prākṛtam gāthādau etc) of Delius	The entire *dhātvādeśa* is given by Delius
		For nipāta	cf PP 369-70 of Lassen	
V *Apabhraṃśārambhaḥ*	117	Apabhraṃsa Sū 1-70 S'aurasenī Sū 71-85 Māgadhī Sū 86-99 Paiśacī Sū 102-16	PP 449-53 (L PP 50 51(APP) of L PP. 893 of L PP 440-41 of L	The last sūtra (No 117) is not given by Lassen
V (contd) Colophon (after metres & rhetoric portions)		*iti vādīndra* etc (vide critical apparatus Mss ABCC₁)	*iti vādīndra* etc vide the description of Lassen before (cf, p 15 of Lassen)	Same as in ABCC₁SP

There can thus be no doubt from the examples quoted above that the textual readings of all the manuscripts and those of L and D are identical.

(iv) Caṇḍīdevaśarmā's Prākṛta-dīpikā not identical with the vṛtti of Jumaranandi

§ 21. But it should be noted here at the same time that although there are similarities in textual readings between them, yet two important points can easily be discerned in this connection: first, the introductory verses of Lassen are not found in all these manuscripts excepting S; secondly, the colophon of all of them does not bear the name of Caṇḍīdevaśarmā From these one may conjecture that the present *vṛtti* of the *Prākṛtapāda* (ascribed to Jumaranandī) and the commentary of Caṇḍīdevaśarmā are not identical, but they are confused with each other. Two possible explanations for this confusion may be suggested. First, it may be said that Caṇḍīdeva wrote his commentary on the *vṛtti* of Jumaranandī, with an introduction at the beginning. He was, perhaps, at the beginning a bit elaborate, as the introduction of Lassen and S shows, and then epitomised his discussions and wrote the vṛtti in a condensed form. Initially, he had also given some explanations of some sūtras, but later on perhaps, he discarded that idea, and left it to Jumaranandī. That is why it is found that the commentary of Caṇḍīdeva is incomplete and fragmentary. What it seems to me is this that Caṇḍīdeva, perhaps, did not write his commentary on all the sūtras of Kramadīśvara's Prakrit grammar (at least we do not find it in this form so far); or he had begun to write the commentary, but could not complete it. This incomplete and fragmentary aspect of Caṇḍīdeva's commentary, as it can be judged from Lassen and S, makes this confusion between the *Vṛtti* of Jumaranandī and the commentary of Caṇḍīdeva. Practically speaking these two commentaries are not identical Secondly, it can also be surmised that when there was no commentary on the *Prakṛtapāda* (as we do not know of any other commentary earlier than this—Goyīcandra's commentary not being available now), Caṇḍīdeva wrote this commentary independently, which had been styled, in course of time, after the *Rasavatī* of Jumaranandī. And as his commentary was written only on the *Prākṛtapāda* (after which we have portions on metres and rhetorics), we do not find any colophon of Caṇḍīdeva immediately after the Prākrit portion. But the colophon in which the word "*Rasavatī*" occurs, is found at the end of metres and rhetoric portion. That is why in all the manuscripts

($ABCC_1S$) as well as in the printed editions including Lassen's we find in the colophon the imputation of "*rasavatyāṃ vṛttau*" to the *Prākṛtapāda* also,[1] and this inclusion of the word *rasavatī* creates a confusion between these two commentaries. Incidentally it may also be mentioned here that the exegetical notes (=*ṭīkā*) found in the margin of S and S_1 were written so sporadically and unsystematically that they could not be the fragments of the commentary of Caṇḍīdeva, because in that case they would have been identical. It may also be pointed out here that sometimes some explanations are found in A and these are also totally absent in these two manuscripts (i e., in S and S_1). As all these *ṭīkās* found in the margins of A, S and S_1 do not explain the same sūtras, they must have been written by different persons or copyists who had utilised them for their purposes. It is therefore, quite possible that these *ṭīkās* should vary from manuscript to manuscript. However, considering that these *ṭīkās*, though sporadic and fragmentary in nature, may be helpful for the understanding of some of the sūtras of Kramadīśvara's Prākrit grammar, these have been printed here in a different type under the caption *ṭīkā* in the main body of the text.

II. Evalution of the manuscripts
(i) Congruity in MSS.

§ 22. It will be evident from the above description of the manuscripts used for the edition of Kramadīśvara's Prākrit grammar that all these manuscripts do not show anything like recensions, nor do they fall into any group , on the contrary, they show a close kinship and identical recension, and belong to one and the same group or family. From a careful perusal of all these manuscripts, it is not unlikely for one to surmise that one has, perhaps, copied from the other, although we are not in a position to find out the original copyist. These manuscripts do not even vary from the printed editions, the subsequent editors of which have followed the earlier one. These manuscripts have so many common characteristics that the style of writing of the copyist is almost the same, excepting the forms

1) It is interesting to note that the commentary on the 8th *pāda* is always found separately If it is found with the Sanskrit grammar, it has still no connection whatsoever with the original manuscript it entirely differs in leaves and in the style of writing and it is generally copied by a different man and, perhaps, in a different place and time (vide my manuscript C_1)

of letters, which are bound to vary from copyist to copyist. In forms, contents and chapter-markings, all these are akin to each other, excepting the number of folios which vary from manuscript to manuscript. They are all written in a Bengali character of not very old type. Only after the first chapter, do we find the chapter-markings "*Svara-kāryaṃ nirūttam*" in A B C C_1 S S_1 and even in L and before the beginning of the fifth as "*Apabhraṃśārambhaḥ*". All the colophons are exactly the same, excepting in B where an additional inclusion of "*mahārājādhirāja-Śrī-raj-Jumara-pariśodhita vṛttau*" is found. All these manuscripts contain the metre and rhetoric portions also The marginal glosses of Prākrit renderings are found, excepting in B where the evolution of Sanskrit sounds is given. The Sūtras and the *vṛtti's* are identical and exactly the same, save a few misreadings and omissions.

§ 23 Generally speaking, the readings of all these manuscripts of Kramadīśvara's Prākrit grammar, consulted and collated by me, are almost invariably the same, and the variants in readings which we notice in all these manuscripts are not such as to prove the existence of two or more recensions of the work. In all the Mss. the same carelessness of individual copyists, sometimes with the intention of improving upon the text of the author, is also noticed.

§ 24. Some orthographical peculiarities which are common to all these Bengali manuscripts may be noted below

(1) Vowels

i) Sometimes it is very difficult for us to ascertain initial or medial *a* (অ) or *ā* (আ) which is normally confounded with *e* (এ) or rarely with *ta* (তা)

ii) Confusions in short *i* (ই) with *h* (হ), long *ī* (ঈ) with *dda* (দ্দ), *o* (ও) with *tta* (ত্ত) or sometimes with *tu* (তু), *u* (উ) with *da* (ড), *e* (এ) with *tra* (ত্র)—are noticed.

iii) ঃ (*visarga*) is retained when it should be dropped in Prākrit words , and it is, at times, dropped in Sanskrit words where it is to be retained

iv) ং (*anusvāra*) is given with a dot ( ) above the word, and sometimes as usual (ং).

(2) Consonants, Simple

v) In consonant, the following sounds, initial or medial—are generally confounded :

ka (क) and *pha* (फ), *kha* (ख) and *tha* (थ) ; *na* (ङ) and *bha* (ভ) ; *ca* (চ) and *va* or *ba* (ব), *tha* (ঠ) and *ca* (চ), *da* (ড) and *u* (উ), *na* (ণ) and *la* (ল) and also with *na* (ন), *da* (দ) and *pa* (প) ; *ra* (র) and *ba* or *va* (ব) ; *ya* (য) and *ja* (জ).

vi) Besides, the following consonants with vowels, other than *a* (অ), are also confounded :

dhā (ধা) and *ṛ* (ঋ) ; *bhū* with *hū* (হূ) or *gu* (গু) ; *pu* (পু) and *mu* (মু) with *su* (সু).

vii) The three sibilants are freely confused.

(3) Conjuncts

viii) It is to be noted that conjuncts like *jra* (জ্র) and *jja* (জ্জ) ; *dru* (দ্রু) and *hra* (হ্র) ; *ṣṭra* (ষ্ট্র) and *stra* (স্ত্র) ; *stha* (স্থ) and *hu* (হু) are not easy to distinguish.

ix) As all the manuscripts are written in Bengali script, we find the following system of doubling :

rjja (র্জ্জ), *rddha* (র্দ্ধ), *ryya* (র্য্য), *rvva* (র্ব্ব), *rmma* (র্ম্ম) etc.

x) Two aspirate sounds are generally retained, where the previous one should be de-aspirated. It is curious again to note that the mistakes of these manuscripts are almost exactly the same, save in a few cases which are, however, generally helpful to us in improving the reading of the text.

(ii) Differences in the MSS.

§ 25. Although there are points of similarity, still they differ in some respects. The beginnings of all of them are not always similar and so also the colophons. Besides, in O and O_2 the dates of copying the manuscripts are given, while the rest are silent on this point. There are also some differences in readings, and these are helpful to us in ascertaining the correct readings of the text by eliminating many misreadings and scribal errors.

(iii) Emendations

§ 26 To edit a text like Kramadīśvara's Prākrit grammar, some sort of emendations are necessary, where the readings of the text are exclusively incorrect and meaningless as can be inferred from the texts of other grammarians, earlier or later. If this is not done, I am afraid, the text will be full of misrepresentation of the characteristics of Prākrit language, because, as the readings of all these manuscripts as well as of the printed editions generally follow each other in forms and contents, and even in the case of omissions, mistakes, carelessness and slipshod penmanship etc., it is necessary to suggest some convenient emendations of the text in some rare cases (which are put in [ ] square brackets), not with the pretension of improving upon the author, but to arrive at the genuine readings of Kramadīśvara's Prākrit grammar which have suffered a good deal at the hands of the scribe through generation after generation of manuscript copying. Although the emended readings have been incorporated in the text, their variants have been recorded in the footnotes. It may be that with this procedure this edition may not claim to be critical in the true sense of the term, but it is hoped that this may be an authentic edition within the compass of the material available at our disposal, This does not mean that I have levelled down the linguistic peculiarities of the text, but the text itself is presented in a standardised form following the linguistic characteristics of Kramadīśvara as evidenced from the text. For example, under the sūtra "*śayyāderet*" (1 4) the word "*vandī*" is given as one of the words belonging to this class of "*ākṛtigana*" in all the manuscripts as well as in the printed editions. Lassen's quotion contains "*vallī*", although the ligature is "*vandī*" and this lends support to my emended reading as [*vallī*], because, in all the texts of the eastern grammarians, under the same "*ākṛtigana*", the word "*vallī*" is found and not "*vandī*". In this way, in ABCC$_1$SS$_1$L and P, the reading of the sūtra *lobhārthe bāṣpe* (II. 71) is hazy and difficult to understand. It is found that Lassen has tried to correct it as *alobhārthe* etc., in order to arrive at the genuine reading of the text. But still the meaning of this sūtra is unintelligible. It can, therefore, be presumed, on the strength of other grammarians, that the *sūtra* might have been composed in the

form of *lo* [*vārdrā*] *bāṣpa* [*han*] which, in course of time, has undergone a radical change. Considering this, the portions enclosed in the bracket have been emended as such. In the same way the examples, such as, *aśva*, *puṣya*, *śvaśrū* and *miśra* found in the *vṛtti* of the *sūtra-durlabhāder yuktasya* (II. 111), have been corrected by me in place of *adhvan*, *puṣpa*, *śatru* and *mitra* respectively, because it is found from a perusal of other texts that words belonging to this class—where the preceding vowel is optionally lengthened when one member of the conjunct is dropped—are *aśva*, *puṣya*, *śvaśrū* and *miśra* and not *adhvan puṣpa*, *śatru* and *mitra* which become in Prākrit as *addha*, *puppha*, *sattu* and *mitta* respectively. Similarly, in ABCC$_1$VS and P the readings of the two sūtras, such as (1) *gāhulyādir gāthāder-alpādau*" (Sū. V 14 printed editions)—*gāthuli vahvati* ‖ and (2) *khede*" (V. 15 ibid)—*hiadā phuṭṭadai uttabbha* ‖ —are not clear. It has been thought that "*gahuli vahvati khede hiadā phuṭṭa daiu tubbha*" may be the reading of the text (only by joining the sūtra "*khede*" with the original example). Luckily Lassen's readings have come to our rescue. He has given it as follows :—

gāhunyādir yathāder alpādau ‖ 14 ‖
gāhunī vaḍḍhati khede hiaḍā phutta daiu tubbha ‖ 14 ‖
(*p. 450 of the Apabhraṁśa* chapter)

Lassen has also pointed out its correction as "*vaḍḍhadai*" *khede hiadāphuta* etc., in the footnote. Here also we notice the identical readings of the text. In the same manner the reading of the sūtra-*sata-vargayuktā manāguccāryāḥ* (V. 88) of all the printed texts is unintelligible and obscure. The manuscripts consulted by me contain the readings as

"*yata-cavargayuktā manāguccāryāḥ*" (C_1),
"*yata cavargayuktā manāguccāryāḥ*" (*C*),
"*yaṭa-cavargayuktā manāguccāryāḥ*" (*A*).

The reading of Lassen is

"*yapacavargayuktā manāguccāryāḥ*".

Whatever may be the readings, it is pretty certain, that all these readings are not clear on this point. The insertions of *p* (in the reading of Lassen) and *t* (in the others) leave us in doubtful obscurity. Another reading beginning with *ṣ* is undoubtedly a scribal error for *y* as corroborated by the readings of the other manuscripts. Here

also the reading of Lassen has helped us much to emend the reading of the text which will be *yapa[ra] cavargayutkā manāgucoāryāh*, in which case '*r*' has been dropped by the scribe through oversight If this emended or conjectural reading is correct, then the meaning of this sūtra will be quite clear and it will go at par with the readings of the later eastern Prākrit grammarians like, Purusottama (*cuh spaṣṭa-tālavyaḥ*. XII. 13), Rāmaśarmā (*cavargakānām upari prayojyo yukteṣu cāntaḥsthayakāra*. II. 2.18) and Mārkandeya (*cajayor upari yah syāt* XII. 21). It is quite possible that at the time of Kramadīśvara the palatal sounds were pronounced with *y* prefixed to it. This was still prevalent at the time of Rāmaśarmā and Mārkaṇḍeya.

§ 27. In fine, it may be added that in judging the readings of the text of Kramadīśvara's Prākrit grammar a mechanial adherence to the forms of the *sūtras* is as deceptive as blind allegiance to the text of any particular manuscript, howsoever excellent or useful it might be[1]. "It needs mention in this connection that the true method of finding out a sense depends entirely upon the proper consultation and collation of the manuscripts, sometimes by joining one or two words, if necessary, or sometimes by separating or by emendations, where the sense urgently so requires. Because, it is a matter of great surprise but nevertheless perfectly true that in ancient times the manuscripts did undergo change of colour with odds beyond arithmetic, due to the corruption and confusion of the Mss, or due to the ignorance of the scribes, or due to some additions that are made with the intention of improving upon the author. As a sequel to this, the interchanges of ca (च) and va (व), sa (स) and ma (म), ka (क) and pha (फ), tha (थ) and ya (य) etc, were so much so that we are quite at a loss to decide now-a-days which was correct and should

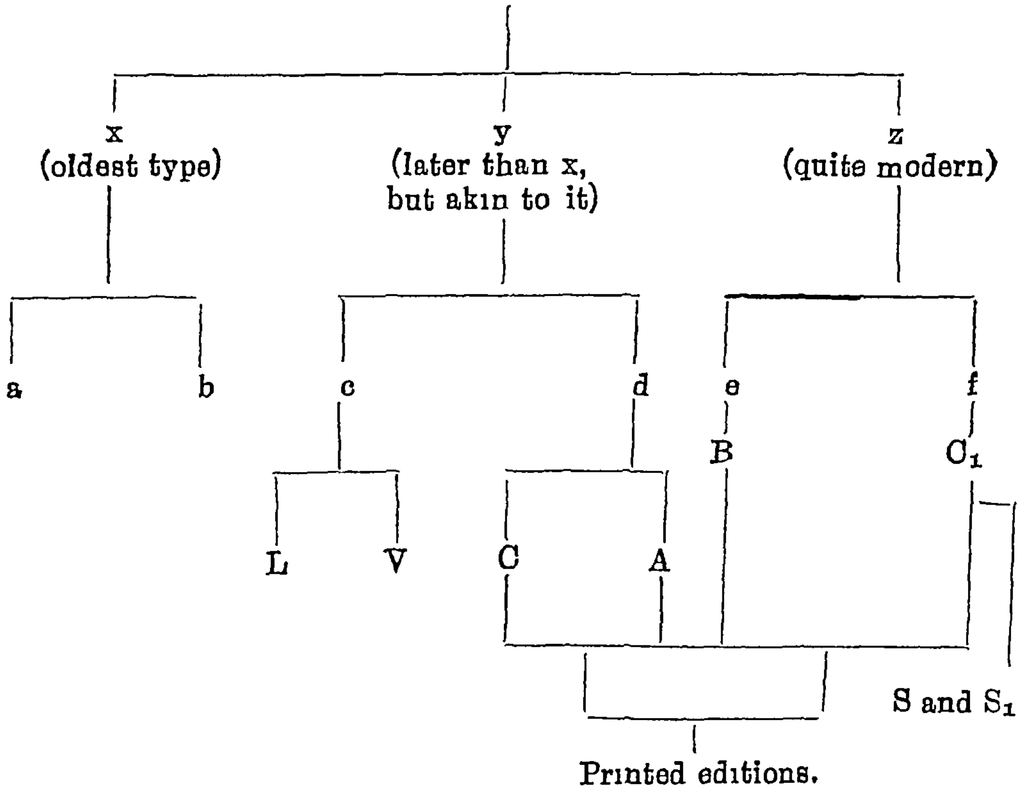
1) The problem—the Manuscripts vs the Grammarians—has been discussed by Th. Bloch, *Vararuci und Hemacandra*, p 48 ; by R Pischel, *Grammatik der Prākrit Sprachen* (§ 44), by Walter Eugene Clark, *Māgadhī and Ardhamāgadhī*, JAOS, 44, 1924, pp 118—121 (§ 19) In addition to their arguments, I may add here that neither the grammarians nor the manuscripts alone should be given proper importance, but the manuscripts should be judged in the light of the spirit of the author

be taken. The collators of manuscripts best know how the original readings of ancient classics do undergo change of complexion, sometimes beyond recognition, at the hands of grammarians, rhetoricians, prosodists, and lexicographers , how blots and blemishes steal into the manuscripts through the negligence or ignorance of the scribes ; how the intrusive hand of the poetasters, deluded by a chimerical and insolent hope of improving upon the author, inflicts a wound here and there, more serious than the mere negligence or ignorance of the copyists ; how archaisms gradually give way to modern manners of expression at the hands of scholiasts long habituated to and well conversant with familiar forms and phraseologies of the modern classics[1] " Such is also the case with Kramadisvara's Prākrit grammar for which some sort of emendations have been suggested in order to arrive at the genuine reading of the text.

III. Constitution and presentation of the text

§ 28. Of the seven manuscripts (A B C C_1 V S and S_1) on which this edition is based, C is the only oldest dated manuscript which bears the date Śaka 16(0)8 (+78=1686 A.D) Then comes the manuscript C_1 which is also dated as Śaka 1771 (+78=1849 A. D) Only these two are the dated manuscripts, while the rest (A, B, V S and S_1) are silent on this point. We can conjecture the date of L which, as Nitti-Dolci says, was copied probably in the 17th century, because of the fact that it was made known to Europe by Father Pons who sent a copy of it to the Royal Library in 1733 A,D If her assumption is true, then it can be said that it was the oldest of the manuscripts consulted by me. But as the text of this manuscript has been partly given by Lassen, I have no other alternative than to depend upon C mainly. Again, there is a similarity between C and A, as well as between L and V , the manuscripts B and C_1 are almost modern written within the range of hundred years. For convenience, C and A may be classed together, while L and V (though fragmentary) form the other class , and B and C_1 may be kept seperately. S and S_1 form one group, but akin to B and C_1. The printed editions are based on some other manuscripts which are akin to ABCC_1 SS_1. They must, therefore, be classed according to the following diagram

1) Quoted from my paper ; *vide* PTAIOC, 18th session, 1958, pp 275-76

For my edition, presented here, I have primarily followed the manuscripts C and A, though I have also consulted L and V (those portions available). The manuscripts B and C_1 are consulted only when C A L V are not clear S and S_1 have been consulted mainly for the *ṭīkās*. The printed editions have been consulted only to check the omissions of the text. Each and every material has been scrutinised and judged from this angle of vision in order to make the text a useful one.

§29. So far as the presentation of the Prākrit renderings of some Sanskrit words, classed as "*ākṛtigaṇa*" is concerned, I have generally followed the manuscripts ACC_1 SS_1 (although P has been consulted) and have included them just after the end of the *vṛtti* within the the third bracket [ ]. These Prākrit renderings are found in the marginal notes of ACC_1 SS_1 and in the footnotes of P. In this rendering, some incorrect Prākrit forms or scribal errors are noticeable,

and those have been corrected following the rules of Kramadīśvara's Prākrit grammar. In these renderings the case-terminations of Prākrit words are not given, because the Sanskrit words in the *ākṛtigaṇa* are devoid of case-terminations, although the Mss. bear such terminations. Only the base forms are given.

§30. In presenting this text certain principles have been adopted with regard to the treatment of *ya-śruti*, labial *b* and semi-vowel *v*, and dental *n* and cerebral *ṇ*. In these three aspects[1] the eastern Prākrit grammarians[2], such as, Vararuci, Kramadīśvara, Puruṣottama, Rāmaśarmā, Mārkaṇḍeya etc differ widely from the western grammarians, like Hemacandra, Trivikrama and others According to the dictum of the eastern grammarians *a* (अ) is always to be written in case of *ya śruti*. Because, in their opinion the rules regarding the substitution of *ya* for *a* refer to pronunciation and not to writing. So there will be no harm, if we write *a* (अ) instead of *ya* after any vowel, e g , *a*, *ā*, *i*, *ī*, *u*, *ū*, *e* and *o*, when they are the remnants of the *udvṛtta* vowel , and the reader will pronounce it according to his practice. It is for this reason that we do not find any *ya-śruti*, at least, in writing, in the manuscripts of the eastern grammarians. Similarly, according to the principles of the eastern authors, the dental *n* is altogether omitted—be it initial, medial or conjunct. Bharata and Vararuci (नो ण सर्वत्र–II. 42) advocate cerebral *ṇ* everywhere, so also Kramadīśvara, Rāmaśarmā and Mārkaṇḍeya But the latter three writers (probably by the influence of the western authors) also knew its option. It is found that Prākrit grammarians of the eastern School are almost unanimous with regard to the change of dental *n* into cerebral *ṇ* in the Mahārāṣṭrī. The treatment of labial *b* and semi vowel *v* is somewhat different. For practical purposes *v* is written, although it is to be pronounced like labial *b*. The two sūtras of Hemacandra—*po baḥ*

---

1) The detailed study of these three aspects along with others will be found in my paper, entitled, 'Some linguistic traits peculiar to the Eastern School of Prakrit Grammarians' submitted to the Professor Sukumar Sen Felicitation volume to be published shortly from Calcutta Here I need not go into the details about these three aspects 2) On the two schools of Prākrit grammarians, *vide* my article 'A note on the two schools of Prakrit grammarians, *Jaina Bhāratī*, January 1964, pp 32-41

(I. 231) and *bo vah* (I. 237) are not found in any of the eastern texts As the manuscripts of the eastern grammarians are either in Bengali or in Oriya character (and rarely in Devanāgari), it is very difficult to understand what ব they actually mean when they compose the sūtra in the form of পো বঃ, because in Bengali and in Oriya the same character *b* corresponds to the Nāgarī ब and व. When we come to Kramadīśvara, we find no such distinction between a labial *b* and a semi-vowel *v* maintained from the point of view of the construction of the sūtras. He simply states পো বঃ (II. 5), but what ব he means to say is neither clear from the manuscript nor from the other rules of the text The above-mentioned two sūtras of Hemacandra, (viz. *po vah* and *bo vaḥ*) are not also found in Kramadīśvara. So also is the case with the other grammarians like Purusottama, Rāmaśarmā and Mārkandeya. Mārkandeya's text is written in Oriya character and hence we are to come across the same difficulty. Considering all these aspects of the problem, I have adopted the method of Cowell, who in his introduction to Vararuci's *Prākṛta-prakāśa* says—"I have also throughout followed the manuscripts in writing (व) as the Prākrit equivalent for the Sanskrit *p* ; in the continental editions of the plays it has been usual to write *b*, but for this there is no authority, as the manuscripts make no difference between the *v*=the Skt. *p*, and that=the Skt. *v*. The rules of Vararuci evidently show that there was no distinction whatever between *b* and *v*". He further adds—"It is not so easy to determine which of the two sounds thus absorbed the other and whether in translation we should represent it by *b* or *v* universally , the analogy of the modern languages would incline us to the former, but a sūtra in Hemacandra ··· seems to favour the latter, which I have, therefore, adopted throughtout". He has, therefore. printed semi-vowel *v* and has rejected *b* altogether in his edition of *Prākṛta-prakāśa*. Similarly, I have also printed semi-vowel *v* in the sūtra *po vah* (II 5) of Kramadīśvara and left it to the reader to pronounce it according to his speech habit.

§31. In fine, it may be added that a modest and conscientious effort has been made to present the text faithfully, carefully and cautiously as far as possible after judiciously eschewing the scribal errors. I have not

silently tampered with any of the genuine readings of the text in order to fulfil any dialectal convention or some linguistic expectation. I have always carefully noted the actual readings of the text and their variants in the footnotes where any alternative correction or emendation is suggested; not a single manuscript reading is consciously sacrificed in the interest of some editorial discipline.

3. KRAMADĪŚVARA

1. His Life and Personal History[1]

(i) *An Anecdote about the Composition of his Grammar*

§ 32. The name Kramadīśvara,[2] often credited with a grandiose appellation "*Vādīndracakracūḍāmaṇi*" i.e., 'crest jewel of the circle of great controversialists or disputants', is a well-known grammarian and logician. His grammar entitled "*Saṃkṣiptasāravyākaraṇa*", had the widest circulation in the western part of West Bengal, and Montgomery Martin[3] relates that even at Dinajpur in the 17th and 18th centuries the students spent many years in studying the *Saṃkṣiptasāra* of Kramadīśvara. But unfortunately the life and

---

1) My information is chiefly based on the following C Lassen, *Institutiones* etc Bonnae Ad Rhenum, 1837; N Delius, *Radices Pracriticae*, Bonnae Ad Rhenum, 1839; Th Zachariae, Kramadīśvara's *Saṃkṣiptasāra* in *Bezzenberger's Beiträge*, V, 1880, pp 22 63; R Pischel, Gramm Pkt Spr § 37 (also in his *De Grammaticis Pracriticis*, p 19ff), Gurunātha Vidyānidhi, *Saṃkṣiptasāra Vyākaraṇa*, Calcutta, 1924; H P. Śāstrī, A Des Cat Skt Mss, Vol. VI pp lx ff; L Nitti-Dolci, *Les Gramm Pkt* pp 129—146, Nalinīnāth Dāsgupta, Kramadīśvara and his School of Grammar, IC (V), 1938-39, pp 357-61 2) The derivation of his name offers some difficulty According to the strict grammatical rules, it should be "*Krāmadīśvara*" with a lengthening of the initial vowel, as it is a combination of the present participle form of the √*kram*, "to step" "to walk", with *īśvara* Goyīcandra, under maṅgalācaraṇa verse, has tried to defend this in the following manner क्रमदीश्वर इति "क्रमः परस्मै शड्यतो दीर्घः" (sūtra no. 215) इति कस्मान्न भवतीति पण्डितम्मन्याश्चोदयन्ति तदसत्, न हि लौकिक-सञ्ज्ञाशब्देषु प्रकृति-प्रत्यय-विभाग-परिकल्पनया व्यवहारः केनापि कृतः ॥ 3) History of Eastern India Vol, II, 1838, p 713.

personal history of this grammarian Kramadīśvara are shrouded in obscurity, and as time rolls on it has succeeded in keeping some traditions, most of them, no doubt of an apocryphal origin. These traditions, overlaid with clouds of myth and legend, (for which it is very difficult to believe and accept them) lead us to admit one thing regarding the origin of Kramadīśvara's grammar and his school, for which some scholars believe that Kramadīśvara, Jumaranandī and Goyīcandra were almost contemporaries with an interval of less than hundred years between them. However, the anecdote[1] about the composition of his grammar may be given below.

§ 33. Kramadīśvara became an orphan even from his very childhood; and so there was none to look after him. Once upon a time, when he sat down near a stream with his cowherd comates who were playing there, a teacher, while travelling, had come there and asked the boys about the direction of his destination. Some of the boys pointed to him the direction where he found a stream which he would have to cross in order to reach his goal. As there was no conveyance to take him across, he asked the boys about the depth of the river where he would find shallow water, if he wanted to ford it The cowherds could not give any reply to it, but the child Kramadīśvara, without the least hesitation, gave a fitting reply, "Sir, you can go safely on foot by this way where the current of the stream is too strong" (and therefore shallow). The teacher did accordingly After crossing the stream he thought that even at that tender age the child knew the intricacy of this phenomenon Surely, he must be an intelligent boy The teacher could not check himself and so he returned to that bank. He asked the boy two more questions in order to test his intelligence. Upon enquiry, he came to know that the name of the boy was Kramadīśvara, a Brahmin by caste. Knowing fully well that the boy would be a great savant (*Paṇḍita*) in future, he took him home and began to teach him Grammar, Philosophy, Logic, Literature and allied subjects. In due course he had become an adept in grammar, and therefore, he wished that he would compose a Sanskrit Grammar. Without informing anybody, even his teacher, he began to write a Sanskrit grammar very

1) Cp Gurunātha Vidyānidhi, Ibid, Preface, p, 3 ff

lucidly. One of his class-mates tacitly understood the intention of Kramdīśvara and out of sheer malice to his genius he became an impediment to the progress of his work and tried to kill him in order to put a stop to it. One day, all on a sudden, he ran amuck and made an assault upon Kramadīśvara, while he had been composing his grammar. For some time a tussle went on, when, at last, Kramadīśvara began to run away with his manuscript to his preceptor's house where he threw it away into his room. His friend attacked him from the back and beat him with a stick on his head, and Kramadīśvara died instantaneously. Finding him dead his friend was quite at a loss to decide which course to adopt; and at last, he fled away leaving the dead body buried under the seat of his preceptor, where he used to impart lessons to his students. In course of time the news spread far and wide, and ultimately that assassin was caught and the teacher drove him away from his school. After a few days the teacher found some portions of Kramadīśvara's grammar in his room. Then he presented that manuscript to the then king Jumaranandī who revised the grammar and also tried to restore the lost portions by the *paṇḍits* of his assembly.

§ 34. There is another version of this story which relates a somewhat different situation for the circulation of his grammar It is stated that Kramadīśvara composed his grammar very carefully, but it had no circulation being a new one. He tried his best to teach his students, but none would give any importance to it. So, out of anger, he threw it into a pond. Others say that his grammar was so full of errors and logical fallacies that after some time he himself could not understand some portions of it He, therefore, threw it into the pond of Jumaranandī, the then king of his time.

§ 35. However, one day while Jumaranandī was walking in the evening along the bank of the pond, he saw it and brought it through his servant. The king was well-versed in different branches of the Śāstras and he, therefore, understood the value of this work, but unfortunately some portions of *Kṛdanta*, *Uṇādi* and *Taddhita-pādas* were lost. In order to recover the lost portions he wanted to find out the real author of that manuscript. On enquiry he found out Kramadīśvara whom the king requested to recover the lost portions.

But Kramadīśvara did not do it ; and the king, therefore, replaced the lost portions by the *paṇḍits* of his assembly.

§ 36. In this way, the king recovered and corrected some portions of his grammar and circulated it in his kingdom by composing a *vṛtti* on it. Seeing such a deep and sincere interest of the king in the work, Goyīcandra wrote lucidly, under the aegis of the king, an elaborate exegetical commentary on both of them. In this way the grammar had become famous and been circulated during his life time.

§ 37. From the first story narrated above, it may be presumed that Kramadīśvara did not live long enough to complete his grammar. He had originally composed the sūtras (but not completed them), while Jumaranandī, one of his contemporaries, had revised his sūtras and also composed a *vṛtti*, called "Rasavatī", along with the lost portions, in order to complete it. Goyīcandra has elaborately written a commentary (*ṭīkā*) on both of them. It is also understood from the story that *Saṃkṣiptasāra* school had passed three stages of development to become a complete regular school. So, like Pāṇini, his grammar can also be called a "triad".

(ii) Parentage and Native place

§ 38 Unlike other later Sanskrit writers, who are often confident self-puffers, Kramadīśvara leaves but a scanty record with regard to himself and his date. So we know very litte of his parentage and native place.[1] But only from the end of the eighth *pāda*[2] of his grammar we come to know that he was devoted to learning as a hermit, a supreme logician, a very learned Brahmin, a poet and an inhabitant of Pūrva-grāma ; he was the son of one Cakrapāṇi and the grand-son of one Śrīpati , and he was a successful man.

§ 39. Now, to identify Kramadīśvara with the physician Cakrapāṇi (datta) of Lodhravali family, the commentator of the *Caraka-saṃhitā*

---

1) It is not true to say that 'nothing is known of Kramadīśvara's parentage and nativity' vide S K. Belvalkar, Systems of Sanskrit Grammar, Poona, 1915, p 108.

2) 'विद्यातपोऽर्थी वादीन्द्रः पूर्वग्रामो द्विज कवि । चक्रपाणिसुतो ज्यायान् नप्तासौ श्रीपते कृती ॥ P 524 of *Saṃkṣiptasāra vyākarana* ed by Gurunātha Vidyānidhi, Calcutta, 1924

and contemporary of Nayapāla, is idle and futile[1]; as the former was a Vaidya, while Kramadīśvara came from a Brahmin stock. Similarly we are not in a position to identify Kramadīśvara's grand-father with Śrīpati[2] who supplemented the *Kātantra Vyākarana* of Śarvavarmā.

§ 40. As regards his native place we are confronted with some difficulties. Because, as the word "*pūrvagrāma*" generally means "a village in the east", the people of East Bengal think that he was a native of East Bengal, while others are of the opinion that since his grammar has a wide circulation in West Bengal, he must belong to that region.

(iii) Discussion on Pūrvagrāma

§ 41. *Pūrvagrāma* is an old name of a particular village or locality, and to it belonged the '*pūrvagrāma-kulakalānidhi*' Nārāyana Vidyāvinoda, son of Vāṇeśvara and grandson of Jatādhara, who wrote a commentary on the *Amarakoṣa*[3] From the same *pūrvagrāma* hailed the Śaiva *pontiff* Viśveśvara Śaivācārya.[4] who was highly eulogised as a very learned scholar in the Malkapuram stone pillar Inscription[5] (1261-62 A D.) and in whose connection we come to know definitely that *Pūrvagrāma* was in the province of Dakṣina Rāḍha of the Gauda country. The village Pūrvagrāma is also celebrated in the Malkapuram stone pillar Inscription[6] by the

1) *Jāti tattva-vāridhi* (in Bengali), by Umesh Chandra Gupta, Calcutta, 1902 p 237 2) There is another Śripati of the same name who wrote a small treatise called *Prodarādivrtti* which was written in the Śaka era 1297 (=1375 A D), vide Belvalkar, Ibid, p 111 But no reference is found about his connection with Kramadīśvara. 3) A manuscript of which is found in the Government Oriental Library, Madras, vide, Triennial Catalogue, Part I, Sanskrit C, 1928, pp 5894-95 R No 3645 cp Eggeling's Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office, Part II, p 221, No 830. 4) Epigraphist's Report, Government of Madras, Home Department (Education) G O 1035, p 122 5) Mention of *Pūrvagrāma* is found in the Malkapuram Stone Pillar Inscription which stands in front of the ruined temple of Viśveśara, at Malkapuram, Guntintakur in the Guntin district, Madras, vide Epigraphist's Reports etc pp, 122, 124; Malkapuram Stone Pillar Inscription of Rudradeva, JAHRS (IV), 1930, pp 147-62, R C Majumdar, History of Bengal, Vol-I (Hindu period), Dacca, 1943, pp 683, 685 (fn) 6) अध्येता निगमस्य धर्मनतयः श्रीगौड-राढोऽत्स्व-पूर्वग्राम-शिखामणि-गणपतिदनापाल-दीक्षागुरुः क्षिराब्धेरिव चन्द्रमा शशिकलामौलेर्यथा षण्मुखः श्रीविश्वेश्वर-शम्भुरुग्रतपस-श्रीधम शम्भोरभूत्—JAHRS(IV), p 158

Kākatīyā queen Rudradevī, and is described to have been situated in the Rādha division of Gauda, as also in Dakṣina Rādha of Gauda So from this epigraphical evidence it is clear that *Pūrvagrāma* was a village in Dakṣina Rādha of the Gauda country which can be taken as the present Burdwan division excluding north and west Birbhum, Purulia and Bankura Kramadīśvara must, therefore, belong to that region, and in that Dakṣina Rādha of the Gauda (West Bengal) country where his grammar was once widely circulated and nicely taught [1]

(iv) His religion

§ 42. With regard to his religion some say that Kramadīśvara was a Śaiva as he began his grammar with a salutation [2] to this deity (i e Śiva). But it should be remembered that the science of grammar started with Śiva and hence it is also expected that he should start his work with a salutation to Śiva : but that does not necessarily mean that he was a Śivaite [3]

(v) His work

(a) *About the name of his grammar*

§ 43. The only work of Kramadīśvara that we know is his grammar which is known as "*Saṃkṣiptasāra*" i. e., a short treatise

---

1) N N Dasgupta has aptly said, "The wide circulation of a certain work in a particular region may, therefore, it is important to note, sometimes constitute a ground to surmise, in the absence of first hand proof, that its author belonged to that region' IO (V), p 358 2) शिवं प्रणम्य सर्वेषां सर्वभाषासु लक्षणम् । संक्षिप्त-सारमाचष्टे पण्डित· क्रमदीश्वर ॥ 3) It should be noted that even the oldest commentator Goyīcandra in the context of the *mangalācarana* verse explains the word "Śiva" used by him at the beginning of his grammar as 'auspicious' Thus he says—"*kalyānāśamsī sūtrakārah kuśalapadasadrśārthaṃ śivapadam ādāv upanyastavān*" Some may surmise that since he hails from *Pūrvagrāma*, which was an abode of Śaivism at that time and to which Viśveśvara Śaivācārya belonged, he may be an advocate of Śaiva religion ; but he has not mentioned Śiva at the beginning of his work because of that It should be noted at the same time that whatever religion he may have professed—be he a follower of Śaivism or some other faith—it is pretty certain that he was above the sectarian prejudices.

in which all the rules of grammar are succintly described. Some[1] scholars are of the opinion that it is an epitome or an abridgement of some larger grammar; and as it is seen that this is a hand-book in which the niceties of Pāṇini's grammar have been dispensed with for the comprehension of the beginners, it could be the abridgement of no other grammar than Pāṇini's But it should be borne in mind at the same time that although it is called "*Saṃkṣiptasāra*", its bulk is second in magnitude to that of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*[2] Rāmacandra's *Prakriyākaumudī* and Bhaṭṭoji's *Sidhānta-kaumudī* cannot be classed with it, as their grammars are based on Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, recast and re-arranged. Kramadīśvara adopts altogether a different method of collocation and arrangement for his grammar and he does not even follow the arrangement of Pāṇini. The commentator Goyīcandra[3] has also given a different explanation for the title of Kramadīśvara's grammar. He says that the title may signify a treatise in which all sorts of essential grammatical elements have been collected for the proper understanding of the beginners. So the question of an abridgement from other grammars does not arise. While criticising Belvalkar who calls 'the title' 'a misnomer', H. P. Śāstrī[4] opines that the grammar has rightly been called "*Saṃkṣiptasāra*", because Kramdīśvara, has utilised the materials of the entire grammatical literature even of the different schools, previous to him. In that case he only reiterates the statement of Goyīcandra.

(b) *Special features of his grammar*

§ 44. Kramadīśvara, like Pāṇini, has followed a system of his own, he divides his grammar into eight chapters[5] ("*pādas*"), the last chapter being on Prākrit grammar and on metres and rhetorics. The first seven *pādas* are devoted to Sanskrit grammar

---

1) S K Belvalkar Sys Skt. Gram p 103 f 2) Pāṇini has 3983 sūtras, while Kramadīśvara has 3857 It is to be noted that if we exclude the sūtras relating to Vedic (say about 1000) the number would have been more We cannot, therefore, say that it is an abridgement of Pāṇini 3) संक्षिप्तश्च तत सारश्चेति । अथवा संक्षिप्त संगृहीतः सारो यत्र तत् संक्षिप्तसारम् । अन्यत्र प्रकीर्णमसार विद्यते । तदध्ययने मन्दधिया केवल-मात्मवञ्चनमेव फल, न तु रहस्य परिज्ञानम्—*ṭīkā* of Goyīcandra under *maṅgalācaraṇa* verse 4) Des Cat Skt. Mss. (VI), p lxxiv 5) Does he refer to the Vaidic '*aṣṭāpadīvāk*' (eightfold speech) ?

on its different aspects, such as, *Saṃdhi*, *Tiṅanta*, *Kṛdanta*, *Taddhita*, *Kāraka*, *Subanta* and *Samāsa*. That he has not followed the arrangement of Pāṇini is clear from the fact that *Saṃdhi* comes first in his system, while according to that of Pāṇini it comes at the end. Moreover, he has rejected some of the apparently unnecessary and difficult sūtras of Pāṇini as well as the Vedic rules. H. P. Śāstrī[1] is of the opinion that Kramadīśvara had followed the *Vākyapadīya* of Bhartṛhari (651 A, D.).[2] But there is no justification for this surmise.

§ 45. One of the striking features of his grammar is this that the commentators of this school take illustrative examples from the *Bhaṭṭikāvya* and in this respect it has a resemblance to Bhartṛhari's *Dīpikā* on Patañjali's *Mahābhāṣya*. It is interesting to note, again, that (Nara-)-nārāyana Vidyāvinodācārya[3] of *Pūrvygrāma* wrote a commentary called *Bhaṭṭibodhinī*, on the *Bhaṭṭikāvya*, and he explains all grammatical peculiarities of the poem by citing the authority of of Kramadīśvara's grammar.

§ 46. Another special feature which is interesting for our present study is the inclusion of Prākrit in continuation of his Sanskrit grammar; and in this section (which is divided into five chapters, namely, vowels, consonants, declensions, conjugations and Apabhraṃśa including Māgadhī, Śaurasenī, Paiśācī and several other sub-dialects), he has recorded some of the special traits, other than those which are common to all, of Prākrit language, particularly of Apabhraṃśa.

(c) *On the genuineness of his Prākrit grammar*

§ 47. But scholars are not always unanimous with regard to the genuineness of this portion. Doubts have been raised on the authenticity of the eighth chapter dealing with Prākrit, which, according to Belvalkar,[4] is a later addition. But by citing the authority of Goyīcandra[5] we may say that the eighth-pāda (i. e. the Prākrit

1) Des Cat Skt Mss p lxi The similarity in the method of arrangement, though farfetched it is, does not mean that Kramadīśvara has followed it truly; but the resemblanc may be regarded as accidental 2) Keith, History of Sanskrit Literature, p 429 3) R L Mitra's Notices of Skt Mss Vol-IV, pp 209-10, No 1637, Calcutta, 1878. 4) Sys Skt Gram p 109 5) (a) सर्वेश शिव प्रणम्य सर्वभाषासु सस्कृत-प्राकृतपैशाच्यादिषु सक्षिप्तसार लक्षणं क्रमदीश्वरनामा पण्डित 'आचष्टे ब्रवीतीति श्लोकार्थः । (b) सस्कृतभाषालक्षणानि समाप्याष्टमेन पादेन प्राकृतादिभाषालक्षणानि विरचितवान्—Goyīcandra under *Mangalācarana* verse,

portion) is a genuine one. Goyicandra clearly says in his commentary that after finishing Sanskrit grammar, Kramadīśvara had composed the grammar for Prākrit languages in the eighth chapter. Besides, we have seen that Kramadīśvara has followed the same scheme and technique as he used in the first seven pādas of his Sanskrit grammar. Nitti-Dolci[1] also voiced the same opinion when she tried to prove its genuineness. So, nothing can be said against the validity of the eighth *pāda* of his grammar.

(d) *Why has he included the Prākrit portion in his Sanskrit Grammar ?*

§ 48. But a question may be raised why a treatment of Prākrit be appended to his Sanskrit grammar ? The answer is simple · he has treated the language as a whole which not only includes Sanskrit ('purified') but also Prākrit ('natural'). In the Sanskrit dramas, Sanskrit and Prākrit languages have been simultaneously used. To a learner of Sanskrit who would read Sanskrit literature (specially the dramas), a knowledge of Prākrit is necessary. So, for proficiency in Sanskrit the study of Prākrit can in no way be ignored. Kramadīśvara, therefore, thought it necessary to include Prākrit in his Sanskrit grammar.

§ 49 Pischel[2] is of the opinion that Kramadiśvara included it, because Hemacandra did the same thing in his grammar. Unless Kramadīśvara's date is determined, we cannot find the veracity of Pischel's remark. H P. Śāstrī wants to say that Kramadīśvara had included it in the interest of the Śaivas of Bengal, because the Śaivas at this period used the Prākrits and vernaculars in their propaganda work. The Bengal Śaivas of Candradvīpa wrote in the vernacular, traces of which are to be found in later Buddhist works ; and the Kāśmīra Śaiva works are almost invariably accompanied with some verses in the vernacular at the end of each chapter.[3] Kramadīśvara, therefore, found it necessary to give some grammar of the

1) Les Gramm Pkt pp. 181-32 2) Gramm. Pkt Spr, § 37 3) Upadhye, A N Prakrit Language and Kashmir Saivism in Dr S. K. Belvalkar Felicitation Volume, Patna, pp. 192-95

Prākrits and the vernaculars.[1] H. P. Śāstrī's argument, it seems to us, is far-fetched.

(vi) Jumaranandī and Goyīcandra—the two earliest commentators of his grammar

§ 50. Kramadīśvara's name is intimately connected with Jumaranandī and Goyīcandra, the two earliest commentators of his grammar, of whom we know nothing except their names. From the commentary of Goyīcandra we come to know that Jumaranandī was an independent king, as he had an imperial title, "*Mahārājādhirāja*".[2] Umesh Chandra Vidyāratna[3] has given an account of Jumaranandī without referring to any authority. We cannot, therefore, identify Jumaranandī with all those facts mentioned by Vidyāratna.

§ 51. Goyīcandra has clearly stated that Jumaranandī wrote his commentary (*vṛtti*), entitled Rasavatī[4] on the complete text of Kramadīśvara. The Rasavatī-vṛtti of Jumara had become so famous at that time that the name of this school was designated as "*Rāsavata*", and he himself was called "Rasavaj-Jumara".[5] Since Jumara had revised and corrected Kramadīśvara's grammar, it is designated as "Jumara school".

---

1) Des. Cat Skt Mss (VI), p lxii 2) It is found in the colophon of the commentary of Goyīcandra 3) Vide his *Jātitattva-vāridhi*, 2nd edition; Calcutta, 1911, pp 203-05 For information, I am giving this account in brief It is said that Jumaranandī was the son of Jagadānandanandī in the line of Bhṛgunandī (a head clerk of Vallālasena of Bengal) and was born in the year 775 B S (=1368 A D) He belonged to Kāśyapagotra and was an inhabitant of Rāḍha His name was variously spelt like Jumaneśvara, Jambura and then Jumara He had two sons Lavaneśvara and Maheśvara, of whom the former had three sons It is also stated that Jumaranandī had to leave Rāḍha and had to settle down at Murshidabad and from there his sons shifted to reside in different places in connection with their services 4) In one manuscript this *Rasavatī-vṛtti* is wrongly ascribed to Kramadīśvara, vide, *Catalogue Sommaire des manuscripts Sanskrits et Palis, de la Bibliotheque Nationale*, by A. Cabaton, 1907-08, Paris. p 95. 5) Cp R G Bhandarkar's Report on the search for Sanskrit manuscripts in the Bombay Presidency for 1883-84, p 63

§ 52. But it should be borne in mind that the *vṛtti* of Jumaranandī is not exegetical, it is merely illustrative. He only gives examples of each and every sūtra, but does not explain them. In so doing, he sometimes quotes and criticises some irregular grammatical anomalies found in the writings of the famous poets of Sanskrit literature. The authors, cited from the Kāvya literature, are Kālidāsa, Bhāravi, Māgha, Daṇḍī, Bāṇa, Bhavabhūti and Murāri. Some works, such as, *Jānakīharaṇa*, *Bhaṭṭikāvya*, *Sapta-kumārikā*, *Pañcatantra* have also been cited by him. Of the lexicographical works *Amarakoṣa*, *Trikāṇḍa* and *Utpalamālā* are mentioned. Grammarians like Jayāditya-Vāmana, Rakṣita, Bhāgavṛtti, Bhaṭṭavārtika have duly been mentioned by him in acknowledging their views in their respective places. It is curious to note again that he cites from one "*Dhātupārāyaṇa*", a treatise on the classification and conjugation of Sanskrit roots. Rajendralal Mitra[1] also notices one *Dhātupārāyaṇa* attributed to Jumaranandī H. P. Śāstrī[2] also mentions one *Dhātumālā* by Jumaranandī in the beginning of which the name of the author occurs

॥ ॐ नमः शिवाय ॥

धातौ शम्भु-मुखोद्भ ते भ्रान्त-वैकल्यमागते ।

क्रियते तस्य शुद्धयर्थं यत्नो जुमरनन्दिना ॥

माधदादौ जुहोत्यादौ etc. etc ··· This work, it is said, is intended to serve as an appendix to Kramadīśvara's grammar. Has he then cited from his own work ? Besides this, we know nothing about Jumaranandī and his work.

§ 53. Next in the line comes Goyīcandra who has written an elaborate commentary on all the chapters of Kramadīśvara's grammar as well as on Jumaranandī's *vṛtti* The name of his commentary (*ṭīkā*) is called "*Saṃkṣiptasāra-vivaraṇa*". From his commentary we come to know that he has written his commentary on the Prākrit portion also , but now it is not available It is also added that for the proper comprehension of the aphorisms of Kramadīśvara, he has listed 127

1) Notices of Skt Mss (IV), p 212, No 1640 The colophon is—"*iti śrī-maj-jumaranandikṛtau dhātupārāyaṇaḥ samāptaḥ*" 2) Notices of Skt Mss (second series), Vol-1, Calcutta, 1900, p 198 No 196

paribhāṣās of ancient grammarians. It is also to be noted that he has also written two more commentaries on the *Prakīrṇavṛtti* and *Uṇādisūtras*. *Taddhita-pariśiṣṭa* and *Kṛdunādiśeṣavṛtti* are also attributed to him.

§ 54. Goyīcandra has been credited with an epithet "*autthāsanika*" meaning thereby, 'one to whom the king stands up and offers seat when he comes to the court'.[1] This is the explanation given by Keśavatarkapañcānana, one of his commentators. Belvalkar surmises that this may be a 'patronymic or some religious or political title the significance of which is lost to us.'[2] But H. P. Śāstrī informs us that 'this custom still prevails in Rājputānā but it has lost its Sanskrit name at present. A noble man, who is honoured by the king in this way, is called a "*Tazimi omrah*".[3]

§ 55. From Goyīcandra's commentary[4] we come to know that Umāpatidatta whom the king loved very much adorned the court of Jumaranandi; and perhaps it was at his request that Goyīcandra undertook to write a running commentary on the sūtras of Kramadīśvara and the *vṛtti's* of Jumaranandī when these had become corrupt and mutilated owing to copyists' fault.

II The other commentaries of his grammar

(i) *On the Sanskrit portion*

§ 56. Goyīcandra is the last original commentator of this school. Others, who came after him, have commented more or less either on the *Vivaraṇaṭīkā* of Goyīcandra or on different sections of Kramadīśvara's grammar. Of the comentaries the *Sārārthadīpikā* of Vaṃśīvadana, the *Vyākāra-sāra-laharī* of Kavicandra, *Vyākāradīpikā* of Nārāyana

---

1) उत्थाय आसन दीयते राजादिभिरिति । अन्यमुद्दिश्य राज्ञा (v. l राजा ?) नाभ्युत्थियते, तस्मै (v. l. अस्म) आसनमपि दीयते इत्याधिक्यमस्ति—Keśavatarkapañchāna 100 (II), London, 1889, p 222 (fn) 2) Sys Skt Gramm. p. 110. 3) Des. Cat Skt Mss. (VI), p lxiv 4) तेषां च लक्षणाना व्यास-शीलादि-परिशीलन-विमल-मतिरधिकृतोमापतिदत्त प्रभृति-समाजन-सभाजनपर-उखामुक्त दुरुक्त-विचार-चारु-चतुरो जुमरनन्दि-परिशोधित-लक्षण वृत्ति कृतवान् । We have several poets of the name of Umāpati, Umāpatidhara, Umāpatidatta (for which vide Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*), but none of them has definitely been identified We are, therefore, not in a position to say anything regarding him

Nyāyapañcānana, *Durghaṭodghaṭa* of Keśavadatta Tarkapañcānana Bhaṭṭācārya, *Kaumudī* of Abhirāmavidyālankāra, *Arthabodhanī* of Candraśekhara Vidyālankāra and Harirāma Vācaspati, *ṭīkā* of Sarvavidyālankāra Bhattācārya, *Bhāvārthadīpikā* of Maheśa Pañcānana are worth-mentioning. The *Sārasaṃgraha* of Pitāmbaraśarmā is an abstract from the *Saṃkṣiptasāra*. This school is also rich in its treatises on roots. Besides the *Dhātupārāyaṇa* or *Dhātumāla* of Jumaranandī, we have several other important works, such as, the *Dhātumālā* of Maheśa, *Rūpaprakāśa* of Kullūkabhaṭṭa, *Dhāturatnāvalī* of Rādhākṛṣṇa-Śarmā, *Daśavala-kārikā* of one Daśavala (?), and the *Vasudhātukārikā* of an unknown author On *gaṇas*, the *Gaṇaprakāśa* of Nārāyaṇa Nyāyapañcānana and the *Gaṇamārtaṇḍa* of Nṛsiṃha Tarkapañcānana are remarkable. The *Jñāpakāvalī* of Haragovinda Vācaspati can also be mentioned in this connection.[1]

(ii) *On the Prākṛt portion*

§ 57. None of the authors has written any commentary on the Prākrit portion of Kramdīśvara's *Saṃkṣiptasāra*. It is said that Jumaranandī wrote a *vṛtti* on the Prākṛt *pāda* also ; it is also said that Goyicandra too wrote an elaborate exegetical note on the 8th *pāda* of Kramadīśvara. But unfortunately Goyīcandra's commentary on the *Prākṛta-pāda* is not available now-a-days, and regarding Jumaranandī's *vṛtti* nothing can be said at present, until the manuscript of Candīdevaśarmā has been carefully examined.

§ 58 The only commentator of Kramadīśvara's *Prākṛtapāda*, so far as it is known to us, is Candīdevaśarmā described above. We know one Candīdāsa who is the commentator of *Kāvyaprakāśa*. He is also described as the younger brother of the grand-father (or according to some the great grand-father) of Viśvānātha, the author of *Sāhitya-darpaṇa* (14th cent. A. D.). It is also said (IOC. No. 839) that Nṛsiṃha Tarkapañcānana is the descendant of Candīdāsa who belonged to the endogamous groups called *Vanga-melī*. They lived at Ketugrāma four miles away to the Uddharanapura on the Ganges. But nowhere do we find any reference to his authorship of a commentary on Krama-

1) My information is chiefly based on Mitra's Notices of Skt Mss. (IV) and H. P. Śāstrī's Notices of Skt. Mss 2nd series, Vol-II ; Des. Cat. Skt Mss (VI), Preface, pp lxiv-lxxiii ; IOC Vol-I, part II and Vol-II.

dīśvara's *Saṃkṣiptasāra*. So in the absence of any conclusive evidence we cannot identify this Candīdāsa with Candīdevaśarmā of *Prākṛtadīpikā*. Moreover, in the introductory verses the author Candīdevaśarmā describes himself as one who was born in the family of "*Śobhākara*" (*śobhākarakulodbhava*). But we do not know whether Candīdāsa, the commentator of *Kāvyaprakāśa*, also belonged to that family. So these two Candīdāsas cannot be identified. It seems to us that Candīdevaśaramā of *Prākṛtadīpikā* is later than Candīdāsa, the commentator of *Kāvyaprakāśa*.

III The date of Kramadīśvara

§ 59. As regards the date or antiquity of Kramadīśvara nothing can be said definitely at present, as the materials at our disposal are scanty and meagre ; so his date has remained undetermined as yet. Scholars are not even unanimous in this respect, they have attempted to place him either between Hemacandra (1088-1172 A. D) and Vopadeva (1250 A. D)[1] or after Vopadeva.[2] Zacharia[3] has remarked that we can neither prove that Kramadīśvara flourished after Hemcandra, nor could we say that he had written his grammar before Hemacandra. Nitti-Dolci[4] has almost voiced the same opinion when she says that the date of Kramadīśvara between Hemcandra and Vopadeva can only be provisionally acceptable. In determining the age or antiquity of Kramadīśvara, let us discuss the problem anew

§ 60. It is important to note, at least, for the antiquity of Kramadīśvara that he mentions in his sūtras[5] such predecessors as Kātantra (1st cent. A. D.), Cāndra (470-600 A. D.), Bhāgavṛtti Kṣapanaka and Vāmana. It is again worth noting that the latest of the authors cited by him is Vāmana. Now, we have two Vāmanas —one is the author of an Alaṅkāraśāstra, called *Kāvyālankārasūtra*,

1) Belvalkar, S, K Ibid ; A B Keith places him in the 13th cent A. D. Hist Skt Lit p 432 2) Colebrooke intends to place him after Vopadeva, cp Mis, Es. II 3) BB V. p 26 4) Les Gramm Pkt. p 130 5) तमपरस्य नेति कातन्त्रम् (Sandhi 196, see also 106) ; आचार्यमोगिन इति चान्द्र· (Sandhi 342) and पदपुन्छयोर्वेति चान्द्र (Samāsa 212), कृतिपष्ठी वेति भागवृत्ति· (Kāraka 101) ; cp also 436, पितुश्च पितर इति क्षपणकः (Samāsa 407) ; हलादौ प्राच्यकारनाम्नि नित्यमिति वामनः (Samāsa 163)

who, it is guessed, must have lived in 800 A. D[1]., and the other is one of the writers of the *Kāśikā* which was composed about 660 A. D.[2]. It is to be noted here that it will not be unwise to suppose that Kramadīśvara might have mentioned the grammarian Vāmana and not the rhetorician Vāmana. But in any case the upper limit of Kramadīśvara's grammar may be tentatively assigned to the end of the 9th century and the beginning of the 10th century A. D., if we do not place him in the 7th-8th centuries A. D. Furthermore, Goyīcandra has also informed us that when the *Bhāṣya* of Pāṇini differs from its *vṛtti*, Kramadīśvara gives the option to both the forms, or sometimes rejects the *vṛtti* which is nothing but the commentary of Jayāditya and Vāmana who came a little later than the Bhartṛhari in the 7th century A. D. That settles again the upper limit of Kramadīśvara.

§ 61. The date of Kramadīśvara is intimately connected with that of Jumaranandī and Goyīcandra As regards Jumaranandī's date it can be said that he cannot be later than the first quarter of the 15th century A.D, since Rāyamukuṭa, in his commentary on the *Amarakoṣa*, calls him "*Rasavaj-jumara*".[3] Rāyamukuṭa wrote his commentary at Gauda in 1431 A. D It may be pointed out, on the other hand, that Sarvānanda, one of the oldest commentators on *Amarakoṣa*, (dated 1159 A. D. ?) mentions one "*dhātupārāyaṇa*" in his commentary If it is identical with Jumara's treatise of the same name, then can it not be surmised that he or his work was well-known in the 12th century A. D. ? These two dates may be regarded as the upper and lower limits respectively of Jumara in the absence of any conclusive evidence. It is to be noted that the authors and the works cited by him, are not later than the 11th century A.D. Moreover the title "*Mahārājādhirāja*" is significant. It gives to some extent some hints of the approximate time of Jumaranandī. It is known that the last *Sāmantādhipati* of the lower Bengal region was Dāmodarapāla (1190 A.D.). So the epithet *Mahārājādhirāja* might be earlier than

---

1) S. N Dasgupta and S K De, Hist Skt Lit. p 536 2) P V Kane, Intro to *Sāhityadarpana*, p 139 3) Vide, Th Aufrecht, *Zur Handschriften Kunde* (*Kommentare zum Amaar-kosha*) in ZDMG (28), 1874, p 113 where he has given a list of authorities quoted and consulted by Rāyamukuṭa

that period. It is not impossible, therefore, that Jumara who might have descended from a high official of the Pāla's who acquired a semi-independent status after the house called himself a '*Mahārāja*' in the 11th or 12th century A.D.. Sandhyākaranandī's (11th century A D.) father, Prajāpatinandī was a minister, a pleni-potentiary as well as a provincial governor (*Pratirāja*) under king Rāmapāla. Jumara might have, therefore, lived in the 11th or 12th century A.D

§ 62. We are still in the dark as regards the date of Goyīcandra; but from one of his commentators, namely, Vamśīvadana, son of Vaśiṣṭha and Rāyamatī, we may say that Goyīcandra might have lived before 1300 A.D. The date of Vaṃśīvadana, as can be deduced from a manuscript which bears the date of its composition, is Śaka 1243 (=1321 A.D.).[1] If that is correct, then it can be said that Vaṃśīvadana is to be placed before 1300 A.D., and Goyīcandra earlier still.

§ 63. There is a tradition that Jumaranandī and Goyīcandra, were contemporaries. Although there is no genuine proof on this point, excepting one single manuscript[2] in which it is stated that that Goyīcandra's *ṭīkā* was corrected by Jumaranandī, still it can be said that if Vaṃśīvadana's date can be taken before 1300 A.D., then we may probably place Jumaranandī at least in the 12th century A.D., if not earlier. From the above it is guessed that Jumaranandī might have lived in the 11th or 12th century A.D., Goyīcandra, therefore, may be a little later to that time. Kramadīśvara's date, therefore, may be placed earlier i.e. between the tenth and the eleventh centuries A.D.

---

1) In Notices of Sanskrit Manuscripts (2nd series), Vol-III, Calcutta, 1907, No 319, pp 208-09, by H P, Sastri, we find the date in the following verse.

शकाब्देऽनल-वेद-मित्र-विमिते मासे आषाढके ।
पक्ष चापि तु कृष्णके शुभ-तिथौ वारे तथा भूमिजे ॥

2) IOC, p. 218, No. 816 The reading of the manuscript is defective. N. N. Dasgupta has corrected the reading of the manuscript and says as follows "If we correct the '*kṛtāyām*' and '*pariśodhitāyām*' of this corrupt colophon as '*kṛtā*' and '*pariśodhitā*', it would give rise to the presumption that Goyīcandra was but a contemporary of Jumaranandī, who corrected his ṭīkā" IC. (V) p. 360

4. Kramadīśvara's Prākṛtādhyāya . a Critical Study

I *On the arrangement of the sūtras*

§ 64. Now, we shall say something about his Prākrit grammar. It is found from a perusal of Kramadīśvara's Prākrit grammar that he not only knew the sūtras of Vararuci, but also reproduced in a great measure the same on the main Prākrit (i.e. Mahārāṣṭrī). It is also found that Kramadīśvara followed an edition which is nearer to Bhāmaha's , but, on the contrary, it may be said that in certain cases he adopted the readings of Vasantaraja, Sadānanda and others. Although he has followed Vararuci in the arrangement of the sūtras, yet certain remarkable innovations are discernible. He has added a certain number of new sūtras and ignored many of those which are found in the *Prākṛta-prakāśa*. The phenomenon of *ya śruti* is partially known to Kramadīśvara, while it is unknown to Vararuci. Similarly the chapter on Apabhraṃśa is exclusively Kramadīśvara's innovation and these are interesting and helpful to the students of Prākrit Philology

§ 65 Kramadīśvara's Prākrit grammar is divided into five chapters , e.g. *svara-kāryam* (i). *halkāryam* (ii). *subanta-kāryam* (iii). *tinanta-kāryam* (iv) and *Apabhraṃśārambhaḥ* (v) including many dialects and sub-dialects, such as, Māgadhī, Paiśācī, Vrācada, Śābarī and so on. In the *Vṛtti* of the sūtra "*śabare sor etvam*" (V. 98) he mentions the name of Śaurasenī as one of the sub-dialects of Prākrit. Barring this, he has not clearly mentioned the name of Śaurasenī, although from the sūtras, it can be inferred that he has also given some characteristics of the Śaurasenī dialect. Lassen has, therefore, included those sūtras under the category of Śaurasenī. In the first chapter Kramadīśvara has described in due order the changes of vowel sounds in Prākrit. His second chapter can be sub-divided into two parts. The first part contains the treatment of single consonants, while the second deals with the conjunct cosonants. In the third chapter he describes the nominal and pronominal declensions, while in the fourth the treatment of conjugation, verbal substitutes and indeclinables are described. In the fifth he has first discussed the characteristics of Apabhraṃśa and then metions numerous dialects and sub-dialects of Prākrit. In this arrangement Kramadīśvara has followed some new

procedure of his own. He discusses the [Śaurasenī], Māgadhī, Paiśācī, Śābarī Vrācada and other dialects after the Apabhraṃśa. Does he, therefore, consider these dialects as varieties of Apabhraṃśa ?

§ 66. Kramadīśvara has not elaborately discussed the principles of Prākrit like later writers, but has nicely collected the main characteristics of Prākrit language current at the time. Sometimes he is too brief to be understood (e g. the sūtra, *ṛt*—I.27), but that is because of the fact that he has always tried to curtail the number of the sūtras by incorporating the "*adhikāras*" to the sūtras. In fact, so far as the treatment of the principal Prākrit is concerned, he has not added anything remarkable, except some forms which are not found elsewhere. Besides controlling and elucidating the sūtras of Vararuci, the value of Kramadīśvara lies in the fact that he has incorporated numerous dialects of Prākrit which are totally absent in Vararuci. Linguistically Kramadīśvara is importaht, because he represents truly the eastern school of Prākrit grammarians.

II *The Prākrit dialects found in his grammar*

§ 67. The Prākrit dialects as described and mentioned by Kramadīśvara are the following Mahārāstrī, [Śaurasenī] Māgadhī (v. 83), Ardhamāgadhī, Paiśācī (v. 93), Vrācada (v. 66), Nāgara (v 67), Śābarī (v. 96) and Apabhraṃśa He mentions the name of Mahārāstrī while describing the Ardhamāgadhī (*Mahārāṣṭrīmiśrārdhamāgadhī*. v. 95). I have said above (§ 63) that Śaurasenī has not been metioned by him. He has given the characteristics of Vrācada (v. 66), Nāgara (v. 67) and Śābari (v. 96) in one sūtra each. In the *Vṛtti* of the sūtra "*śabare sor etvam*" (v 96) we find the names of Śaka, Ābhīra, Drāvida, Odra, Āvantya, Āvanti, Śrāvanti, Prācyā, Śaurasena, Bāhlīki, Dākṣinātyā and Deśī-vocables ; and it is also said there that these are used in a drama according to the characters of the play. So far as Vrācada is concerned it is described as a variety of Apabhraṃśa (*Vrācaḍādir-Apabhraṃśabhedaḥ*) and this Vrācada Apabhraṃśa is used in the *gāthās*. Similarly, it is said that Nāgara is different from Vrācada, which is also used in the gāthās. Upanāgara, a variety of Nāgara, is also mentioned in the *Vṛtti* of the sūtra "*śeṣe nāgare vā skādau*" (V. 67). The names of these 21 or 22 dialects and sub-dialects of Prākrit are found in the Prākrit grammar

of Kramadīśvara. While giving examples of those Prākrit languages, the commentator has quoted some lines from some verses which are not, however, traceable.

III *Analytical contents of the Apabhraṃśa chapter of his Prakrit grammar*

(i) *Apabhraṃśa*

§ 68. Kramadīśvara has given the following characteristics of Apabhraṃśa.

I. Non-initial voiceless single consonants become voiced (V. 1) e.g. *vaka>vaga* , *sukhita>sughida.*

II. *r* (V. 15) and conjuncts with *r* are optionally retained (V. 2, 5) ; *sukṛta>sukra*, *sukaa* , *puttra>putta*, *vyāsa brāsa>*, *bhāṣya> bhrāsa.*

III The following pronominal substitutes are found :—*etat>eha* (in all genders) (V. 8) ; *idam>imu* (in neuter) (V. 10) ; *yādṛk>jehī*, *jehe*, *jehu* (V. 9) ; *tādṛk>tehi* , *kīdṛk>kehi* , *īdṛk>ehi* ; *kim>kimpa* (V.13).

IV. Adverbial substitutes *katham>kemu* (V.11) ; *yathā>jima*, *jema*, *jidha*, *jadha* . *tathā>tima* (V. 12), *tema*, *tidha*, *tadha* , *yatra> jetthu* (V. 5. comm.) , *tatra>tetthu* , *kutra>ketthu* ; *atra>etthu* , *yāvat>jāma* ; *tāvat>tāma* , *tataḥ>to.*

V. *jjevva* and *jāni* are substituted for *iva* (V. 6)

VI. *nada*, *nadā* and *nāvai* are substituted for *nūnam* (V. 7).

VII. The following case-terminations of *-a*, *-i* and *-u* bases of the masculine, feminine and neuter nouns are given,

Singular.

Original endings.	Apabhramśa endings.	Masculine.	Feminine.	Neuter.
su.	*elision (18)* :	nara gacchai	mahilā pucchai	
	u (19) :	naru		
	o (20) :	godo meho.		
am.	*elision (18)* :		mahilā pucchai.	
	u (10) :	dhaṇu.		

singular

tā.	*eṃ (21)* :	daiem, aggiem	e (*36*) : khattāe.	
	eṇa (21) :	daiena		
	ṇā (23) of i-u bases :	aggiṇā aggiṃ.		
ṅasi.	*he (27)*	rukkhahe.	he (33) : khattāhe	he (34) mahuhe.
	adū *(27)* :	rukkhādū.		
ṅas	*ho (28)* :	rukkhaho, aggiho.	-do-	-do-
	su (28) :	rukkhasu.		
	ssa (28) :	rukkhassa.		
	haṃ (32) of *i-u* bases :	aggiham.		
ṅi	*hiṃ (26)* :	aggihim mahuhim		
su (Voc).	*long (14)* :	dhollā hiadā.		
	short (16) :	putti.		
	e (16) :	hale bhagge.		

Plural.

Original endings	Apabhraṃśa endings.	Masculine	Feminine	Neuter.
jas	[*ho*] *u, o (35)* :	aggiho	mahilāho (17) kumārīu. khattāu. mahilāo.	
śas	*u, o (35)*		mālāo pecchaha	
bhis	...	..		
bhyas	*huṃ (26)* :	rukkhahum padido.		
	haṃ (31) of. i-u bases	taruham		

am	*haṃ (29)* : *heṃ (30) of:* *i-u bases*	rukkhaham vahihem taruhem.	
sup	...	...	
jas (voc.).	*ho (17)* ·	aggiho	mahilāho.

VIII. The bases of *yuṣmad* are *tuha*, *tubbha*, *tujjha* and *tumha*, and those of *asmad* are *hamuṃ*, *majjha* and *amha*.

Singular

Decl. of	*yuṣmad.*	*and*	*asmad.*
Nom.	*tuha jādo*		
	tuhaṃ		*hamuṃ*
Acc.	*taiṃ pucchāmi*		*aiṃ puccha*
Inst.	*tahiṃ*		*aiṃ*
Abl.	*tuha, tuhuṃ*		*majjha, mahuṃ*
Gen	*tuha, tuhuṃ*		
	tujjha, tubbha		*majjha, mahuṃ*
Loc.	*taiṃ*		*aiṃ*

Plural.

Nom.	*tumhe pucchaha*	*amhe pucchāmo*
Acc.	*tumhahaṃ pucchāmi*	*amhahaṃ pucchaho*
Inst.	*tumhehiṃ dinnaṃ*	*amhehiṃ*
Abl.	*tumha*	*amha*
Gen.	*tumha*	*amha*
Loc.	*tumhāsu*	*amhāsu*

IX. The accusative singular forms of *yat* and *tat* are *jruṃ* and *druṃ* respectively (V. 46).

X The locative singular forms of *yat* and *tat* are *jadru* and *tadru* respectively (V. 47).

XI, Abstract-suffixes are formed with *dā*, *tūna* and *ppana* (V 48).

XII. *tvā*> *evi*, *eppi* and *eppinu* (V. 50).

tum>*naṃ*, *tuṃ evi*, *eppi* and *eppinu* (V. 52) e.g. *broppi*, *broppinu* (V. 55) , *kareppi*, *kṛppi* (V. 56) , *gameppi*, *gaṃppi* (V. 56).

tavya> *ivvaṃ* (V. 49) e. g. *karivvaṃ*.

XIII. Verbal substitutes :—(V. 57-65)
sthā>*tthā* ; *mṛn*>*mara* ; *dhṛñ*>*dhara* ; *dṛś*>*passa* ; *vraj*>*vaja* ; *brūñ*>*bro* , *bhū*>*ho* ; *grah*>*geṇha* , *kṛ*>*kāsā* (in future).

XIV. The passive voice is formed with *ija* (V. 60) ; e.g. *sumarijadi* ; and also with *ijja*, as, *sumarijjadi*.

XV. The second and first personal endings of the imperative are as follows :—

	1st person.	2nd person
Sg	*dehuṃ* (V. 63)	*kari, kare, kuru, karahi* (V. 61).
Pl.	*saṃkahuṃ* (V. 63)	*deū, saṃkaū* (V. 62).

XVI. The future is formed with *ssi* (V. 65) ; as, *sumarissidi*.

(ii) *Vrācada*

§ 69. Vrācada is a variety of Apabhraṃśa and in it the retention of *r* in a conjunct-consonant is permissible. *druṃ* and *truṃ* are also used in this dialect. *eppi* and *eppinu* are used for gerund (*tvā*) (V. 66).

(iii) *Nāgara-Upanāgar*

§ 70. Nāgara is another variety of Apabhraṃśa and *s* and *k* are profusely used in this dialect (V. 67). Upanāgara, a sub-variety of Nāgara, is the language of the *gāthās*.

(iv) [Śaurasenī]

§ 71. The following characteristics of Śaurasenī are discernible.

I. *h*, *d*, *dh* and *bh* are optionally retained (V. 68) of , e.g. *moai*, *mȯdade* , *madhukari*, *surabhi*.

II. *l* is found in the preposition *prati* (V. 74) , e g. *pratijñā*> *paliñcā*.

III. Gerund (*tvā*) is formed with *ia* (V. 70) , but in *gam* and *kṛ* it is formed with *dua* , (*kadua*, V. 71 and *gadua*, V.72).

IV. *yāvat* and *tāvat* become *yettika* and *tettika* respectively (V. 69)

V. The nominative and accusative plural ending of neuter is with or without *n* (V. 75) , e.g. *kuṃdaiṃ*, *kuṃdāni*.

VI. The genitive singular termination of all genders is *do* (V. 76) , e.g. *purisādo*, *mahilādo*, *aggīdo*.

VII. The substitutes of *bhū* and *sthā* are *bho* and *ciṭṭha* respectively (V. 78) and that of *as* is *acchi* (V. 79).

VIII. The future is formed with *ha*, *sa*, *ssa* (V. 80) and these are also added to the Causative with *i* or *ī* before it (V. 81).

(v) *Māgadhī*

§ 72. Next are given the characteristics of Māgadhī in the following manner.

I. In Māgadhī, the palatal sounds (*ca-varga*) are pronounced with but a slight contact of the tongue with the roof of the mouth and an *y* is prefixed to the sounds of *ca-varga*. (V. 85).

II. *j* becomes *y* (V. 87) ; e.g *varjayitvā*>*vayyayidāni*.

III. *r* becomes *l* (V 84) , e.g. *roṣaḥ*>*lośe*,

IV. *ṣ* and *s* become *ś* (V. 83) , e.g. *sādhuḥ*>*śāhū* ; *ṣaṭpadaḥ*> *śappaāe*.

V. *haḍakka* is substituted for *hṛdaya* (V. 86).

VI. The genitive plural ends in *huṃ* (sometimes with the lengthening of the final vowel) (V. 91) ; e g. *brāhmaṇasya*> *bamhaṇāhuṃ*.

VII. The vocative ends in *ā* (V. 90) e.g. *deva*>*devā*

VIII. *hake* and *hage* are substituted for *aham* (V. 94).

IX. The root *sthā* becomes *ciṭṭha* (V. 92).

X. *nā* is substituted for the ending *ta* of the past passive participle (V 89).

XI. *dāni* is substituted for the gerund ending *tvā* (V. 88).

(vi) *Ardhamāgadhī*

§ 73. According to Kramadīśvara, Ardhamāgadhī is nothing but an admixture of Mahārāṣṭrī [and Māgadhī] (V. 95).

(vii) *Śābarī*

§ 74. The nominative singular of Śābarī ends in e (V. 96) e g. *eśe meśe*. The long and short vowels are freely interchanged (V. 98).

(viii) *Paiśācī*

§ 75. The following characteristics of Paiśācī are given by Kramadīśvara.

I The voiced sounds are changed into the voiceless (V. 100), e g *gagana>kakala*, *gharma>khamma*, sometimes voice is retained (V 101), e g *yajana>jajala* and also *cacala*

II *n* and *n>l* (V 103), e g *bhanati>phalati*, *dhvanati>thvalati* *vana>pala* (V 104)

III *r>l* (V 105), e g *carana>calala*

IV *n* and *n>ñ* (optionally V 106) e g *kanaka>kañaka*, *varna>vañña*

V *na, eva>yeva* (V 107), e g *hari eva>hali yeva*

VI *hrdaya>hitaaka* (V. 108)

VII The nominative plurals of the first and second personal pronouns are *ampha* and *tumpha* (also *tuppha*) respectively (V. 109-110)

VIII *pho* and *phura* are substituted for *bhū* (V 111),

IX The rest are like the common Prakrit (V 112)

X In Paiśācī the words are to be formed from usages (V 113), for example, he has quoted the following verse,

जडासो तडासो चारिहत्थो घर [त]इ अग्गे खेड्डवुत्तो ।
गाई होही घरणि विदोही सो किस वोल्ल अणाहि णाहित्ति ॥

संक्षिप्तसारे प्राकृताध्यायः

प्रथमः परिच्छेदः

स्वरकार्यम्

ओ नमः शिवाय[1]

समृद्ध्यादेरादिरद् आद् वा[2] ॥१॥

Vr 1. 2 Hc I 44
RT I.1 1. T. I 2.10
Mk I 3

समृद्ध्यादेरादिरकार आद् वा भवति ॥ लोकानुसारात् प्राकृते। समिद्धी सामिद्धी वा समृद्धिः ॥ प्रकट अभिजात मनस्विनी प्रतिपत् सदृक्ष सदृश प्रसुप्त प्रसिद्धि प्रतिसिद्धि[3] प्रतिस्पर्द्धिन्[4] ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणात् स्त्रीपुंनपुंसकेष्वपि वोद्धव्यम्[5] ॥ [पअड पाअड। अहिआअ आहिआअ। मणंसिणि माणंसिणी। पडिवआ पाडिवआ। सरिच्छ सारिच्छ। सरिस सारिस। पसुत्त पासुत्त। पसिद्धि पासिद्धि। पडिसिद्धि पाडिसिद्धि। पडिप्फद्धि पाडिप्फद्धि।]

टीका। ओं नमः शिवाय[6]

प्रणम्य गुरुमानन्दं सान्द्रकारुण्यवारिधिम्।
श्रीकृष्णाख्यं परात्मानं[7] तदीयप्रीतिहेतवे ॥
शोभाकर-कुलोद्भूत-श्रीचण्डीदेव-शर्मणा।
क्रियतेऽष्टमपादस्य टीका प्राकृत-दीपिका ॥

तत्र "सर्वभाषासु लक्षण संक्षिप्तसारमाचष्ट[8]" इत्यनेन प्रथम प्रतिज्ञातम्। संपूर्ण-सर्वभाषासु संस्कृत-प्राकृतादिरूपासु[9] यल्लक्षणं तदेव स्पष्टं वक्तव्यमिति।

---

1) ACP. ओं नमः शिवाय, BSS$_1$. ओं नमो गणेशाय, C$_1$ ओं रामः। 2) C समृद्ध्यादेरादिरद् वा। 3) Not found in B. 4) Found in the margin of B. 5) Found only in S 6) L omits, but it is given by Dolci, vide Les Gramm. Pkt. P. 132, fn. 1. 7) L. परमात्मानम्। 8) This line is found in the commentary of Goyīcandra's mangalācaraṇa verse. 9) Dolci has तादिरूपासु।

तत्रेदानीं संपूर्ण-संस्कृत-भाषा-लक्षणं समाप्य लक्षणान्तरम् आरभते[1] समृद्धीत्यादि। (समृद्ध्यादेरादिरकारो आद् वा भवति लोकानुसारात् प्राकृते[2])।

ननु सर्वैरेषा प्रयोक्तव्या भाषा वृद्धानुसारतो ग्रन्थशेषेणैव संस्कृतभाषा-लक्षणस्य शिष्टप्रयोगस्य विधान[3]मवशेष उक्तस्तत् किमर्थं लक्षणान्तराणीत्यत[4] आह लोकानुसारात् प्राकृत इति। संस्कृते समृद्धिशब्दस्य केवलस्य कचिदप्यादि-भूतस्याकारस्य आद्विधानं नास्तीति। अतः पारिशेष्यात् प्राकृत एवायं[5] विधि-र्द्रष्टव्यः। एतदपि लोकानुसारान् नाटकादौ महाकवि-प्रयोग-दर्शनात् प्राकृतं महाराष्ट्रदेशीयं प्रकृष्टभाषणम्। तथा च दण्डी—महाराष्ट्राश्रयां भाषा प्रकृष्टं प्राकृत विदुरिति, तथा आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्थितिरिति[6]॥

[7]सामिद्धीति समृद्धिरिति। प्रकृतेः ऋष्यादेराकृतिगणत्वाद् ऋष्यादेरिति (1. 32) ऋतः स्थाने इकारः। लुक् कादिर्युक्तस्येति (II. 46) युक्तस्यादि-दकारलुक्। द्विरनादौ प्राग् युक्तोऽरादिरिति (II. 105) धकारस्य द्वित्वम्। धकारद्वयवानयं शब्दः। अथवा संस्कृतवच्छेष इति वर्गस्यादिः पदान्तेऽद्वये चेति[8] धकारस्य तकारः। अपदान्तेऽपि धादा[9] वित्यादिना तस्य द इत्येव दकारयुक्त-धकारान्तोऽयम्। भिसुसुपोरपि दीर्घश्चेति (III. 21) इकारस्य ईकारः। सोर्नित्यमिति (III. 21) सुलुक्। हसोः स्थानीयो विसर्गोऽपि सुपदेनोक्त इति। समृद्ध्यादिगणमाह प्रकट इत्यादि। एकादश समृद्ध्यादयः। एतेनैतत् प्रतिपादितं संस्कृतभाषा-लक्षणसिद्ध्यान्येव समग्रपदानि विधेयप्राकृतपदाना प्रकृतय इति। आदौ प्राथमिकत्वेन स्वर-कार्यमेव विधातुमुचितमिति स्वरकार्यमुक्तवान्॥

---

1) L gives आरेभे। 2) Found in the foot-note of L. P. 16 3) S विधीनाम 4) S. लक्षणान्येतानि। 5) S. प्राकृत एव। 6) This is found in S and L (PP 16—17). 7) This paragraph is found only in S. 8) Vide SS सुबन्तपाद Sū. No. 128. 9) Vide SS सन्धिपाद Sū. No. 188.

इत् पक्वादेः ॥२॥

Vr I 3   Ho I 4 6
RT I 1 2   T I 2 11
Mk I 4

पक्वादेरादिरकार इद् भवति ॥ पिक्कं पक्वम् ॥ ईषत् वेतस स्वप्न व्यजन मृदङ्ग अङ्गार ॥ [ईसि । वेडिस । सिविण । विअण । मुइंग । इंगाल ।]

टीका । इत् । पिक्कमिति प्रकृतेः आद्युपान्त-लवरः (II. 47) इति वकारलुक् । द्विरनादौ प्रागयुक्तोऽरादिरिति (II. 105) ककारस्य द्विरुक्तिः । संस्कृत-[वच्छेष इति[1]] ॥

लुगरण्यस्य ॥३॥

Vr I 4   Ho I. 66
RT I 1 6   T. I. 2 4
Mk I 6

रण्णं ॥ अरण्यम् ॥

शय्यादेरेत् ॥४॥

Vr I. 5   Ho I 57
RT I. 1 3   T. I 2. 26
Mk. I 7

शय्यादेरादिरकार एद् भवति ॥ सेज्जा शय्या ॥ आश्चर्य पर्यन्त[2] सौन्दर्य[2] उत्कर [वल्ली][3] कियत् स्तोकमात्र वृन्त इत्यादि ॥ [अच्छेर । पेरंत । सुंदेर । उक्केर । वेल्ली । केत्तिअ । थोअमेत्त । वेंट ।]

टीका । सेज्जा । शषयोः सः (II. 100) इति सः[4] ॥

ऊर्नूपुरस्य ॥५॥

Vr I 26   Ho I 123
RT I 1 14   T. I. 2. 71
Mk. I. 32

णेउरं ॥ नूपुरम् ॥

टीका । नूपुरशब्दस्य ऊरेद् भवति । लोपोऽनाद्ययुग्वर्गादितृतीययोरिति (II. 1) पकारलुक् । उकारस्य प्रकृत्यवस्थानम्[4] ॥

---

1) As the manuscript S is incomplete in this respect, it has been supplied by me to complete the sense 2) Not found in A. 3) Emended by me. $ABCC_1P$. वन्दी । 4) Found only in S.

Vr I 22 Hc. I 107
RT I. 1 18 T. I 2 58
Mk I 26

मुकुटादेरुद्[1] अत् ॥६॥

मुकुटादेरादिरकारोऽद् भवति ॥ मउडं मुकुटम् ॥ मुकुल युधिष्टिर सौकुमार्य उपरि गुरु गुरुक वाहु ॥ [मउल । जहिट्ठिल । सोअमल्ल । अवरि । गरु । गरुअ । वाहा ।]

टीका । लोपोऽनाद्ययुगित्यादिना ककारलुक् । टो डः इति टस्य डः[2] ॥

Vr I 8-9 Hc I 171
RT I 1 4-5 Comm
Mk I 11-12 T I 3 5

मयूरादेरोद् वानन्तरैः ॥७॥

अनन्तरैर्वर्णैः सह मयूरादेरादिरद्[3] ओद् वा भवति ॥ मोरो मऊरो वा । पक्षे मयूरो वा[4] ॥ चतुर्थी चतुर्दशी ॥ [चोत्थी चउत्थी । चोद्दही चउद्दही ।]

टीका । मोरो इति मयूर-प्रकृतेर्म इत्यस्याकारो मू इत्यनेनानन्तरवर्णेन सह ओकारः । अता सोरिति ओकारः । पक्षे मऊरो इति यस्याद्यादेर्वा (II 3) इति पक्षे य-लुक् । ऊकारस्य स्थितिः[5] ॥

Vr I 6-7 Hc I 170
RT I 1 4 T I 3 4
Mk I 8-9

लवण-वदरयोर्नित्यम् ॥८॥

लोणं । वोर ॥ लवणम् । वदरम् ॥

टीका । वकार-दकाराभ्या सह लकार-वकारयोरकारस्य स्थाने ओत् । अता सोरिति (III. 2) न तस्य ओकारः[5] ॥

Vr I. 10 Hc I 67
RT I 1 6-7 T I 2 37
Mk I 13

ह्रस्वो यथादेरात् ॥९॥

यथादेराद् ह्रस्वो वा[6] भवति ॥ जह जहा वा यथा ॥ तथा सर्वथा अन्यथा प्राकृत हालिक उत्खात[7] खादित प्रहार चाटु वाचाट प्रस्तार प्रवाह मार्जार

---

1) P. मुकुटादेरत्, BCC₁ S. रत् । 2) Found only in S. 3) रादि is not found in A. B has रद् ओद्वा भवति, मउरो । 4) Found only in A 5) Found only in S. 6) वा is not found in B CC₁ भवति वा । 7) B उत्खात and उत्कट ।

तालवृन्त चामर वराकी स्थापित कुमारी इत्यादि[1] ॥ [तह तहा । सव्वह सव्वहा अण्णह अण्णहा । पअअ पाअअ । हलिअ हालिअ । उक्खअ उक्खाअ । खदिअ खादिअ । पहर पहार । चडु चाडु । वाअड वाआड । पत्थर पत्थार । पवह पवाह । मज्जर मज्जार । तलवेंट तालवेंट । चमर चामर । वरई वराई । थविअ थाविअ । कुमरी कुमारी ।]

टीका । आदिर्ज इति यस्य जः । खादिर्ह इति खस्य हः[2] । आदिना पारिजातः परिजाओ पारिजाओ[3] ॥

सदा शब्दस्येद् वा ॥१०॥

Vr I 11 Hc I 72 RT I 1 8 T I 2. 34 Mk 1 14

सइ सआ वा[4] ॥ सदा ॥

टीका । लोपोऽनाद्ययुग्वर्गादितृतीययोरिति दकारलुक्[5] ॥

पानीयादेरीत्[6] ॥११॥

Vr I 18 Hc I 101 RT I 1 11 T. I 2 51-2 Mk I 21

पानीयादेरीद् ह्रस्वो भवति ॥ पाणिअं पानीयम् ॥ अलीक करीष द्वितीय तृतीय इत्यादि[7] ॥ [अलिअ । करिस । दुइअ । तइअ ।]

टीका । णोऽयुग्मस्य (II. 103) इति नस्य णः । यस्यायादेर्वा (II. 3) इति यलुक् पाक्षिकः[8] ॥

---

1) C. कुमार्यादिः ; others कुमारादि । 2) Found only in S. 3) Found in S_1 only 4) After this P has जइ जआ ; तइ तआ. But it is not found in any other manuscripts. Besides the sūtra itself gives the prescription only for the word सदा. Hence these have not been included. 5) Found in S 6) B. इत् । It is evidently a mistake, because in the वृत्ति we find long ई । 7) BP. तृतीय इत्यादि , others तृतीयेत्यादि । 8) Found only in S.

गभीरादेर्वा ॥१२॥

Vr. I. 18 Hc. 1. 101
RT I 1 11 T I 2 51-52
Mk I. 21
(Comm)

गहिरं गहीरं वा [1] गभीरम् ॥ व्रीडित महीतल ॥ [विड्डिअ वीडिअ । महिअल महीअल ।]

टीका । खादिर्ह इति भस्य हः । गहिरं [2] ॥

ऊ[3]र्नित्यं मधूकस्य ॥१३॥

Vr I 24 Hc I 122
RT I 1 14 T. I 2 70
Mk. I 30

महुअं[4] ॥ मधूकम् ॥

टीका । खादिर्ह इति घस्य हः । लोपोऽनाद्ययुग्वर्गादितृतीययोरिति (II. 1) ककारलुक्[5] ॥

आद्-ईद्-ऊतश्च संयुक्ते ॥१४॥

Pa. IV 7. Hc I 84-85
T I. ? 40-41

कज्जं । करणिज्जं । सुज्जो ॥ कार्यम् । करणीयम् । सूर्यः ॥

टीका । संयुक्ते परे आदीदूतश्च ह्रस्वो भवति । ज्जो र्यस्य इति र्यस्य ज्ज इत्यादेशः[5] ॥

नीडादेरेत् ॥१५॥

Vr I 19 Hc I.105-6
RT. I 1 10 T I 2 56
Mk I 23

नीडादेरीद् एकारो भवति ॥ णेड्डं[6] नीडम् ॥ आपीड कीदृश ईदृश ॥ [आमेल (II. 6) । केरिस । एरिस ।]

टीका । पक्षिणो वासवाचिनीडमिति प्रकृतेः द्विर्नीडाद्युपान्तोयौवनवश्चेति (II. 108) डस्य द्वित्वम्[5] ॥

---

1) P. गहीर गहिरं वा । 2) Found only in S. 3) AP. उर्नित्यम् etc. 4) B. माहुअं ।) 5) Found in S only. 6) BP नेड्डं ।

पिण्डादेरिद् एद्[1] वा ॥१६॥

Vr I 12 Ho I. 85
RT. I. 1 8 T I 2. 41
Mk. I 15

पिण्डादेरिद् एद्[2] वा भवति ॥ पिंड पेंड पिण्डम् ॥ किंशुक रिष्टि[3] पिष्ट सिन्दूर विष्णु धम्मिल्ल[4] विल्व[5] ॥ [किंसुअ केंसुअ । रिट्ठि रेट्ठि । पिट्ठ पेट्ठ । सिंदूर सेंदूर । विण्हु वेण्हु । धम्मिल्ल धम्मेल्ल । विल्ल वेल्ल ।]

दीर्घो जिह्वा-सिंहयोः[6] ॥१७॥

Vr I 17 Hc. I. 92
RT. I 1 10
Mk I. 20

जीहा । सीहो ॥ वकारानुस्वारयोर्लुक् ॥ जिह्वा । सिंहः ॥

टीका । ननु ह्मो ह्स्य (II. 96) इत्यादिना विशेषविधित्वाद् ब्भ इत्यादेशः कथं न स्यादित्यत आह वकारेति बहुलाधिकारादिति शेषः[7] ॥

अत् पथ्यादेः ॥१८॥

Vr I 13 Ho I. 88
RT I 1. 9. T. I. 2. 43
Mk. I 16

पथ्यादेरिद् अद् भवति ॥ पहो पन्था ॥ हरिद्रा पृथिवी ॥ [हलद्दा । पुहई ।]

टीका । खादिहं इति थस्य हः[8] ॥

अद् इतेरन्तः ॥१९॥

Vr I 14 Ho I 91
RT. I. 1. 9. T. I 2 45
Mk I I7

वाक्यादौ पदादौ[9] वा प्रयुक्तस्येति[10] शब्दस्यान्त इद्[11] अद् भवति ॥ इअ परिभाविअ सुइरं ॥ इति परिभाव्य सुचिरम्[12] ॥

अनादेरादिलुग्[13] द्विश्च तः ॥२०॥

Vr 1. 14 Ho. 1. 42
Mk I 17 T. I. 2 6-7
(comm)

अह[14] स त्ति ॥ अथ स इति[15] ॥

---

1) BPL—रीढ़ा 2) B.—रीद् वा । 3) B. रिष्ट ; विष्ट । 4) B. धमिल्ल । 5) ACC$_1$ विल्व ; S$_1$ विल्ल ; L. विन्द, विन्दु (?) । 6) B—हिंसयो । 7) Found in S$_1$ only. 8) Found in S only. 9) After this ACC$_1$ have वा । 10) B. इति शब्दस्य । 11) B. इद् भवति । 12) Not found in CO$_1$. 13) B.—दि । 14) B—अह । 15) Not found in BC$_1$.

उदोच्च[1] धातु-प्राग्-द्विधेत्यस्य ॥२१॥

Vr I 16 Hc I. 97
RT I. 1 9 T I 2 49
Mk. I. 19

धातु-प्राग्-भूतस्य द्विधा-शब्दस्य इद् उद् भवति। ओच्च॥ द्विधाकृतम् दुहाकअं दोहाकअं वा॥

उद् इक्षु-वृश्चिकयोः ॥२२॥

Vr I 15 Hc I 128
cp Vr I 28 Hc I 95
RT. I 1 9 Hc II 16
Mk I. 18 T. I 2 465
cp T I 2 7
T I 4. 18

उच्छू[2]। विचुंओ[3]॥ इक्षुः। वृश्चिकः॥

तुण्डादेरुत् ॥२३॥

Vr I 20 Hc I 116
RT I 1 12 T. I. 2. 65
Mk I 24

तुण्डादेरुद् ओद् भवति॥ तोंडं तुण्डम्॥ मुस्त[4] मुक्ता पुष्कर पुस्तक लुब्धक कुसुम्भ कुन्तल कुट्टिम दुर्दान[5] मुद्गर कुण्डादि॥ [मोत्थ। मोत्ता। पोक्खर। पोत्थअ। लोद्धअ। कोसुम्ह। कोंतल। कोट्टिम। दोहाण। मोग्गर। कोंड।]

टीका। आदिना सुकुमारः सोउमारो[6]॥

द्वा वोदूखले ॥२४॥

Vr I 21 Hc I 171
RT I 1 13 T I. 3. 5
Mk I 25

उदूखलशब्दे[7] दूकारेण सह उद् ओद् वा भवति॥ ओक्खलं उलूहलं[8] (II. 16) वा उदूखलम्॥

टीका। उदूखलं तत्पुरुषादावित्यादिना द्वित्वम्[9]॥

ऊद्[10]-अद्-दुकूले[11] द्विर्लश्च ॥२५॥

Vr I 25 Hc I 119
Mk I 31 T I 2 67

दुकूलशब्दे ऊद् अद् वा भवति॥ अस्मिन् पक्षे लकारो द्विश्च॥ दुऊलं दुअल्लं वा॥ दुकूलम्॥

---

1) B. उदोश्च। 2) P. उच्छु। 3) P. विच्चुओ ABCC₁ विच्छुओ। 4) B. मुस्त। 5) B. दुर्द्दन। 6) Found only in S₁ 7) P.—खले शब्दे। 8) ABCC₁. उदूखल वा। 9) Found in S₁ only. 10) AB. उद् etc 11) A.—दुलोके (wrong).

इत् पुरुषमध्ये[1] नित्यम् ॥२६॥ Vr I 23 Hc I 111 RT I 1 13 T. I 2 59 Mk. I. 28

पुरिसो ॥ पुरुषः ॥

टीका । पुरुपशब्दस्य मध्यस्थित उकारो नित्यमिद् भवति[2] ॥

ऋत्[3] ॥२७॥ Vr I 27 Hc I 126 RT I. 1 14 T. I 2 73 Mk I 33

ऋकारोऽद् भवति ॥ तणं ॥ तृणम् ॥

केवलो रिः ॥२८॥ Vr I 30 Hc I 140 RT I 1 14 T I 2 89 Mk I 36

रिद्धी ॥ ऋद्धिः ॥

तादृशादेश्च ॥२९॥ Vr I 31 Hc I 142 RT I 1 15 T I 2 90

तारिसो । जारिसो ॥ तादृशः । यादृशः ॥

उद् ऋत्वादेश्च[4] ॥३०॥ Vr I 29 Hc I 131 RT I 1 17 T I 2 80 Mk I 35

ऋत्वादेः ऋद्[5] उद् भवति ॥ उदुकालो ऋतुकालः ॥ ऋतु[6] मृणाल पृथिवी वृन्दावन वृन्दारक[7]प्रावृत विवृत[8] संवृत प्रावृष संभृति प्रवृत्ति भ्रातृ जामातृ मातृ यातृ[9] वृद्धि निवृत्ति वृत्तान्त प्राभृत परभृत मृत वृत प्रभृति मृद् ॥ [उदु । मुणाल । पुहई । वुंदावण । वुंदारअ । पावुअ । विवुअ । संवुअ । पाउस । संहुदि । पउत्ति । भाउ । जामाउ । माउ । जाउ । वुड्ढि । णिवुत्ति । वुत्तंत । पाहुत्त । परहुअ । मुअ । वुअ । पहुदि । मुआ ।]

उद्[10] ऋणस्य ॥३१॥ Hc I 141 T I. 2 91

ऊणं[11] ॥ ऋणम् ॥

1) BP. मध्योन्नित्यम् । 2) Found only in S_1. 3) This sūtra is not found in B 4) B, ऋत्वादेः । 5) B. ऋत्यादेर ऋत् । 6) Not found in $ABCC_1$. 7) Not found in C_1. 8) Not found in B. 10) Not found in B. 10) P. उद । 11) P. उणं ।

ऋष्यादेरित् ॥३२॥

Vr I 28 Hc I 128
RT I. 1 15 T. I 2 75
Mk. I. 34

ऋष्यादेः ऋद्[1] इद् भवति ॥ इसि ऋषिः ॥ गृष्टि[2] दृष्टि सृष्टि मृगाङ्क कृत हृदय मसृण वितृष्ण बृंहित कृपर[3] कृष्ण कृत्य भृत्य वृष्टि वृश्चिक कृति हृति तृप्ति भृङ्ग भृङ्गार शृङ्गार शृगाल[4] कृपा कृपाण ॥ [गिट्ठि । दिट्ठि । सिट्ठि । मिअंक । किअ कअ । हिअअ । मसिण । विइण्ह । बिंहिअ । किसर । किमण (II. 53) कण्ह (II. 53) । किच्च । भिच्च । विट्ठि । विचुंअ (I. 22; II. 65) । किइ । हिइ । तित्ति । भिंग । भिंगार । सिंगार । सिआल । किवा । किवाण ।]

लृद् इलिः क्लृप्ति-क्लृप्तयोः ॥३३॥

Vr I 33 Hc I 145
RT I 1 19 T I 2 92
Mk I 39-40

किलित्ती ॥ क्लृप्तिः ॥

एद् इद्[5] वा वेदना-देवरयोः ॥३४॥

Vr I 34 Hc I 146
RT I 1 19 T I. 2 93
Mk I 41

वेदना-देवरयोरेद् इद्[5] वा भवति ॥ वेअणा विअणा वा । देअरो दिअरो वा ॥ वेदना । देवरः ॥

ऐत् ॥३५॥

Vr I 35 Hc I. 148
RT I 1 19 T I 2 101
Mk I 42

ऐकार एद् भवति ॥ सेवो ॥ शैवः ॥

ईद् धैर्ये सैन्धवे ह्रस्वः ॥३६॥

Vr I. 39 Hc I 155
RT I 1 21-22 T I. 2 108
Mk I 45-46

धीरं । सिंधअं[6] ॥ धैर्यम् । सैन्धवम् ॥

अइदैत्यादेः ॥३७॥

Vr I 36 Hc I 151
RT I 1 20 T I 2 103
Mk I 48

दैत्यादेः ऐद् अइर्भवति ॥ दइच्चो[7] दैत्यः ॥ चैत्र भैरव कैरव वैदेशिक वैश्य वैदेही वैशाख वैषयिक वैषम्य वैशम्पायन ॥ [चइत्त । भइरव । कइरव । वइदेसिअ । वइस्स । वइदेही । वइसाह । वइसइअ । वइसम्म । वइसपाअण ।]

---

1) C_1—रिग् P ऋत् । 2) B. धृष्टि । 3) After this P has कृष्ण । 4) Not found in B 5) P ईद्वा । 6) B. सिन्धवम् । 7) B दैचो ।

दैवे वा ॥३८॥

Vr 1 37　Ho I 153
RT I 1 21
Mk I 44

दइवं दइव्वं[1] देव्वं वा ॥ दैवम् ॥

ओद्[2] औत ॥३९॥

Vr I 41　Ho I 159
RT I 1 22　T I 2 101
Mk I. 48

औकार ओद् भवति ॥ कोमुई ॥ कौमुदी ॥

ओद् अद् वा प्रकोष्ठे कश्च वः[3] ॥४०॥

Vr I 40　Ho I 156
RT I J 22　T I. 2 95
Mk I 47

पओट्ठो पवट्ठो[4] वा ॥ प्रकोष्ठः ॥

अउः पौरादेः ॥४१॥

Vr I 42　Ho I 162
RT I 1 23　T I 2 106
Mk I 49

पौरादेः औद् अउर्भवति[5] ॥ पउरो पौरः ॥ पौरव कौरव पौरुष[6] कौशल इत्यादि ॥ [पउरव । कउरव । पउरुस । कउसल ।]

आ वा गौरवे ॥४२॥

Vr I 43　Ho I 163
RT I 1 23　T I. 2 105
Mk I 51

गउरवं गारवं वा ॥ गौरवम् ॥

सौन्दर्यादेरुन्नित्यम्[7] ॥४३॥

Vr I. 44　Ho I 160
RT I.1 22-23　T I 2 97
Mk I 52

सुंदेरं सौन्दर्यम् ॥ मौञ्जायन शौण्ड शौण्डिक[8] कौक्षेयक दौवारिक[9] इत्यादि ॥ [मुंजायण । सुंड । सुंडिअ । कुक्खेअअ । दुवारिअ ।]

टीका । शय्यादेरेद् (I. 4) इति एद् भवति[10] ॥

इति[11] स्वर-कार्यं निवृत्तम् ॥

---

1) P. दइवं, दैव्वं ; S_1 दइअं । 2) P. औदोत् । 3) $ABCC_1$—कश्च रः । 4) B पवट्टो । 5) P.—रौदुर्भवति । 6) Not found in B 7) After this B has नित्य वा । 8) A सौण्डिक । 9) CC_1. दौवारिकेत्यादि । 10) Found in S only 11) Not found in $ABCC_1SS_1$.

द्वितीयः परिच्छेदः

हल्कार्यम्

अयुग्-विधिः

लोपोऽनाद्ययुग्-वर्गादि-तृतीययोः ॥१॥ Vr II 1-2 Hc I.177,192 RT 1 2 1-4 T I 3 8 Mk II 1-2 T I 3 18

अनाद्योरयुजोर्वर्गाणाम् आदितृतीययोर्लोपो भवति ॥ लोओ । विप्पअणो ॥ लोकः विप्रगणः[1] ॥ अनाद्ययुग् इति किम् । कालो । सक्को । कालः । शक्यः ॥ क्वचिद् यत्वं वा[2] । गअणं गयण वा गगनम् ॥ क्वचिद् वत्वं वा[2] । सुहओ सूहवो[3] वा सुभगः ॥ क्वचिन्न लोपः[2] । पवाओ । सुवाओ । पूजणं । पवित्तं ॥ प्रवातः । सुवाक् । पूजनम् । पवित्रम् ॥

लोपो यमुनाया मस्य ॥२॥ Vr II 3 Hc I 178 RT 1. 2 1 T I. 3. 11 Mk II 3

जउणा[4] ॥ यमुना ॥

यस्यायादेर्वा ॥३॥ Mk II 2 Hc 1. 180 Comm T I 3. 10

णयणं णअणं वा ॥ नयनम् ॥

अज् उत्तराव्यय-चस्य ॥४॥

तस्स अ ॥ तस्य च ॥

पो वः[5] ॥५॥ Vr II 15 Hc I. 231 RT I 2 7 T. I. 3 55 Mk II 14

अनाद्ययुक् पकारो वो भवति ॥ अवरो ॥ उपरि ॥

---

1) Not found in B. 2) In P these are given as separate सूत्र (Nos. 2-4) 3) ACC$_1$SS$_1$P. सुहवो । But सु should be long when व follows (cf. II. 138). 4) ABCC$_1$ P. यउणा । 5) For this सूत्र, vide introduction.

म आपीडे ॥६॥

Vr II 16 He I. 234
RT. I 2 9 T I 3 67
Mk II 15

आमेलो ॥ आपीडः ॥

टो डः ॥७॥

Vr II 20 He I 195
RT I 2 3 T I. 3 31
Mk II 18

अनादावयुक्तष्टकारो डो भवति ॥ विडवो ॥ विटपः ॥

ढः सटा-शकट-कैटभानाम् ॥८॥

Vr II 21 He I 196
RT I 2 4 T I 3. 27
Mk II 19

सढा । सअढो । केढवो ॥ सटा । शकटः । कैटभः ॥

स्फटिकस्य लः ॥९॥

Vr II 4, 22 He I 186,
RT I. 2 12 197
Mk II 20 T I 3 19,25

फलिहो ॥ स्फटिकः ॥

डो लोऽवडिशादेः ॥१०॥

Vr II 23 He I 202
Mk II 21 T I. 3 30

अवडिशादिवर्जितस्यानादावयुक्तस्य डकारस्य लो भवति ॥ तलाओ तडागः ॥ अवडिशादेरिति किम् । वडिसो । णिविडो । जडो ॥ वडिशः । निविडः । जडः ॥

खादेर्हः ॥११॥

Vr II 27 He I 187
RT I 2 11 T I 3 20
Mk II. 25

अनादावयुक्तानां खादीनां हो भवति ॥ मुहं मुखम् ॥ घ् ॥ मेहो मेघः ॥ थ्[1] ॥ पुहवी पृथिवी ॥ ध् ॥ बोहो बोधः ॥ फ् ॥ विहलो विफलः ॥ भ् । रहसो रभसः ॥ क्वचिन्न[2] स्यात् । णिखणं णिखिलं ॥ निखनम् निखिलम् ॥

शिफा-शफरयोर्भः ॥१२॥

Vr II 26 He I 236
RT II 1 7 T I 3 60
Mk II 24

सिभा । सभरो ॥ शिफा । शफरः ॥

प्रथमादेर्ढः ॥१३॥

Vr II 28 He I 55,215
RT 1 2 4 T I 2 20
T. I 3 48

पढमो प्रथमः ॥ शिथिल निषध[3] औषध दग्ध विदग्धादि ॥ [सिढिल । णिसढ । ओसढ । दड्ढ । विअड्ढ ।]

---

1) In P order is not maintained. 2) In P it is given as a separate सूत्र (No. 15) 3) P. निषेध ।

ठो ढः ॥१४॥ — Vr. II. 24, Hc I. 199, RT I 2 4, T. I 3 28, Mk II. 21

अनाद्ययुक् ठकारो ढो भवति ॥ सढो ॥ शठः ॥

अङ्कोठे ल्लः ॥१५॥ — Vr II. 25, Hc I 200, RT I 2 9, T. I 3 26, Mk I 22

अंकोल्लो ॥ अङ्कोठः ॥

दो लादिर्दोहदादेः ॥१६॥ — Vr II 12, Hc I 221, RT. I 2 9, T. I 3 41, Mk. II 12

दोहदादेरनाद्ययुग् दकारो लादिर्भवति ॥ दोहलो दोहदः ॥ कदम्ब प्रदीप्त ॥ [कलंब । पलित्त ।]

रः संख्या-गद्गदयोः ॥१७॥ — Vr II 13-14, Hc I 219, RT I 2 8, T I 3. 42, Mk II. 13

एआरह । गग्गरो ॥ एकादश । गद्गदः ॥

द्यस्य ज्जः ॥१८॥ — Vr. III 17, 27, Hc II 24, Pu III. 3, RT I 3 7, T I. 4 24, Mk III 31

विज्जा ॥ विद्या ॥

गर्दभादेर्डः ॥१९॥ — Vr III 26, Hc II. 37, 36, Pu III 1, RT I 3 10, Mk. III 30

गड्डहो गर्दभः ॥ संमर्द वितर्दि विच्छर्दि ॥ [संमड्ड । विअड्डि । विच्छड्डि ।]

को हादिर्निकषादेः ॥२०॥ — Vr II 4, 22. Hc. I. 186, 197, RT I. 2 12. T I 3 19, 25. Mk II 6

निकषादेः ककारो हादिर्भवति ॥ णिहसो निकषः ॥ स्फटिक विकल[1] चिकुर ॥ [फलिह । विहल । चिहुर ।]

मश्चन्द्रिकायाः ॥२१॥ — Vr II 6, Hc I 185. RT. I 2 8, T. I 3. 16. Mk II 5

चंदिमा ॥ चन्द्रिका ॥

भः शीकरस्य ॥२२॥ — Vr II. 5, Hc 1 184, RT 1 2 7. T I. 3 17, Mk II. 5

सीभरो ॥ शीकरः ॥

---

1) B. विकुल ।

भो वः कैटभस्य ॥२३॥

Vr. II 21,29 Hc I. 240
RT I 2 7. T. I. 3 64
Mk II. 28

केढवो ॥ कैटभः ॥

ऋत्वादेस्तो दः ॥२४॥

Vr II. 7 Hc I 209
RT 1 2 5 Comm.
Mk II. 7 T. I 3 49
Comm.

ऋत्वादेस्तकारो दो भवति ॥ उदू ऋतुः ॥ रजत आगत निवृत्त सुरत मरकत सुकृत संयत विवृति प्रवृति आवृति आकृति विधृति संहृति निवृत्ति निष्पत्ति संपत्ति प्रतिपत्ति इत्यादि ॥ [रअद । आअद । णिव्वुद । सुरद । मरअद । सुकद । संजद । विउदि । पविदि । आवदि । आकदि । विहृदि । सहदि । णिवहि । णिप्पहि । संपहि । पडिपहि ।]

टीका । आदिना श्रुतं सुदं, ख्यातिः खादी, तातः तादो, साम्प्रतं संपदं, प्रतारित. पआरिदो[1] ॥

डादिः प्रत्यादेः ॥२५॥

Vr II 8 & Hc 2 206
III 25 T. I. 3. 33
Mk II. 10

प्रत्यादेस्तकारो डादिर्भवति ॥ पडिवद्धो प्रतिवद्धः ॥ प्राभृत वेतस पताका गर्त ॥ [पाहुड । वेडस । पडाआ । गड्ड ।]

वसति-भरतयोर्हः ॥२६॥

Vr II. 9 Hc I 214
RT I 2 12 T 1 3 38 39
Mk II 9

वसही । भरहो ॥ वसतिः । भरतः ॥

णो गर्भितैरावतयोः ॥२७॥

Vr II 10-11 Hc. I 208
RT 1 2 5 T.I 3 50 51
Mk II 11

गब्भिणो[2] । एरावणो ॥ गर्भितः । ऐरावतः ॥

त्यस्य चः ॥२८॥

Vr III 27 Hc II. 13
Pu III 2
RT I 3 4 T I 4 17
Mk III 31

सच्चं ॥ सत्यम् ॥

त्वस्य चत्वरे वा ॥२९॥

RT I 3 4 Hc II 12
Mk III 58 T. I 4 16

चच्चरं चत्तरं[3] वा ॥

---

1) Found only in S_1. 2) After this S_1 P. गब्भिणी । 3) P. चत्वरम् (wrong).

ट्टो र्त्तस्याधूर्तादेः[1] ॥३०॥

Vr III 22,24 Hc II. 30
RT I. 8 8 T I 4. 80
Mk III. 27

वट्टइ वर्तते ॥ धूर्तादेस्तु धुत्तो ॥ कीर्ति वर्तन आवर्त मूर्ति निर्वर्तित वर्तमान संवर्त अन्तवर्ती कर्ता कर्तरि इत्यादि ॥ [कित्ति । वत्तण । आवत्त । मुत्ति । णिव्वत्तिअ । वत्तमाण । संवत्त । अंतव्वत्ती । कत्तार । कत्तरि ।]

टीका । आदिना मुहूर्तादेर्ग्रहणम् । मुहूर्तं मुहुत्तं[2] ॥

पत्तनस्य च ॥३१॥

Vr III 23
Mk III 28.

पट्टण ॥ पत्तनम् ॥

रो लो हरिद्रादेः ॥३२॥

Vr II 30 Hc I 254
RT I 2 9-10 T I 3 77-78
Mk II. 29

हरिद्रादीनां रेफो लो भवति ॥ हलद्दा हरिद्रा ॥ तरुण मुखर सुकुमार युधिष्ठिर अङ्गार दरिद्र परिघ परिखा किरात ॥ [तलुण । मुहल । सोमाल । जहिट्ठिल । इंगाल । दलिद्द । फलिह । फलिहा । चिलाअ ।]

टीका । सोमालो इत्यत्र मयूरादेरोद् वानन्तरैः (I. 7) इति कुवर्णेन सह उकारस्य ओकारः[3] ॥

यो ज्जो वोत्तरीयानीयतीयानाम् ॥३३॥

Vr II 17 Hc. I. 248
RT. I 2. 8. T I 3. 68
Mk II. 16

उत्तरीयानीय-तीयानां यकारो ज्जो वा भवति ॥ उत्तरीअं उत्तरिज्जं वा । करणीअं करणिज्जं वा । तिइज्ज[4] तिइअं[4] वा ॥ उत्तरीयम् । करणीयम् । तृतीयम् ॥

द्वे दु इज्जे वा ॥३४॥

Vr I. 18 Hc I. 101
RT. I 2 8 Comm.
Mk. II. 16
Comm.

दुइज्जं दुइअं वा । अन्यत्र वीअं वा[5] ॥ द्वितीयम् ॥

टीका । अत्र ज्ज-कारपरत्वाभावाद् वीयमिति लुक्कादियुक्तस्येति (II. 46) दकारलोपः । आद्युपान्त-लवरः (II. 47) इति प्राप्ते वकारलोपाभावस्तकारे लुप्ते सवर्णेन दीर्घत्वमेतत् सर्वं निपातनीयमिति शेषः[6] ॥

---

1) In ABCC₁SS₁P these two सूत्रs (30-31) are given in one सूत्र (No. 34). 2) Found in SS₁ 3) Found only in S₁ 4) P. तिइज्ज तिइअ वा, S₁ तिइयं 5) P. रीयं (wrong). 6) Found in S₁ only.

आदिर्जः ॥३५॥

Vr. II 31 He I 245
PT I 2 14 T. I 3 74
Mk II 30

आदिर्यकारो जो भवति ॥ जसो ॥ यशः ॥

लो यष्टेः[1] ॥३६॥

Vr. II 32 He I. 247
PT I 2 14 T. I 3. 71
Mk II 31

लट्ठी ॥ यष्टिः ॥

खादिः कुब्जादेः ॥३७॥

Vr II 34 He I 181
RT I 2 14 T I 3 12
Mk II [illegible]3

कुब्जादेरादिः खादिर्भवति ॥ खुज्जा ॥ कुब्जा ॥

चः किरातस्य ॥३८॥

Vr II 33 He I 183
RT I 2 14 T. I. 3 13
Mk II [illegible]

चिलाओ ॥ किरातः ॥

दोलादेर्डः ॥३९॥

Vr II 35 He I. 217
RT I 2 16 T I 3 35
Mk II 34 35

डोला दोला ॥ दण्ड दहन दशन ॥ [डंड । डहण । डसण ।]

फः परुषादेः[2] ॥४०॥

Vr II 36 He I [illegible]
RT I 2 16 T I [illegible] 16
Mk II [illegible]

फरुसं[3] परुषम् ॥ परिघ परिखा ॥ [फलिह । फलिहा ।]

भिसिन्यादेर्भः ॥४१॥

Vr II 38 [illegible]
PT I 2 [illegible] T I [illegible] 63
Mk II 37

भिसिणी ॥ बिसिनी ॥

मन्मथे वः ॥४२॥

वम्महो ॥ मन्मथः ॥

छः षडादेः ॥४३॥

Vr II 41 Hc I 49 265
RT I 2 15 T I 2. 18
Mk II. 40 T. I 8 90

छ षट् ॥ षष्ठ शाव सप्तपर्ण ॥ [छट्ठ । छाव । छत्तवण्ण ।]

टीका । षट्पदः छप्पदो इत्यादीनामेवं साध्यम्[1] ॥

णो लाङ्गलादेः ॥४४॥

Vr II 40 Hc I 256
RT I 2 15
Mk II 39 T I 3 82

णंगलं । णोहलो[2] ॥ लोहलः स्याद् अस्फुटवाग् इत्यमरः[3] ॥

वृक्षस्य सस्वरो रुर्वा ॥४५॥

Vr I 32 & Hc II. 127
III 81
RT 1 3 6
Mk I 38

वृक्षशब्दस्यादिवर्णः स्वरसहितो रुर्वा भवति[4] ॥ रुक्खो वच्छो वा ॥ वृक्षः ॥

[अथ युक्तविधिः]

लुक् कादिर्युक्तस्य ॥४६॥

Vr III 1 Hc II 77
RT I 3 1 T I 4 77
Mk III 1

युक्तस्यादिः ककारादिर्लुग् भवति ॥ भुत्तं ॥ग्॥ दुद्धं ॥ड्॥ खग्गो ॥ त् ॥ उप्पत्ती ॥द्॥ गग्गरो ॥प्॥ समत्तं ॥ ष् ॥ णिट्ठुरो ॥ स् ॥ पत्थरं[5]॥ भुक्तम् । दुग्धम् । खड्गः । उत्पत्तिः । गद्गदः । समाप्तम् । निष्ठुरः । प्रस्तरम् ॥

आद्युपान्त-लवरः ॥४७॥

Vr III 3 Hc II 79
RT I. 3 1 T I 4 78
Mk III 3

उक्का । पिक्क । चक्कं ॥ उल्का । पक्वम् । चक्रम् ॥

टीका । युक्तस्यादिभूता उपान्तभूता वान्तस्वरात् प्राक्स्थिता ये लवरा इति त्रयो वर्णास्तेषां लोपो भवति[6] ॥

उपान्त-मनयश्च ॥४८॥

Vr III 2 Ho II. 78
RT I 3 I T I 4 79
Mk III 2

जुग्गं । भग्गो । संखा ॥ युग्मम् । भग्नः । सङ्ख्या ।

---

1) Found in S_1 only. 2) P लोहल । 3) Not found in B 4) This vrtti is found in the margin of S_1 only 5) P. पत्थारं । 6) Found in S_1 only.

ञः[1] सर्वज्ञादेः ॥४९॥

Vr III 8 Op Ho. 1 56 (Vṛtti)
RT I 3 1 T I.2.17
Mk III 5

सव्वज्जो । अहिज्जो । सुज्जो । जाणं ॥ सर्वज्ञः । अभिज्ञः । सुज्ञः । ज्ञानम् ॥

श्मशानादेः शः[2] ॥५०॥

Vr III 6 Ho II 86
RT I 3 2 T I.4 75
Mk III 7

मसाणं । मस्सू ॥ श्मशानम् । श्मश्रुः ॥

मध्याह्ने हः ॥५१॥

Vr III 7 Ho II 84
RT I 3 2 T I 4 81
Mk III 8

मज्झण्णो ॥ मध्याह्नः ॥

वियुक् क्लिष्टादेः परस्वरश्च ॥५२॥

Vr III. 60 Ho II. 101
Pu III 27 T 1. 4,95-96
RT I 3 17
Mk III 77

क्लिष्टादेर्युक्तस्यादिर्वियुग् भवति ॥ परस्वर इतरस्य स्वरश्च भवति । किलिट्ठो क्लिष्टः ॥ श्लिष्ट रत्न क्रिया शार्ङ्ग ॥ [सिलिट्ठ । रअण । किरिआ । सारंग ।]

कृष्णे वा ॥५३॥

Vr III 61 Ho II 110
RT. I 3 16 T I 4. 104
Mk III 78

कण्हो कसणो किसणो वा ॥ कृष्णः ॥

टीका । ऋत् (I. 27) इति अकारः[3] ॥

क्ष्मादेर्ह्रस्वश्च ॥५४॥

Vr III 63 Ho II 18
Pu III 80 101, 104
RT 1 3 16
Mk III 42

खमा ॥ श्लाघा क्लेश ह्री श्री स्त्री ॥ [सलाहा । किलेस । हिरी । सिरी । इत्थिरी[4]]

टीका । आदावप्यत्र इकारस्य पृथग् वियुक्तत्वं लोकानुसारात्[5] ॥

---

1) P ञः । 2) P स (wrong). 3) Found in S only. 4) इत्थिरी is found in S_1 only. 5) This ṭikā is found in S_1 and in the foot-note of P.

स्नेहे वा ॥५५॥

Vr III. 64 Hc II. 102
Pu III 31 T. I 4 97;
RT 1 3 18
Mk III 67

सिणेहो णेहो[1] वा ॥ स्नेहः ॥

टीका । आदावप्यत्र इकारस्य पृथग् वियुक्तत्वं लोकानुसारात्[2] ॥

क्लान्त्यादेरित्वान् ॥५६॥

Vr III. 62 Hc. II 106
Pu III. 28-29 T I 4 101
RT I 3 17
Mk III 80

किलंतो क्लान्तः ॥ ग्लान म्लान स्वप्न गर्हा अर्हा हर्ष इत्यादि ॥ [गिलाण । मिलाण । सिविण । गरिहा । अरिहा । हरिस ।]

टीका । प्रक्लान्तत्वादादियुक्तत्वम्[2] । अत्रादि-ग्रहणात् सर्षपः सरिसओ, स्पर्शः फरिसो फंसो वा, दर्शनं दरिसणं दंसणं वा, आदर्शः आअरिसो, उत्कर्षः[3] उक्करिसो, वर्षवरः वरिसवरो इत्यादीनां ग्रहणम्[4] ॥

स्नानादेर्वा ॥५७॥

RT I 3 18
Mk III 89

ण्हाणं सिणाणं वा स्नानम् । अग्गी अगिणी वा अग्निः ॥ सुत्थं सुसित्थं वा सुस्थ्यम् ॥

टीका । बहुलाधिकारादस्य विधेरनित्यत्वादग्गीत्यादौ न भवति[5] ॥

ज्यायामीत्वान् ॥५८॥

Vr III 66 Hc II 115
RT I 3 19 T. I 4 110
Mk III 93

जीआ जीया[6] वा ॥ ज्या ॥

टीका । यस्यायादेर्वा (II. 3)[7] ॥

---

1) P. ण्णेहो । 2) Found in S_1 only. 3) P reads उक्कुट्ठ· । 4) This tika from अत्रादि to ग्रहणम् is found in S_1 and in the foot-note of P, where it begins with आदिना and ends in वरिसवरो । 5) Found in S_1 only 6) BS_1 जीया । 7) Found in S only.

तन्व्यादेरुत्वान् ॥५९॥

Vr. III 65 Ho II. 113
Pu. III 32 T I 4
RT. I 3 19 106-107
Mk III. 94

तणुइ । गरुइ[1] । रुक्खं ।[2] पदुमं ॥ तन्वी । गुर्वी । वृक्षः । पद्मम् ॥

प्पादिरात्मादेः ॥६०॥

Vr III 48-49
Pu III 18, 17
RT I 3 11
Mk III 61

आत्मादेर्युक्तस्य स्थाने प्पादिर्भवति ॥ अप्पा । रुप्पं[3] ॥ आत्मा । रुक्मम् ॥

म्बस्ताम्राम्रयोः[4] ॥६१॥

Vr III 53 Ho II. 56
RT I 3 11 T I 4 49
Mk III 72

तंबं । अंबं ॥ ताम्रम् । आम्रम् ॥

न्दो ण्डो भिन्दिपाले ॥६२॥

Vr III 46 Ho II. 38
RT I 3 9
Mk III 64

भिंडिवालो ॥ भिन्दिपालः ॥

पञ्चाशत्-पञ्चदशयोर्णः[5] ॥६३॥

Vr III. 44 Ho II 43
RT. I 3 11 T I 4 36
Mk III 57

पण्णासा[5] । पण्णरह ॥ पञ्चाशत् । पञ्चदश ॥

टीका । हो दशादेरिति (II. 101) हः ॥[6]

तालवृन्ते ण्टः ॥६४॥

Vr III 45
RT I 3 9

तालवेंट ॥ तालवृन्तम् ॥

वृश्चिके ञ्चः ॥६५॥

Vr. III 41 Ho II 16
T I 4 18

विंचुओ[7] ॥ वृश्चिकः (I. 22 ; I. 32) ॥

टीका । उदिक्षु-वृश्चिकयोरिति (I. 22) उकारः[6] ॥

---

1) B. गुरुइ । 2) P omits this. 3) After this SP have वृक्षः रुक्ख, and the order is रुक्म रुप्प । 4) B reads as म्बस्ताम्राम्रयो । 5) P र्णः ; पण्णासं । 6) Found in S only. 7) P. विञ्चुओ ।

द्वोऽस्थ्नः ॥६६॥ Vr III 51, RT I 3 9

अट्ठी ॥ अस्थि ॥

शय्याभिमन्योर्ज्जः ॥६७॥ Vr III 17, RT I 3 7, Ho II 25, T. I 4 25

सेज्जा । अहिमज्जू ॥ शय्या । अभिमन्युः ॥

टीका । शय्यादेरेत्[1] (I. 4) ॥

हः कार्षापणे ॥६८॥ Vr III 39, RT I 3 12, Mk III 46, Ho II 71, T I 4 62

काहावणो ॥ कार्षापणः ॥

विह्वले वा ॥६९॥ Vr III 47, RT. I 3 12, Mk III 63, Ho II 58, T. I 4. 52

विहलो[2] विब्भलो[2] वा ॥

कुष्माण्ड्यां पूर्वस्य ॥७०॥ RT I 3 15, Mk III 45, Ho II. 73, T 1 4 63

कोहंडी ॥ कुष्माण्डी ॥

लो [वार्द्रे] वाष्पे [हः][3] ॥७१॥ Vr III 38, Pu III 13, RT I 3 15, Mk III 25, 52, Ho II 70, T I. 4. 61

[अल्लं आर्द्रम्][4] ॥ वाहं वाष्पम् ॥

---

1) Found only in S. 2) P विह्नलो विम्वलो । 3) ABCC₁ SS₁ LP have लोमार्थे वाष्पे । L has corrected it as अलोमार्थे etc. [corrige अलो-P.44 Ex.] । But as the meaning of this sūtra is still unintelligible, the portions enclosed in the bracket have been emended by me on the strength of other grammarians. It can also be split up into two distinct sūtras—लो वार्द्रे, and वाष्पे हः , but as the whole is almost an emendation by me, it has been kept into one sūtra. 4) Not found in other manuscripts ; added by me

ज्झः साध्वसे ॥७२॥　　Vr III 28　Ho II. 26　Mk III. 84　T I 4.26-27

सज्झसं ॥ साध्वसम् ॥

टीका । आदीद्रुतश्चेति ह्रस्वः[1] (I. 14)॥

खः स्फोटके ॥७३॥　　Vr III 16　Ho II 6　Mk III 18　T. I. 4. 5

खोडओ[2] ॥ स्फोटकः ॥

स्तम्भे चादेः ॥७४॥　　Vr III 14　Ho. II 8　RT I 8 3　T. I. 4 11　Mk. III 17

खंभो ॥ स्तम्भः ॥

स्थाणौ चाहरे ॥७५॥　　Vr III. 15　Ho II. 7　T I. 4. 9

खाणू ॥ हरे तु नमह त्थाणुं ॥ नमत[3] स्थाणुं शिवमित्यर्थः[4] ॥

रोर्यस्तुर्यादेः ॥७६॥　　Vr III 18　Ho II 63-66　RT. I 3 13　T. I. 4 57-63　Mk III 21

तूरं तुर्यम् ॥ धैर्य आश्चर्य पर्यन्त सौन्दर्य इत्यादि ॥ [धीर । अच्छेर । पेरंत । सुंदेर ।]

टीका । ईद्धैर्य सैन्धवे ह्रस्व इति (I. 36) धीरमिति प्रयोगः । सौन्दर्यादेरुन्नित्यम् (I. 43) इति[5] ॥

ल्लः पर्यस्तादेः ॥७७॥　　Vr III 21　Ho II 68　RT 1 8 14　T 1 4 55　Mk III 24

पल्लत्थो पर्यस्तः ॥ पर्याण पर्यङ्क सौकुमार्य इत्यादि ॥ [पल्लाण । पल्लंक । सोअमल्ल ।]

टीका । मुकुटादेरुद् अत् (I. 6) इति अकारः । सोअमल्ल इति[5] ॥

1) Found in S only.　2) S खोटओ ।　3) S reads नमामि ।　4) Found in S_1 only.　5) Found in S only.

रिअश्चौर्यादेः ॥७८॥ Vr III 20 RT I 3 13 Mk III 22

चोरिअं। सोरिअं ॥ चौर्यम्। शौर्यम् ॥

टीका। अत्र गणे आश्चर्यशब्दोऽप्यस्ति। तेन अच्छेरिअ इति च[1] ॥

छोऽक्ष्यादेः क्षस्य ॥७९॥ ॥ Vr III 30 Pu III 7 RT I 3 6 Mk III 40 Hc II 17 T I 4. 22

अच्छी[2] अक्षि ॥ लक्ष्मी इक्षु क्षुधा क्षुत् क्षुण्ण क्षार क्षिप्त समक्ष क्षीर मक्षिका क्षेत्र कुक्षी इत्यादि ॥ [लच्छी। उच्छु। छुहा। छुआ। छुण्ण। छार। छित्त। समच्छ। छीर। मच्छिआ। छेत्त। कुच्छी।] आदिना दक्षः दच्छो[3] ॥

क्षमादेर्वा ॥८०॥ Vr III 31 Pu III 8 Mk. III 42 Hc II 18, 20 T I 4 20 21

खमा छमा वा ॥ क्खमेति केचित् ॥ वृक्ष वक्षः क्षण ॥ [वच्छ रुक्ख। वच्छो वक्खो। छण खण।]

प्रक्षरितादेर्झः ॥८१॥ Pu. III. 9

पज्झरिओ[4]। झीणो[5] ॥ प्रक्षरितः। क्षीणः ॥

स्तादेः त्थादिः ॥८२॥

स्तादेः स्थाने त्थादिर्भवति ॥ कोत्थुहो ॥ कौस्तुभः ॥

ष्टस्य ट्ठः ॥८३॥ Mk. III. 18

लट्ठी ॥ यष्टिः ॥

टीका। यष्टिः। लो यष्टेः (II. 36) इति यस्य लः[6] ॥

---

1) Found in S_1 only. 2) P. अच्छि। 3) P adds this in the foot-note. 4) P. पज्झरिओ। 5) P. ज्झीणो। 6) Found in S only.

ध्य-ह्ययोर्झः[1] ॥८४॥ Pu III 4

मज्झं । बज्झं ॥ मध्यं मह्यं वा । बाह्यम् ॥

ष्क-स्क-क्षाणां क्खः ॥८५॥ Vr III 29 Pu III 6 RT 1 3 3 Mk III 37 Ho II 2-3 T.I 4. 4, 8

विक्खंभो । मक्खरो । अक्खरं ॥ विष्कम्भः । मस्करः । अक्षरम् ॥

ज्जो र्यस्य ॥८६॥ Mk III 20

कज्जं ॥ कार्यम् ॥

टीका । कार्यमिति । आदीदूतश्चसंयुक्ते (I. 14) इति ह्रस्वः ॥

श्नादेर्ण्हः ॥८७॥ Vr. III 8, 38 Pu III 11 RT I. 3 15 Ho II. 75 T I 4 69-70

पण्हो । ष्ण । कण्हो । स्न । ण्हाणं । क्ष्ण । तिण्हं ॥ प्रश्नः । कृष्णः । स्नानम् । तीक्ष्णम् ॥

स्नुषा षकारः ॥८८॥

सोण्हा णोहा[2] ॥ स्नुषा ॥

थ्य-श्च-त्स-प्सानां च्छः ॥८९॥ Vr III 27, 40 Pu, III 2, 14 Mk III 53 Ho II 21 T I 4 23

मिच्छा । पच्छिमो । कुच्छिओ । अच्छरो ॥ मिथ्या । पश्चिमः । कुत्सितः । अप्सरः ॥

नोत्सुकोत्सवयोः ॥९०॥ Vr III 42 Mk, III 54 Ho. I 114 II 22. T. I 2. 61

एतयोश्छ न [भवति][3] ॥ ऊसुओ[4] । ऊसवो ॥ उत्सुकः । उत्सवः ॥

---

1) P. ह्मः । 2) S णोण्हा । 3) Found only in S 4) S ओस्सुओ ; P. ओसुओ ।

ष्मादेर्म्हः ॥९१॥ Pu. III 10 Mk III 43

गिम्हो । स्म । विम्हिओ । द्म । पम्हो ॥ ग्रीष्मः । विस्मितः । पद्मम् ॥

ल्हो ह्लस्य ॥९२॥ Vr. III. 8 Hc II 76 T. I. 4. 66

कल्हारो ॥ कह्लारः ॥

टीका । अत्र उपान्त-मनयश्चेति (II. 48) लकारलोप इति केचित्[1] ॥

म्हो ह्मस्य ॥९३॥ Vr III 8,32 Hc II.74 T I 4 67-68

बम्हणो ॥ ब्राह्मणः ॥

ब्भो ह्वस्य ॥९४॥ Mk III. 62 Hc II 57 T. I 4 51

गब्भरो ॥ गह्वरः ॥

म्मो न्मस्य ॥९५॥ Vr III 43 Pu III 15 Mk III 56 Hc II. 61 T I. 4. 48

उम्मत्तो ॥ उन्मत्तः ॥

ण्हो ह्नस्य ॥९६॥ Vr III 8, 33 Hc II. 75 T I 4 69-70

वण्ही ॥ वह्निः ॥

ष्प-स्पयोः प्फः ॥९७॥ Vr III 35-36 Pu III 12 Mk III 48 Hc II.53 T I 4 44,75

पुप्फं । फंसो ॥ पुष्पम् । स्पर्शः ॥

---

1) Found only in S_1.

प्रतेः स्पस्य सिर्वा[1] ॥९८॥ Vr III 37

पडिष्फद्धी पडिसिद्धी वा ॥

टीका । डादि प्रत्यादेरिति (II. 25) तकारस्य डकारः[2] ॥

ज्ञ-गणयोर्ण्णः ॥९९॥

जण्णो । रुण्णो ॥ यज्ञः । रुग्णः ॥

शषयोः सः ॥१००॥ Vr II 43 Hc I 260 Mk II 44 T I 3. 87

णिसा । विसं ॥ निशा । विषम् ॥

हो दशादेः ॥१०१॥ Vr II 44 45 Hc I.262 Mk II 45 T I 3 88

दहो । पलाहो । पाहाणो ॥ दश । पलाशः । पाषाणः ॥

टीका । दशपदेन दशान्ताः शब्दा गृह्यन्ते[2] ॥

संज्ञायां वा दिवसस्य च ॥१०२॥ Vr II. 46 Hc I 263 Mk. II 47 T I 3 88

दहवलो दसवलो वा । दिअहो दिअसो वा ॥ दशवलः । दिवसः ॥

णोऽयुग्मस्य ॥१०३॥ Vr II 42 Hc. I 228 Mk II 41-42 T I 3 52

विण्णजणो ॥ विज्ञजनः ॥

आदौ वा ॥१०४॥ Mk II 43 Hc I 229 T I 3 53

अकारयुक्तनस्य णः स्यात्[3] ॥ णई नई वा ॥ नदी ॥

---

1) The prescription of सि for स्प of the word प्रतिस्पर्द्धी as given in the example is not sanctioned by other grammarians To this Vararuci has only one analogous sūtra सि च (III 37) which is again doubtful, not being sanctioned by all Mss consulted and collated by Cowell.
2) Found only in S_1. 3) Found only in S

द्विरनादौ प्रागयुक्तोऽरादिः ॥१०५॥ Vr III. 50 Ho II 89 Pu III. 20 T I 4. 86

पूर्वप्रकृत्यवस्थाया युक्तोऽनादौ वर्तमानो वर्णो रादिवर्जं द्विर्भवति ॥ जुग्गं । दिट्ठी ॥ आदौ तु खंभो । खलिअं । अरादियुग् इति किम् । तूरं । जीहा । सीहो । माणंसिणी ॥ युग्मम् । दृष्टिः । स्तम्भः । स्खलितम् । तुर्यम् । जिह्वा । सिंहः । मनस्विनी ॥

टीका । दृष्टिरिति । ऋष्यादेरित् (I. 32) इति इः[1] । ष्टस्य ट्ठः (II 83) इति ट्ठादेशे दिट्ठीति रूपं भविष्यति । स्तम्भः । स्तम्भे चादेरिति (II. 74) स्तस्य स्थाने खः ॥ यत्रानादिस्थस्य प्रागयुक्तस्य द्वित्वं न दृश्यते तदप्यस्य विषयः । अन्येऽपि सशाशब्दाश्च । यथा षण्मुखः संमुहो निश्चलः णिच्छलो इत्यर्थः[2] ॥

आङ्पूर्वो ज्ञा ॥१०६॥ Mk III 74

आणा । आणत्ती ॥ आज्ञा । आज्ञप्तिः ॥

नभश्चर-हरिश्चन्द्रोरश्चरादौ[3] निपातः ॥१०७॥ RT 1 5 10 Ho. II. 87 Mk III 10 T. 1 4 76

णहअरो । हरिअंदो[4] । उरअरो ॥ नभश्चरः । हरिश्चन्द्रः । उरश्चरः ॥

द्विर्नीडाद्युपान्तो यौवन-वश्च ॥१०८॥ Vr III 52 Ho II 98 Pu III. 21 T. I. 4 93. RT I 4 1 Mk III 71

णेड्डं । जोव्वणं ॥ स्रोतस् व्याहृत ऋजु जानु युवन् स्थूल प्रेम चलित ॥ [सोत्त । वाहत्त । रिज्जु । जण्णु । जुव्वण । थुल्ल । पेम्म । चलित्त ॥]

सेवादेर्वा ॥१०९॥ Vr III 58 Ho II 99 Pu III 22 T I 4 92 RT I 4 I-2 Mk. III 75

सेवा सेव्वा वा ॥ दैव नख एक शिव तैल भ्रूण हेम निहित मण्डूक तूष्णीक ॥ [दइव दइव्व । णह णक्ख । एअ एक्क । सिअ सिव्व । तेल तेल्ल । भूण भुण्ण । हेम हेम्म । णिहिअ णिहित्त । मंडुअ मंडुक्क । तुण्हिअ तुण्हिक्क ।]

---

1) Found in S only. 2) Found in S_1 only 3) P.—श्चन्द्रोरस्तटादौ । 4) SP हरिअण्णो, and after this P has उरअरो and SS_1 have उरअहो ।

दुःसह-दुःसंचर-दुःखितानां संधौ ॥११०॥ Ho II 72 T. I 4 63

दुस्सहो दूसहो वा । दुस्संचरो[1] दूसंचरो वा । दुक्खिओ दूहिओ वा ॥ दुःसहः । दु.संचरः । दुःखितः ॥

दुर्लभादेर्युक्तस्य ॥१११॥ cf Ho I 43 T. I. 2 8

दुल्लहो दूलहो ॥ दुर्भग त्रैलोक्य [अश्व[2]] कर्णिकार दीर्घरात्र [पुष्य[3]] अश्रु ईश्वर [श्वश्रू[4]] [मिश्र[5]] विश्वास रश्मि इत्यादि ॥ [दूहग दुब्भअ । तेलोअ तेल्लोक । आस अस्स । काणिआर कण्णिआर । दीहरत्त दिग्घरत्त । पूस पुस्स । अंसु अस्सु । ईसर इस्सर[6] । सासू सस्सू । मीस मिस्स । वीसास विस्सास । रासि रस्सि ।]

टीका । अश्राविति । अश्वादेरादिमध्यगुर्वक्षरपर इति (II.119) अनुस्वारः[7] ॥

समासे वा ॥११२॥ Vr III 57. Ho II. 97. Pu IV 10 T I 4 90-91 III. 23

देवथुई देवत्थुई वा ॥ देवस्तुतिः ॥

टीका । देवस्तुतिरिति । स्तादेः त्थादिरिति (II. 82) स्तकारस्य स्थाने त्थकारः[7] ॥ स्तादेः त्थादिरिति त्थादेशेनापि यन्नित्य तदपि विकल्पेनात्र भवतीति वचनार्थं पुनर्वापदमत्रोपन्यस्तम्[8] ॥

तत्पुरुषादावयुक्तश्चोत्तरपदादिः ॥११३॥ Pu IV. 11

वहुहलं वहुप्फल वा ॥ वहुफलम् ॥

टीका । खादिर्हः (II. 11) इति हः[8] ।

---

1) P दूसञ्चरो दुस्सञ्चरो etc 2) Emended by me. All have अध्वन् । 3) Emended by me. All have पुष्प । 4) Emended by me. All have शत्रु । 5) Emended by me All have मित्र । 6) After this all the Mss. and P in the foot-note read "व्यवस्थित विभाषया सस्सू इति नित्यम्", 7) Found in S only. 8) Found in S_1 only.

दाढादिर्दंष्ट्रादेः ॥११४॥

Vr IV.36 cf Hc II.117
Pu IV 84 123,139,174
RT I 5 24
Mk. IV.64

दंष्ट्रादेः स्थाने दाढादिर्भवति ॥ दंष्ट्रा दाढा। दुहिता धूआ। भ्रूः भूमआ। वैदूर्यम् वेरूलीयं। ललाटम् णडालं। उभयम् अब्बुहं। पार्श्वम् पास। बृहत् वाहु। स्तम्बः लंबो। चिह्नम् चिण्णं। वधः वद्धो। कवन्धः कवद्धो। बृहस्पतिः भअप्फई। आलानम् आणालं। भस्म छारं। गृहम् घरं ॥

न गृहपतौ ॥११५॥

Vr. IV 32 Hc II 144
Mk IV. 61 T. I 3. 96

गहवई ॥ गृहपतिः ॥

करेणो रणोर्व्यत्ययः स्त्रियाम् ॥११६॥

Vr IV 28 Hc II 116
RT. I 5 9 T I. 4 113
Mk IV 55

कणेरू[1] ॥ करेणुः ॥

गोणादिर्वा गोदावर्यादेः ॥११७॥

Vr IV 31,33 cf Hc.II
RT I 5 9 138
cf Mk IV 64 II 178

गोआवरी गोणा वा ॥ निलयः णिहेलणो। उत्पलम् फल्लोट्टं[2]। चूतः माअंदो। शुक्तिः सिप्पी[3]। पीतम् पीअणं। विद्युत् विज्जुणा। मलिनम् मइलं। सुवर्णम् सुपण्णं। अवकाशः ओआसो। अपसारः ओसारो ॥

ङनोर्हल्यनुस्वारः ॥११८॥

Vr IV 17 Hc I 30
RT I 5 15 T I 1 47
Mk IV 23

हलि परे ङनोः स्थानेऽनुस्वारो भवति ॥ पंती। मंती ॥ पङ्क्तिः। मन्त्री ॥

अश्र्वादेरादिमध्य-गुर्वक्षरपरः ॥११९॥

Vr IV 15 Hc 1 26
Mk IV 20 Vr I 1 42

अंसू अश्रु ॥ वक्रः वंको ॥ श्मश्रु स्पर्श मनस्विनी शुष्क दर्शन इत्यादि। [मंसू। फंस। माणंसिणी। सुंह। दंसण।]

---

1) BCC₁P. कुणेरु, SS₁ कणेरु। 2) P. फल्लोट्ठं। 3) P शिप्पी,

लुगन्तो हल् ॥१२०॥

Vr IV 6 Pu IV 12 Mk IV. 13 Ho 1 11 T. I I 25

अन्तो हल् लुग् भवति ॥ मरू । अच्छरअणो ॥ मरुत् । अप्सरोगणः ॥

टीका । अप्सरोगणः । ओकारस्य अकारः प्रकृतित्वात् ओकारोऽत्रलुप्तः । एवमन्यदपि बोध्यम्[1] ॥

न निर्दुरोरति ॥१२१॥

Ho I 13-14 T. I 1 26

निरासो । दुरासो ॥

पुनरो नोक्के ॥१२२॥

RT I 5 4

पुणरुत्तं ॥ कचिद्वावि[2] ॥ पुणोवि पुणवि पुणरवि वा ॥

टीका । मनःशिलादौ स ओद्वा (II. 146) इति रेफस्य स्थाने ओकारः । विसर्गविधौ सकार-रेफयोरैक्यात्[1] ॥

मांपादेरनुस्वारो वा ॥१२३॥

Vr IV 16 Pu III 25 RT I 5 15 Mk. IV. 25 Ho I 29 T I. 1 44

मंसं मासं वा । कह कहं वा ॥ नून किंपुनः इदानीं सम्मुख इत्यादि ॥ [णूण णूणं । किउण किंउणो । दाणीं इदाणीं । समुहं समुहं ।]

स्त्रियामात् ॥१२४॥

Vr IV 7, 9 Mk IV 14 Ho I. 15 T I 1 29

स्त्रीलिङ्गेऽन्तो हल् आकारो भवति । सरिआ ॥ सरित् ॥

न विद्युतः ॥१२५॥

Vr IV 9 Mk IV 14 Ho I. 15

विज्जू ॥ विद्युत् ॥

टीका । विद्युदित्यस्य स्थाने द्यस्य ज्ज (II. 18) इति ज्जः[3] ॥

---

1) Found in S_1 only. 2) In P it is given as a separate sūtra (no. 126). 3) Found in S only.

समास-पुंलिङ्गयोरकारः ॥१२६॥

वाअकअं । सुवाओ ॥ वाचाकृतम् । सुवाक् ॥

दिक्-शरत्-प्रावृषोऽदन्ताश्च ॥१२७॥

Vr IV 10-11 Ho I 18-19
Pu IV 15 T I 1 85-86
RT I 5 12
Mk IV 27

दिसो । सरदो । पाउसो ॥

टीका । पाउस । पाउस इति प्रकृते पुंसि प्रावृट्-शरन्नसन्ताः (II. 129) इति पुंस्त्वम् । लुगन्तो हल् (II. 120) इति लोपः । अता सोरिति (III 2) ओत्वम्[1] ॥

पृष्ठादिर्वा ॥१२८॥

Mk IV. 29

पृष्ठादिः स्त्रियां वा भवति ॥ पुट्ठं पुट्ठी ॥ अच्छि प्रश्न ॥ [अच्छी अच्छि । पण्हा पण्हो ।]

टीका । पुट्ठमिति । उद्दत्वादेश्च[2] (I. 30) ॥

पुंसि प्रावृट्-शरन्नसन्ताः[3] ॥१२९॥

Vr IV 18 Ho I 31
Pu IV 18 T I 1. 50
RT I 5 18
Mk IV 27

प्रावृट्-शरन्-नकार-सकारान्ताश्च पुंसि भवन्ति ॥ पाउसो । सरदो । कम्मो । जसो ॥ प्रावृट् । शरत् । कर्म । यशः ॥

टीका । नान्त नपुंसकं विद्धि पुंलिङ्गेऽपि प्रचक्षते ।
एवं लिङ्गे विपर्यासो ज्ञेयः शब्दान्तरेष्वपि[1] ॥

न शिरो-नभसी ॥१३०॥

Vr IV 18-19 Ho I 32
Pu IV 18 T I 1 49
Mk IV 27

सिरं[4] । णहं ॥

---

1) Found in S_1 only 2) Found in S only. 3) ABCC_1 SS_1P—शरन्नसन्ताः । But it should be corrected as न, which we find in the vṛtti, 4) S सिरिं ।

क्त्वादेस्तूणङादिः ॥१३१॥

Vr IV. 23 Pu IV 23 RT I 5 22 Mk IV 39 Ho II 146 T. II 1. 29

होऊण । गंतूण ॥ भूत्वा । गत्वा ॥

न्तङ् शतुः ॥१३२॥

Ho III 180 T II 4 41

होंतो ॥ भवन् ॥

टीका । ङित्वाद्वर्गपञ्चमलोपाभावः । धातुमतोऽङेर्मं इति मस्य नः । ङनोर्हल्यनुस्वारः (II. 118) इत्यस्यानुस्वारः[1] ।

शानस्य वा ॥१३३॥

Vr VII 10 Ho. III 181 T. II. 4 42

वेवंतो वेवमाणो वा ॥ वेपमानः ॥

तृङ रिरः ॥१३४॥

Vr IV. 24 Ho II 145 T II 1 28

गमिरो ॥ गन्ता ॥

ता-त्वयोर्दा-तूणौ[2] ॥१३५॥

Pu IV 28

मूढदा । मूढतूण[2] ॥ मूढता मूढत्वं वा ॥

मतोरिल्लादिः ॥१३६॥

Vr IV 25 Pu IV 30 RT I 5 21 Mk. IV 46-47 Ho II 159 T. II 1 1

धणइल्लो । णिद्दालू । निद्दाला । उवहारुल्लं[3] । पुण्णवंतो । रोसइल्लो[4] ॥ धनवान् । निद्रालुः निद्रावान् वा । निद्रावती । उपहारवत् । पुण्यवान् । रोपवान् ॥

---

1) Found in S_1 only. 2) $ABCC_1P$ तुण । 3) P.-रुण्णं । 4) P.-इत्तो ।

संधिर्वा प्राप्तः ॥१३७॥

नित्यप्राप्तोऽपि संधिर्वा भवति ॥ त्रामइसी त्रासेसी वा। कुसअग्गी कुसग्गी[1] वा ॥ देवं इमं देवमिमं वा। तिइअं तीअं वा ॥ व्यासऋषिः। कुशाग्निः। देवमिमम्। तृतीयम् ॥ कचिन्न स्यादेव[2]। वालाए ॥ वालायाः ॥

दीर्घो वा सुभगादे· ॥१३८॥

सुहओ सूहवो[3]वा। विस वीसं वा ॥ वेणुवणं वेणूवणं वा ॥ क्वचिन्नित्यम्[4] ॥ सालीवणं। पीलूवणं ॥

Ho I 43.
T I 2. 8

आद्-ईद्-ऊल्-लुप्तव्यञ्जने[5] ॥१३९॥

आसासो[6]। वीसासो। ऊसवो ॥ आश्वासः। विश्वासः। उत्सवः ॥

टीका। लुप्तं व्यञ्जनं यस्य तल्लुप्तव्यञ्जनम्[7]। आश्वासशब्दस्याद्युपान्तलवरः (II. 47) इति वकारलुक्। आदीदूतश्च सयुक्ते (I. 14) इति ह्रस्वे कृते पुनर्दीर्घः[8] ॥

दुर्लभादावदुःखितेऽद्वित्वे वा ॥१४०॥

दूलहो[9] ॥ दुःखिते तु दुहिओ ॥ द्वित्वे तु दुल्लहो दुक्खिओ ॥

Ho. I 92

Vr I 17
RT I 5 14
Mk IV 5

विंशत्यादौ ङादिलुक्[10] ॥१४१॥

वीसई[11]। तीसा[12] ॥ विंशतिः। त्रिंशत् ॥

टीका। स्त्रियामात् (II. 124) इति तकारस्य आकारः[13] ॥ ङ-पदेनात्रानुस्वारो गृह्यते। प्रकृतेऽनुस्वारस्थानीयत्वात्[14] ॥

---

1) P कुसाग्गी। 2) In P this is given as a separate सूत्र (No 142). 3) ABCC₁P. सूहवो वा। 4) In P it is given as a separate sūtra (No 144) 5) P reads अद्-इद्-उल् etc 6) P आसो। 7) Found in S₁ only. 8) Found in S only. 9) P दुलहो दूलहो वा 10) P reads मादिलुक्। 11) B. वीसइ 12) P. तीसआ। 13) Found in S only. 14) Found in S₁ only.

स्वस्त्यादेर्वं ओद्वा ॥१४२॥

सत्थि सोत्थि वा ॥ सण्णं सोण्णं वा ॥ णअहत्तिअं णोहत्तिअं वा ॥ स्वस्ति । स्वज्ञम् । नवफलिकम् ॥ क्वचिद् ह्रस्वो वा[1] ॥ णइसोत्तो णईसोत्तो वा ॥ नदीस्रोतः ॥

तेस्त्रयसः ॥१४३॥

Mk IV 5 Ho I 165 T. I. 8 1

तेरह । तेवीस[2] ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशत् ॥

लुग्[3] वा वादेर्यावदादौ ॥१४४॥

Mk IV. 9

जा जाव वा । ता ताव वा । भाणं भाअणं वा । जीअं जीविअं वा । मूलप्पाडी मूलोप्पाडी वा । चक्काओ चक्कवाओ वा । केणवि केणावि वा । इत्यादि ॥ यावत् । तावत् । भाजनम् । जीवितम् । मूलोत्पाटी । चक्रवाकः । केनापि ॥

उदुम्बरे दोर्नित्यम् ॥१४५॥

RT I 5 11 Mk IV 7

उंवरो ॥ उदुम्बरः ॥

मनःशिलादौ स ओद्वा ॥१४६॥

मणसिला मणोसिला वा । मणरहो मणोरहो वा । सररुहं सरोरुहं वा[4] । पुणपुणो पुणोपुणो वा इत्यादि ॥

[इति हल्-कार्यं निवृत्तम्[5]] ॥

---

1) In P this is given as a separate sūtra (No. 149). 2) P. तेरीसं, 3) P लुग्वा वादे॰ etc. 4) After this P has पुणपुणो पुणोपुणो वा । 5) Not found in $ABCC_1SS_1P$.

तृतीयः परिच्छेदः

सुबन्त-कार्यम्

स्वादेरोदादिः ॥१॥

सुप्रभृतेः स्थाने ओद् आदिर्भवति ॥

अता सोरोत् ॥२॥

Vr V 1 Hc. III. 2
Pu V. 8
RT I 6 2 T. II. 2. 13
Mk. V. 1

वच्छो ॥ वृक्षः ॥

टीका । वृक्ष इत्यस्य स्थाने क्ष्मादेर्वेति (II. 80) क्षकारस्य छकारः[1] ॥

एतदो वा ॥३॥

Vr VI 19. Hc III 3
RT I 6 3 T. II. 2 14
Mk V. 2

एसो एस वा ॥ एषः ॥

एणष्टा ॥४॥

Vr V. 4 Hc III 6
Pu V 12 T. II. 2. 18,4
Mk. V 5

अता इत्यनुवर्तते[2] । रुक्खेण ॥ वृक्षेण ॥

टीका । वृक्षस्य सस्वरो रुर्वा (II. 45) इति वृस्थाने रुः । ष्क-स्क-क्षाणां क्खः (II 85) ॥[3]

बहुवचनवत् सर्वत्रैव द्विवचनम् ॥५॥

Vr V. 2 Hc. III. 4
Pu V 1 T II 2. 3
Mk V. 3

एतेन जस्-शसादीनां यथारूपं तथा औ-औतादीनामपि[4] ॥

जस्-ङस्योरादता[5] शस एत् ॥६॥

Vr V 2 Hc III 4
Pu V 10 11
Mk V 3 T II 2 3

वच्छा वच्छे ॥ वृक्षाः वृक्षाद्वा वृक्षान् ॥

---

1) This tikā is found in S only. 2) This vrtti is found in the margin of AC_1. 3) Found in S only. 4) Found in the margin of AC_1. 5) S—देता ।

भिसोहिं अत एच ॥७॥

Vr. V 5 Ho III. 7
Pu V 4 9 T. II. 2. 5
RT. I 6 3
Mk V. 6

वच्छेहिं। मालाहिं॥ वृक्षैः। मालाभिः॥

ङसेर्दो-दु-हयः प्राग्दीर्घश्च ॥८॥

Vr V 6, 13 Hc. III 8
Pu V 5
Mk. V. 7 T. II 2 6. 15

वच्छादो। अग्गीदु अग्गीहि वा॥ वृक्षतः। अग्नेः। अग्नितः॥

सर्वनाम्नां न दीर्घो दो-पराणाम् ॥९॥

तदो। जदो। सव्वदो॥ ततः तस्माद् वा। यत. यस्माद् वा। सर्वतः सर्वस्माद् वा॥

पुरतोऽग्रतःप्रभृतेश्च ॥१०॥

पुरदो। अग्गदो। पुट्ठदो॥ पुरतः। अग्रतः। पृष्ठतः॥

भ्यसो हिंतो सुंतो अत[1]एदातौ च ॥११॥

Vr V 7 Ho. III. 9.
RT I 6 3
Mk V. 8. T II. 2 6-7.

वच्छेहिंतो वच्छासुंतो[2]। साहुहिंतो साहुसुंतो[3]॥ वृक्षाभ्यां वृक्षेभ्यो वा। साधुभ्या साधुभ्यो वा॥

टीका। वहुवचनवदिति (III. 5) वचनात् वृक्षाभ्या वृक्षेभ्यो वा[4]॥

ङसः स्सः ॥१२॥

Vr V. 8 Ho I II. 10
Pu V 14 T. II 2. 10
Mk V 9

विप्पस्स धणं॥ विप्रस्य धनम्॥

आमो णः प्राग्दीर्घश्च ॥१३॥

Vr V 4 Ho III 6
Mk V 5 T II. 2 18,4

वच्छाण। अग्गीण॥ वृक्षाणाम्। अग्नीनाम्॥

---

1) S. इत। 2) S_1. सुन्तो। 3) S. सुन्तो। 4) Found in S_1 only.

सर्वत्र षष्ठीवच्चतुर्थ्याः[1] ॥१४॥ Vr VI 64 Hc. III 131 Pu. V 2 T. II 3. 36

विप्पस्स देहि ॥ विप्राय देहि ॥

ङेर्म्मिः ॥१५॥ Vr V 9 Hc III 11 RT I 6 4 T II. 2 11,16 Mk. V 10

वच्छम्मि । अग्गिम्मि ॥ वृक्षे । अग्नौ ॥

अतेर्द्वा ॥१६॥ Pu V. 14-15

वच्छम्मि[2] वच्छे इमे वा ॥ वृक्षे अस्मिन् ॥

इणः शस्-ङसोर्णोः ॥१७॥ Vr V 14 Hc III 18,22,23 Pu V 16 19 T II. 2 3,26-27 Mk V. 17

इण उत्तरयोः शस्-ङसोः स्थाने णोर्भवति ॥ अग्गिणो । साहुणो ॥ अग्नीन् अग्नेर्वा । साधून् साधोर्वा ॥

ङसः स्सश्च ॥१८॥ Pu V 21

इण उत्तरस्य ङसः स्सः स्यात्[3] ॥ अग्गिस्स । साहुस्स ॥ अग्नेः । साधोः ॥

जस ओरोरिणश्चात् ॥१९॥ Pu V. 17

इण उत्तरस्य जसः स्थाने ओर्भवति । इण उत्तरस्य जसः स्थाने रोर्वा[4] भवति । इणः स्थानेऽच्च । अग्गओ अग्गरो वा । साहुओ साहुरो वा ॥

णोर्वा ॥२०॥ Vr, V 16 (Comm) Pu V. 17

अग्गिणो । साहुणो ॥ अग्नयः । साधवः ॥

जसो लुग्वा सोर्नित्यं भिस्-सुपोरपि दीर्घश्च ॥२१॥ Vr V 18 Pu, V 16

अग्गी अच्छति अच्छइ वा । अग्गीहिं । साहुसु ॥ अग्नयः सन्ति अग्निरस्ति वा । अग्निभिः । साधुषु ॥

---

1) S and S_1 omit वत् । 2) Not found in S and P 3) This vṛtti is found in the margin of S. 4) S. रो वा ; S_1 रोर्वा ।

अग्निवत् सख्यादिष्टादौ ॥२२॥ Pu. V, 20

सहिणा। पइणा[1] ॥ सख्या। पत्या ॥

टीका। अत्र संस्कृतवच्छेष इति संस्कृतातिदेशात् टा स्थाने णा[2] ॥

स्त्रियामुदोत् शसश्च ॥२३॥ Vr V 19

स्त्रीलिङ्गे जसः स्थाने शसश्च स्थाने[3] उद् भवति। ओच्च ॥ मालाउ मालाओ। णईउ णईओ ॥ मालाः। नद्यो नदीः ॥

जसो लुग्वा ॥२४॥ Vr V 2

वहू अच्छंति ॥ वध्वः सन्ति ॥

ह्रस्वोऽमि ॥२५॥ Vr V. 21 Pu V 38, 47

अमि परे स्त्रियां दीर्घो ह्रस्वो भवति। मालं। वहुं ॥ मालाम्। वधूम् ॥

टा-ङस्-ङीनामिदेददातः ॥२६॥ Vr. V. 20 Pu V 41 42

स्त्रिया टा-ङस्-ङीना स्थाने इद् एद् अद् आद् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ णईइ कअं णईए णईअ णईआ वा ॥ ङस्-ङ्योरप्येवम् ॥ नद्या कृतम् ॥

टीका। समसंख्यत्वाभावात् क्रमोऽत्र नेष्टः[4] ॥

आदन्तादिदेतः ॥२७॥ Vr. V 23

मालाअ। मालाइ। मालाए ॥

टीका। क्रमोऽत्रेष्टः समसंख्यत्वात्[4] ॥

शेरिं प्राग्दीर्घश्च[5] ॥२८॥ Vr V 26 Pu V 37

नपुंसके जस्-शसादेशस्य[6] शेः स्थाने इं भवति। प्राग्दीर्घश्च। धणाइं। जसाइं। दहीइं[7]। प्रागनुस्वारो वेत्येके। धणांइं। वणाइं[7] ॥

---

1) P. पहिणा। 2) This ṭīkā is found in S_1 only. 3) This स्थाने is found only in S. 4) This ṭīkā is found in S_1 only 5) S_1 omits प्राग्दीर्घश्च, and adds it in the vṛtti; but S omits प्राग्दीर्घश्च in the vṛtti. 6) SS_1 शसो· । 7) S omits this example

स्वमोऽनुस्वारः ॥२९॥ Vr V 30 Hc III 25 Pu. V. 36 T. II 2. 30

दहिं । महुं ॥ दधि । मधु ॥

ऋदारः स्वादौ ॥३०॥ Vr V 31 Hc III 45 Pu V 24 T II 2. 49 Mk V 38

स्वादौ परे ऋद् आरो भवति । भत्तारो । कत्तारो ॥ भर्ता । कर्ता ॥

पित्रादेररः ॥३१॥ Vr V 34 Hc III 47 Pu V 25-26 T II 2 51 Mk V 39

पिअरं । पिअरेण ॥ पितरम् । पित्रा ॥

आ वा सौ ॥३२॥ Vr V 35 Pu. V 26

पिअरो पिआ वा ॥ पिता ॥

मातुः स्वादौ नित्यम् ॥३३॥ Vr V 32 Hc III 46 Pu. V 34 T II 2 50 Mk V 42

माआ । माअं । माआइ ॥ माता । मातरम् । मात्रा ॥

जस्-शस्-टा-ङस्भिरूद्वा ॥३४॥ Vr V 33 Pu. V 27

भत्तू अच्छंति । भत्तू रक्खइ । भत्तू कअं । भत्तू धण ॥ भर्त्तारः सन्ति । भर्तॄन् रक्षत । भर्त्रा कृतम् । भर्तुर्धनम् ॥

टीका । भर्तृ-शब्दस्य ऋकारस्य स्थाने आरे कृते पश्चाद् अदन्तत्वाद् अता सोरिति (III 2)[1] ॥

राज्ञो वा जसामोर्णोणं प्राग्-दीर्घश्च[2] ॥३५॥ Vr. V 36-37 Hc III 49-50 Pu V 33 T II 2. 53-55

राज्ञ उत्तरयोर्जसामोः स्थाने यथाक्रमं णोणं इत्येतौ वा भवतः । प्राग्-दीर्घश्च ॥ राआ राआणो वा । राआण राआणं वा । राजानः । राजानम् ।

सौ च दीर्घः[3] ॥३६॥ Vr III 36

राआ ॥ राजा ॥

---

1) This ṭīkā is found in S_1 only. 2) S and S_1 omit प्राग । 3) S_1 has further च after दीर्घः ।

संबुद्धावनुस्वारो वा ॥३७॥

हे राआ हे राअं वा। णं वान्यतोऽपीत्येके। वल्लरीणं मुहं वल्लरीणां मुहं॥ वल्लरीणां मुखम्॥

शस्-ङसि-ङसामदिच्च[1] ॥३८॥

Pu V 35

राज्ञः शस्-ङसि-ङसां स्थाने णोर्भवति। अकारश्चेद्वा॥ राइणो पेक्ख। राइणो गेण्हदि। राइणो धणं॥ राज्ञः प्रेक्षस्व। राज्ञो गृह्णाति। राज्ञो धनम्॥ पक्षान्तरेऽल्लुक् द्विर्णोश्च वा[2]॥ राइणो[3] राअणो रण्णो वा॥

टा णा ण्णा वा ॥३९॥

Vr V 41
Pu V 34
Mk. V. 46

राणा राइणा वा। रण्णा राइण्णा[4] वा॥ राज्ञा॥

आत्मादेरप्पणादिश्च[5] ॥४०॥

Vr V 45
Pu. V 32
Mk V 58

आत्मन्-ब्रह्मन्-युवन्शब्दानां स्थाने अप्पण[6] बम्हण जुव्वणा वा भवन्ति। अप्पणो[7] अप्पणेण। पक्षान्तरे इद्[8] द्वित्वाल्लुग्वर्जं राजवत्। अप्पा। अप्पणा। अप्पणो धणं। आमि[9]। अप्पणो अप्पाणं॥ आत्मा। आत्मना। आत्मनः धनम्। आत्मानम्॥

ङेः स्सिं-स्सि-त्थाः सर्वनाम्नः ॥४१॥

Pu V. 51

सर्वनाम्नो ङीत्यस्य स्थाने स्सिं स्सि त्था भवन्ति। तस्सिं तस्सि तत्थ॥ तस्मिन॥

हिं वा किं-यत्-तदाम् ॥४२॥

Pu V 55

किं-यत्-तदां ङीत्यस्य स्थाने हिं वा भवति। कहिं कस्सिं। जहिं[10] जस्सिं। तहिं तस्सिं॥ कस्मिन्। यस्मिन्। तस्मिन्॥

---

1) This sūtra and its vṛtti with examples are not found in S and S_1. 2) In P it is given as a separate sūtra (No 39). 3) Not found in P. 4) P has राइण्णा रण्णा वा। 5) S reads—राप्पणादिश्च। 6) S. आप्पाण। 7) S. आप्पणो। 8) S omits इद्। 9) S omits from आमि to अप्पाण 10) S omits from जहिं to तस्मिन्।

आहे[1] हिआ च काले ॥४३॥ Vr. VI 8 Pu V 56 RT I 6 16 Mk. V. 62

काहे कहिआ वा। कहिं कस्सिं च ॥ कदा कस्मिन् काले ॥

स्त्रियामीच्च ङसः स्सा से ॥४४॥ Vr VI 6 Hc III 64 RT I 6 16 T. II 2 68 Mk V 60

स्त्रीलिङ्गे किं-यत्तदां ङसः स्थाने स्सा से इत्येतौ भवतः। अदीच्च ॥

आ च [दार्थे[2]] ॥४५॥ Pu V 56 Mk V 62

किस्सा कीसे। पक्षान्तरे कीइ कीए कीअ कीआ ॥ कस्याः ॥

टीका। किस्सा इत्यत्र आदीदूतश्च संयुक्ते (I 14) ह्रस्वः। कीआ। एत-न्नियमार्थं टा-ङस्-ङीनामिदेदाद्दातः (III 26) इत्यनेन सामान्ये प्राप्ते आद्येव विधीयते [दार्थे[3]] गम्ये तेनातिवेलायाः कस्या इत्यर्थे कीआ[4] ॥

अस्त्रियामासो वा ॥४६॥ Pu. V 57

कस्स कासो वा ॥

तदो ङसा त्रिषु वा से ॥४७॥ Pu V 61, 68

तिस्सा तस्स। से वा ॥ तस्याः तस्य ॥

त्तो दो ङसेश्च ॥४८॥

किं-यत्तदां ङसेः स्थाने त्तो दो इत्येतौ भवतः। कत्तो कदो ॥

---

1) P reads अहे etc 2) ABCO₁ SS₁ P. दाढ्यें। The word दाढ्यें, it seems to us, is a corrupt form of दार्थे, and hence it has been emended by me as दार्थे which also goes at par with the previous sūtra आहे हिआ च काले (III 43). Here दार्थे stands for कालार्थे suffix दा+अर्थ. It is to be noted that the tīkā has not even explained the word, on the contrary, it has stated only दाढ्यें गम्ये etc Hence the ṭīkā has also been emended. 3) Ms. has दाढ्यें; emended by me. 4) This tīkā is found in S only.

तच्छब्दस्य दो त्तो[1] वा ॥४९॥

तत्तो तदो तदत्तो[2] वा ॥

एतदस्तो-दो-दु-हयः ॥५०॥

त्तो-दो-त्थेषु तलोपश्च[3] ॥५१॥

Pu V 70

एत्तो एदो एदादु एदाहि एत्थ ॥ एतस्मात्। एतस्मिन् ॥

टीका। एत्थ। ङेः स्सिस्सित्थाः (III 41) इति त्थः[4] ॥

इदमेतदोष्टामोरिणा एसिं ॥५२॥

Vr III 14-15
Pu V 67

इदमेतदोः किं-यत्तदां च टा आम् इत्येतयोः स्थाने इणा एसि इत्येतौ वा भवतः। इमेण इमिणा इमेसिं[5] वा। एदेण एदिणा एदेसिं[5] वा। केण किणा केसिं[5] वा। इमाण इमिणा इमेसि वा। एदाण एदिणा एदेसि वा। काण किणा केसिं वा ॥ अनेन। एतेन। केन। एषाम्। एतेषाम्। केषाम् ॥

टीका। आमो णः प्रागदीर्घश्च (III. 13) इत्यामः स्थाने णः पूर्वस्य दीर्घः। इमाण। एते यथाक्रमेण टा स्थाने इण आमः स्थाने एसिं। इदमादेरल्लुक् च (III. 53) इत्यकारः ॥[4]

इदमादेरल्लुक् च ॥५३॥

Pu V 69

एदो एदाहि इमा[6] ॥

इदम इमः ॥५४॥

Vr VI 14　Hc III 72
Pu V 64
RT I 6 18　T. II 2 76
Mk V 70

स्वादौ परे इदमः स्थाने इमो भवति। इमे अच्छइ ॥ अस्मिन्नस्ति ॥

---

1) P has त्तोः। 2) P has तदत्तो। 3) In P this (no 51) is included in the above sūtra 4) Found only in S. 5) S omits this 6) In P these examples are given as if forming one separate sūtra (no. 54). In एदो P has एतद।

स्स-स्सिमोरद्धा ॥५५॥ Vr VI 15 Hc III 74 T II 2 78

अस्स इमस्स वा। अस्सिं इमस्सिं वा[1] ॥

स्वम्भ्यामिणमादि[2] क्लीबे ॥५६॥ Vr VI 18 Pu V 67, 71

इणं धण। इणमो इमं वा ॥ त्थ[3]-प्रयोगाभावः ॥ इदम् ॥

अदसो दो मुः सुना अहो वा ॥५७॥ Vr VI 23-24

स्वादौ परे अदसो दकारो मुर्भवति। सुणा सह अहो वा॥ अमू अच्छइ अहो वा। अमुणो अमूहिं॥ असौ। अमी। अमीभिः ॥

युष्मदस्मदोस्तं-हमादी ॥५८॥

संस्कृतानुसारात् सुपा सह युष्मदस्मदोः[4] स्थाने तं-हमादी भवतः ॥

युष्मदस्तं-तुमं सुना ॥ ॥५९॥ Vr VI 26 Hc. III 90 P V 73 RT I 6 24 T II, 3. 1 Mk V 81

तं होसि तुमं वा ॥

तुं चामा ॥६०॥ Vr VI 27 Hc III. 92 Mk V 82 T II. 3 2

तुं पुच्छामि तं तुमं वा ॥ त्वां पृच्छामि ॥

तुज्झे तुम्हे जसा ॥६१॥ Vr VI 28 Hc III 91 Pu V 74 Mk V 83 T II 3. 3

तुज्झे भणह तुम्हे वा ॥ यूयं भणथ ॥

शसा वोश्च ॥६२॥ Vr VI 29 Hc III 93 Mk V 84 T II 3 4

पुच्छामि वो तुज्झे तुम्हे वा ॥ युष्मान् पृच्छामि ॥

टा-ङिभ्यां तइ तए तुमए ङिना तुमम्मि[5] च ॥६३॥

Vr VI 30-33 Hc III 94 Mk V 85, 94 T. II. 3.5

तइ कअं। तइ ठिअं तुमम्मि[5] वा ॥ त्वया कृतम्। त्वयि स्थितम् ॥

---

1) अस्सि इमस्सि वा are not found in S 2) S has आदिश्च। 3) P. त्थे etc. 4) The subsequent folios of the manuscript S_1 are lost after this (i. e. after अस्म)। 5) P तुमस्मि।

ङसा तुमो-तुइ-तुज्झ-तुम्ह-तुब्भाः ॥६४॥ Vr VI 31-32 Hc III 99 RT I 6 27 T II 3 12 Mk V 91

तुमो धणं ॥ तव धनम् ॥

ते दे च टा-ङस्भ्याम् ॥६५॥ Vr VI. 30 33 Hc, III 94 Mk V 85, 92 T II, 3 5

ते कअं । दे[1] धणं ॥ त्वया कृतम् । तव धनम् ॥

टया तुमाइ च ॥६६॥ Vr VI 30-33 Hc III 94 Mk VI 85 T. II. 3. 5

तुमाइ कअं ॥ त्वया कृतम् ॥

तुम्हेहिं तुब्भेहिं भिसा ॥६७॥ Vr VI 34 Hc III. 95 Mk. V 89 T. II 3, 10

तुम्हेहिं कअं तुब्भेहिं वा ॥ युष्माभिः कृतम् ॥

ङसिना तत्तो-तइत्तो तमादु[2]–तुमादु-तुमाहि ॥६८॥ Vr VI 35 Mk V 88

तत्तो पडिओ ॥ त्वत् पतितः ॥

भ्यसा तुब्भाहिंतो तुब्भासुंतो ॥६९॥ Vr. VI 36 Mk V. 89

तुब्भाहिंतो पडिओ ॥ युष्मत् पतितः ॥

वो तुज्झाणं तुम्हाणमामा ॥७०॥ Vr VI 37 Hc III. 100 T II 3.13 Mk. V 93

धणं वो ॥ युष्माक धनम् ॥

सुपा तुज्झेसुं तुम्हेसुं ॥७१॥ Vr. VI 39 Hc III 103 T II 3 9 Mk V 95

तुज्झेसुं तुम्हेसु ठिअं[3] ॥ युष्मासु स्थितम् ॥

सुनास्मदो हं अहं अहअं अम्हि ॥७२॥ Vr VI 40-41 Hc III 105 Pu V 75 T II 3 15 Mk V 97

हं पुच्छामि ॥ अहं पृच्छामि ॥

अमा अम्मि[4] अहम्मि[4] ॥७३॥ Vr VI 41-42 Hc III 107 T II 3 19 Mk. V 98

अम्मि[5] पुच्छ ॥ मां पृच्छ ॥

---

1) P. ते, S has only दे। 2) Only S has तमादु। 3) P. ठिअ 4) APS अस्मि असम्मि। 5) AP. अस्मि।

अम्हे जसा ॥७४॥ Vr. VI 48 Hc III 106 T.II. 8 16,17 Mk. V 101

अम्हे जाणिमो ॥ वयं जानीमः ॥

शसा अम्हेणो च ॥७५॥ Vr VI 49 Hc III 108 T II 8, 17-18

अम्हे पुच्छ अम्हेणो वा ॥ अस्मान् पृच्छ ॥

टया मे मइ मए ॥७६॥ Vr VI. 45-46 Hc. III. 109 T II 8 20 Mk V. 103

मे कअं ॥ मया कृतम् ॥

अम्हेहिं भिसा ॥७७॥ Vr. VI 47 Hc. III. 110 Mk. V. 105

अम्हेहिं कअं ॥ अस्माभिः कृतम् ॥

ङसिना मत्तो-मइत्तो-ममादो-ममादु-ममाहि ॥७८॥

मत्तो पडिओ ॥ मत् पतितः ॥ Mk. V. 106

भ्यसा अम्हाहिंतो अम्हासुंतो ॥७९॥ Vr VI. 49 Hc III 112 Mk V 107

अम्हाहिंतो पडिओ ॥ अस्मत् पतितः ॥

मे-मम-मह-मज्झ ङसा ॥८०॥ Vr VI 48 Hc III. 111 Mk. V. 109

धणं मे ॥ धनं मम ॥

आमा मज्झाणं अम्हो अम्ह अम्हाणो ॥८१॥

मज्झाणं धणं ॥ अस्माकं धनम् ॥ Vr VI 51 Hc III. 114 Mk. V 110

ङिना ममम्मि[1]-मइ-मए ॥८२॥ Vr III 52 Hc III 116 Mk V 111

ममम्मि[1] ठिअं[2] ॥ मयि स्थितम् ॥

सुपा अम्हेसुं ॥८३॥ Vr VI 53 Hc. III 117 Mk V 112

अम्हेसुं वसइ ॥ अस्मासु वसति ॥

---

1) P. ममस्मि। 2) P. ठ्ठिअं।

लुक् प्रथमा-द्वितीययोः ॥१८॥

प्रथमा-द्वितीययोर्लुग् भवति। णर गच्छइ महिला पुच्छइ[1] ॥ नरो गच्छति। महिला पृच्छति ॥

अता स्वमोरुद्वा ॥१९॥ Pu. XVII 41

अता सह स्वमोरुद्वा भवति। णरु वहइ। धणु पेच्छइ ॥ नरो वहति। धनं पश्यति ॥

पुंस्योच्च ॥२०॥

गदो मेहो ॥

एं टा ॥२१॥ Pu XVII 47

अता सह टा[2] एं भवति ॥ दइएण दइएं वा ॥

अनुस्वारश्चेणः ॥२२॥ Pu XVII 47

इण उत्तरष्टा एं भवति। अनुस्वारश्च ॥ वइएं वइं वा। महुएं महुं वा[3]। वारिणा मधुना। वारिवाचको वइ शब्द[4] ॥

पुंसि णा वा ॥२३॥

अग्गिएं[5] अग्गिं अग्गिणा वा ॥

हिं सप्तम्याः ॥२४॥

सप्तम्याः स्थाने हिं भवति ॥ अग्गिहिं महुहिं ॥ अग्नौ मधुनि ॥

ङे रिदेतौ[6] चाता[7] ॥२५॥

घरहिं घरि घरे वा। सुरहिं सुरि सुरे वा ॥

---

1) B. पुच्छति। 2) Not found in B 3) B. मुदुत्तम, मुहनम सुहुं वा। 4) Not
5) B. अग्गिम्। 6) B. दिरितो, C_1 णेरिदेतौ। 7) B. चेतौ।

किमः किंपादिः ॥१३॥ Pu XVII. 25

किंप भणइ। किव[1] कहेइ[2]। किम कहेइ[3]। किम कह। कहि[4] कुप्पति[5]॥ किं भणति। किं कुप्यति॥

गाहुल्यादिर्गाथादेरल्पादौ[6] ॥१४॥

गाहुली विहृती[7]। खेदे[8] हिअडा फुट्ट दइउ तुम्ह॥ गाथा वृहती। हे हृदय, स्फुट दैवं तव॥

ऋद्-लृतोरयुक्ता नाद्योरधःस्थयोरद् वा ॥१५॥

सुकृतं सुकअं सुकअं[9] वा। क्लृप्तं क्लत्तं कत्तं वा॥

दीर्घादिः सम्बुद्धौ ॥१६॥

सम्बुद्धौ यथासंभवं दीर्घादिर्भवति॥ ढोला हिअडा॥ हे प्रिय हृदय॥ क्वचिद् ह्रस्वः [लिङ्गस्य[10]]॥ पुत्ति। क्वचिदेत्वम्[11]॥ हले भग्गे। हे भाग्य॥

जसो हो ॥१७॥

सम्बुद्धौ जसः स्थाने हो भवति॥ अग्गिहो। महिलाहो॥ हे अग्नयः। हे महिलाः॥

---

1) L. किर। Not found in B. 2) L काहइ। Not found in B. 3) Not found in BL 4) Not found in L 5) L. कुपादि। 6) L. गाहुल्यादिर्यथादेरल्पादौ। For the discussion of this sūtra, vide § 26 7) P वहति 8) In P खेदे is given as a separate sūtra (No 15) 9) L. सुकतम् सुकुतम्। 10) ABCC$_1$ PL. क्वचिद् ह्रस्व॥ लिङ्गस्य पुत्ति॥ In P it is given as a separate sūtra No18. 11) In P it is given as a separate sūtra No 19.

इवस्य[1] ज्जेव्व[2]-जण्यादिः ॥६॥ Pu XVII 26

णरु[3] ज्जेव्व[4] जणि[5] वा[6] ॥

नूनं णउ णडा णावइ[7] ॥७॥ Pu XVII. 26

एहादिरेतदस्त्रिसम ॥८॥ Pu. XVII. 60

एह णारी[8] णरु धणु वा ॥ एहो एहे वा ॥ एषा नारी एष नरः एतद् धनम् । एते नार्यौ, एतौ नरौ एते धने । एता नार्यः एते नराः एतानि धनानि । एकवचनादिभेदेन एते त्रय आदेशाः[9] ॥

जेह्यादिर्यादृशादेः स्त्र्यादौ ॥९॥

जेही णारी जेहे णरु जेहु धणु ॥ तादृक् तेही । कीदृक् केही । ईदृक् एही ॥

इदम इमु नपुंसके ॥१०॥ Pu XVII 57-58

इमु धणु ॥

कथं केमु-किमौ ॥११॥

केमु कहेइ । किम कहेइ ॥ कथं कथयति ॥

जिम-तिमादिर्यथा-तथादेः ॥१२॥

जिम बम्हण तिम लद्ध[10] ॥ जिम तिम । जेम तेम । जिध तिध । जधा तधा ॥ यथा ब्राह्मणस्तथा लब्धः ॥

---

1) B एज्वस्य, 2) B. जेव्व । 3) B. णुरु 4) B जेव्व । P. ज्जेव्व । 5) जाणु 6) Not found in B and L. 7) L. णाघइ । 8) P. नारी, 9) Found in A only 10) A and C_1 P णद्ध ।

किमः किंपादिः ॥१३॥　　Pu. XVII 25

किंप भणइ । किव[1] कहेइ[2] । किम कहेइ[3] । किम कह । कहि[4] कुप्पति[5] ॥ किं भणति । किं कुप्यति ॥

गाहुल्यादिर्गाथादेरल्पादौ[6] ॥१४॥

गाहुली विहती[7] । खेदे[8] हिअडा फुट्ट दइउ तुब्भ ॥ गाथा बृहती । हे हृदय, स्फुट दैवं तव ॥

ऋद्-लृतोरयुक्ता नाद्योरधःस्थयोरद् वा ॥१५॥

सुकृतं सुकअं सुकअं[9] वा । क्लृप्तं क्लत्तं कत्तं वा ॥

दीर्घादिः सम्बुद्धौ ॥१६॥

सम्बुद्धौ यथासभवं दीर्घादिर्भवति ॥ ढोल्ला हिअडा ॥ हे प्रिय हृदय ॥ क्वचिद् ह्रस्वः [लिङ्गस्य[10]] ॥ पुत्ति । क्वचिदेत्वम्[11] ॥ हले भग्गे । हे भाग्य ॥

जसो हो ॥१७॥

सम्बुद्धौ जसः स्थाने हो भवति ॥ अग्गिहो । महिलाहो ॥ हे अग्नयः । हे महिलाः ॥

---

1) L किर । Not found in B. 2) L काहइ । Not found in B. 3) Not found in BL 4) Not found in L 5) L. कुपादि । 6) L. गाहुण्यादिर्यथादेरल्पादौ । For the discussion of this sūtra, vide § 26. 7) P वहति 8) In P खेदे is given as a separate sūtra (No. 15) 9) L. सुकतम् सुकृतम् । 10) ABCC₁ PL. क्वचिद् ह्रस्व ॥ लिङ्गस्य पुत्ति ॥ In P it is given as a separate sūtra No18. 11) In P it is given as a separate sūtra No 19.

सि-म्हस्तेः सिङ्-मिङ्भ्याम् ॥८॥ Vr VII. 6-7 Ho III 146-147 T. II. 4 8-9

सिङ्-मिङ्भ्यां सह अस्तेः स्थाने सि म्हि इत्येतौ भवतः ॥ जइ सि। गओम्हि ॥

उत्तम-बहूनां म्होम्हौ ॥९॥

आगअम्हो आगअम्ह वा ॥

अच्छोऽन्यत्र ॥१०॥

अच्छइ अच्छंति । अच्छह अच्छत्थ वा ॥

भूत-विहितैकवचनेनासिः ॥११॥ Vr VII 25 Ho III 164 Mk. VI 15 T II 4 24

आसि राआ तं वा हं वा ॥

टीका । आसीद् राजेति प्राकृते सौ च वेति दीर्घः[1] ॥

यक ईअ-इज्जौ ॥१२॥ Vr VII 8 Ho III. 160 Pu VI 33 T II 4 91 Mk VI 10

यकः स्थाने ईअ- इज्ज इत्येतौ आदेशौ भवतः ॥ सहीअइ सहिज्जइ वा ॥

गमाद्यन्तो यका द्विर्वा ॥१३॥ Vr VI 9

गम्मइ । भण्णइ ॥ गमीअइ गमिज्जइ वा ॥

स्थादेराल्लुक् ॥१४॥

ठीअइ । ठिज्जइ[2] ॥ स्थीयते ॥

लुडादौ हिङ् ॥१५॥ Vr VII, 12 Ho III 166 T II 4 25

लुट्-लृट्-लङ्क्षु परेषु धातोरुत्तरे हिङ् भवति ॥ होहिइ होहिंति[3] होहित्थ ॥

स्सा-हा चोत्तमे ॥१६॥ Vr VII 13 Ho, III 167 Mk VI 24, 26 T II 4 26

लुडादिषूत्तमे पुरुषे परे स्सा हा हिङ् च भवति ॥ होस्सामि होहामि होहिमि ।

1) Found in S only. 2) P ठीज्जइ । 3) S omits this.

मिङा सह स्सं हिस्सं वा ॥१७॥ Vr VII. 14 Hc. III. 169 T. II 4. 83

होस्स होहिस्स वा ॥

मो-मु-मेषु[1] हि-स्सा हित्था वा ॥१८॥ Vr. VII 15 Hc III 168 RT. I 7 6 T II 4. 27

होस्सामो होहामो होहिमो[2] । होहिस्सामो होहित्थामो होहिस्सा होहित्था ॥ मो-मु-मैवेत्येके[3] ॥

क्रादेः काहमादिर्मिङा ॥१९॥ Vr VII 16 Hc III 170 171 Pu VI 18-20 T II 4 28, 82 RT I 7 7-8 Mk V-29

लुङादौ परे मिङा सह कृञादेः स्थाने काहमादिर्भवति ॥ काहं । दा दाहं । वच् वोच्छं । श्रु सोच्छं । गम्लृ गच्छं । रुद् रोच्छं । मुच्लृ मोच्छं । विद्[4] विच्छं ॥

वच्छ्यादिर्वचादेर्हेर्लुग् वा ॥२०॥ Op Vr. VII 17 Hc III. 17 Pu VI 18-19 T II. 4. 28 RT I. 7. 7-8

लुङादौ परे वचादेः स्थाने वच्छ्यादिर्भवति ॥ तत्र हेर्लुग् वा भवति ॥ वच्छिहिइ वच्छिइ वा । वच्छिहिंति वच्छिंति वा । सोच्छिइ । गच्छिइ । रुच्छिइ । मोच्छिइ[5] । विच्छिइ ॥

लुग् वा मिङश्च ॥२१॥

वच्छिहिमि वच्छिमि वच्छिं वा ॥

लुङादेरीअः ॥२२॥ Vr VII. 23

लङ्-लुङ्-लिटां स्थाने ईओ भवति ॥ हसीअ ॥

ऋतो डीअः कृञ्-वर्जम् ॥२३॥

मरीअ । कृञस्तु काहीअ ॥

---

1) षु is not found in S. 2) Found only in S. 3) P includes this in the sūtra No. 18. 4) SP. विश् विच्छम् ॥ 5) P. मोच्छिइ ।

अजन्ताद् हीअः ॥२४॥

अजन्ताद्धातोरुत्तरस्य लङादेः स्थाने हीअ इत्ययमादेशो भवति॥ होहीअ ॥

नानेकाचः ॥२५॥ Vr VII 22

दलिद्दाईअ ॥

उ स्स [स्सं[1]] लिङ्-लोटोरेकत्वे ॥२६॥

प्रथमपुरुषादेरेकत्वे लिङ्-लोटोः स्थाने यथाक्रमम् उ स्स [स्सं[1]] इत्येते भवन्ति॥ हसउ। हसस्स। हसस्सं॥

स्सस्याद् वा ॥२७॥

हस। वह। भिंद ॥

न्तु-ह-मो बहुषु ॥२८॥ Vr. VII 19

बहुषु लिङ्-लोटोः स्थाने यथाक्रमं न्तु ह मो इत्येते भवन्ति॥ होंतु। होह। होमो॥

ज्ज-ज्जा वाजन्ताल्लडादौ ॥२९॥

लट्-लङ्-लुङ्-लिट्-लिङ्-लोट्-लुडादौ परेऽजन्ताद् धातोरुत्तरे ज्ज-ज्जा इत्येतौ वा भवतः॥ लट्। होइ होज्जइ होज्जाइ वा॥ लङ् लुङ् लिट्। होहीअ होईअ होज्जईअ होज्जाईअ वा। लिङ् लोट्। होउ होज्जउ होज्जाउ वा॥ लुट् लृट् लृङ्। होहिइ होज्जहिइ होज्जाहिइ वा॥

लङ्-लुङ्-लिङ्भिर्वा ॥३०॥

होइ होहीअ होज्ज होज्जा वा॥

नानेकाचः ॥३१॥ I

दलिद्दाइ॥

1) Emended by me P reads स्म।

ऋवु-उद्वल्भ्यः शङ् लडादौ ॥३२॥

लट्-लोट्-लङ्-लिङ्सु परेषु ऋदन्तोदन्त-हलन्तेभ्यो धातुभ्य उत्तरे शङ् भवति ॥ मरइ। रवइ। देवइ ॥ क्वचित् शः[1] ॥ पुरइ। फुरइ ॥

दादेरजेत् ॥३३॥

लडादौ परे दादेरजेद् भवति ॥
देइ। धेहि ॥

इदन्तस्य णोण्णः ॥२४॥

एण्णइ। कारेण्णइ ॥

अइलुँडादौ ॥३५॥

दइहिइ ॥

अदेङ् वा ॥३६॥

लडादौ परे अकार एङ् वा भवति ॥ हसइ हसेइ वा। चअइ चएइ वा ॥ Vr VII 34

हाविङ् ऋद्धल्भ्याम् ॥३७॥

हौ परे ऋतो हलश्चोत्तरे इङ् भवति ॥ एङ् वा ॥ मरिहिइ मरेहिइ वा। पडिहिइ पडेहिइ वा ॥

सेङ् ऋद्भ्यां तुं-तव्य[2]-क्त्वासु ॥३८॥ Vr VII 38

हसिउं हसेउं वा ॥ हसिअव्वं हसेअव्वं वा ॥ हसिऊण[3] हसेऊण[3] वा ॥ मरिउ मरेउं वा ॥

प्रायेणेङ् ऋतः क्ते ॥३९॥

धरिओ। ओसरिओ ॥ क्वचिन्न स्यात्[4]। अमअं कअं ॥

---

1) In P this is given as a separate सूत्र (No 33) 2) P. तुं तव्यन्।
3) P -तूण। 4) In P this is given as a separak sutra (no. 41).

बहूत्तमे ॥४०॥

बहु-वचने उत्तमे परे इङ् भवति वा ॥ हसिमो हसामो वा ॥

मिङ्याद् दीर्घो वा ॥४१॥ Vr. VII 26-27

हसामि हसमि वा ॥

णिङश्चा[वे][1]एङ् वा ॥४२॥

णिङः स्थाने आवे भवति ॥ एङ् वा ॥ कारावेइ कारेइ वा ॥

आ[2]विर्वा क्त-भावकर्मसु ॥४३॥ Vr VII 28

कारिओ काराविओ[3] वा । कारिज्जइ काराविज्जइ[4] वा ॥

[अथ धात्वादेशाः]

जल्पादेर्जंपादिः[5] ॥४४॥ Vr VIII 24 He IV 2 T. III 1 69

जल्पादेर्धातोः स्थाने जंपादिर्भवति ॥ जपइ ॥ (१) घूर्ण घोण ॥ (२) त्वरा तुवर ॥ (३) णुद णोण्ण ॥ (४) दृङ् दुम्म[6] ॥ (५) पाटि फाल[7] ॥ (६) जृभि जंभाअ जिंभाअ[8] ॥ (७) तृप् थिप्प थेप्प ॥ (८) घट गढ ॥ (९) स्रन्सु ओस[8] ॥ (१०) निपद णुमज्ज[8] ॥ (११) आङ्रम् आढव[8] ॥ (१२) उत्-शल् उत्थल[8] (१३) पिवति घोट्ट[8] ॥ (१४) ग्रस घिस[9] ॥ (१५) चिन्व् चिण ॥ (१६) च्चि जिज्झ[10] ॥ (१७) च्चिप् चिज्ज ॥ (१८) भिद् भिंद ॥ (१९) छिद् छिंद[11] ॥ (२०) कथ कड्ढ ॥ (२१) वृधु वुड्ढ[12] ॥ (२२) हन् हम्म[13] ॥ (२३) व्रज वच्च ॥ (२४) नृति[14] णच्च ॥ (२५) वुध् वुज्झ[15] ॥ (२६) युध् जुज्झ ॥ (२७) प्रच्छ् पुच्छ ॥ (२८) शद्लृ सड[16] ॥ (२९) पत्लृ पड ॥ (३०) पठ् पढ[17] ॥

1) P. आरे । 2) P. डारिर । 3) P काराविओ । 4) P. काराविज्जइ । 5) V reads जम्पादिर्जल्पादेः । 6) P दुम्म दूम्म । 7) P फाल and काल । 8) Not found in DV 9) P. घस । 10) D. जिज्झ । P झिज्झ । 11) DV. छिंथ ॥ 12) DV. वड्ढ ॥ 13) P. हम्म हण्ण ॥ 14) DV. नृती । 15) P. वुज्ज ॥ 16) P सड्ढ ॥ 17) After this P has तच्छ , वण्प वच्छ , but D gives them after the sūtra No. 46.

(३१) तक्ष् वप्प वच्छ। (३२) तस्रु तस्म[1] । (३३) खिद् विसूर (३४) क्रुध् कुज्झ ॥ (३५) क्रन्द जूर[2] ॥ (३६) त्रस् वज्ज ॥ (३७) भुज[3] विअल ॥ (३८) चर्वं चव्व ॥ (३९) चर्चं चच्च[4] ॥ (४०) श्रत्-पूर्वधा सद्दद[5] ॥ (४१) उत् पूर्वध्मा उद्धूम[6] ॥ (४२) अवपूर्वगाह् ओवाड ॥ (४३) अवपूर्वकास् ओवास ॥ (४४) निर्माङ् निम्माण ॥ (४५) उद्विज उव्वेज[7] ॥ (४६) मृद् मल[8] ॥ (४७) परि-मृज् परिसइल ॥

ज्ञो जाण-आणौ[9] ॥४५॥

Vr. VIII 23 Hc IV 7
RT. I. 8 6 T II. 4. 130
Mk VII 18

जाणइ आणइ वा ॥

भीयो भा-वीहौ ॥४६॥

Hc. IV. 53, 238
Vr. VIII 19
Pu VII 16
RT. I. 8 7 T II. 4 136, 71
Mk. VII, 29-30

भाइ वीहइ ॥

स्मरतेर्भर[10]-सुमरौ ॥४७॥

Vr VIII 18 Hc IV 74
RT I 8 3 T III 1. 12
Mk VII 14

भरइ[11] सुमरइ वा ॥

क्रृपः खिप्पः ॥४८॥

खिप्पइ ॥

मस्जो वुड्ड[12]खुप्पौ ॥४९॥

Vr VIII. 68
RT. I. 8 23 Hc IV 101
Mk VII. 98 T III. 1. 45

वुड्डइ[12] खुप्पइ ॥

---

1) P. तम्म तह्म। 2) VP. ज्वर, but not found in D. 3) P. ओजो, D. भुजो। 4) P. चप्प। 5) D. सद्दह। 6) After this D gives क्रृप् खिप्प। 7) P. ओव्वेव ॥ 8) DV मण ॥ 9) This and the subsequent sūtras are included under the जम्म class in DV, but the examples are not given by DV. 10) D. मर। 11) D. मरइ। 12) D मस्जेर्वुक।

रुधो रुंभ[1]-रुंधौ ॥५०॥

Vr VIII 49 Hc IV 218, 239
RT I 8 12
Mk VII 69 T II 4 51, 69

रुंभइ । रुंधइ ॥

मृजेर्लुभ-सुपौ[2] ॥५१॥

Vr VIII 67 Hc IV 105
RT I 8 23 T III 1 48
Mk VII 56

लुभइ । सुपइ ॥

कृञः कर-कुणौ ॥५२॥

Vr VIII 13 Hc IV 65, 284-85
Pu VII. 5
RT I 8 3-4 T III. 1 20
Mk VII 112 II. 4 66-67

करइ कुणइ[3] वा ॥

हीअ-हि-तुं-तव्यक्त्वासु का ॥५३॥

Vr VIII 17 Hc. IV. 214
RT I 8 4
Mk VII 113-14

काहीअ । काहिइ । काउं । काअव्वं । काऊण ॥

भुवो हो-हुवौ ॥५४॥

Vr VIII 1 Hc IV 60
Pu VII 1 T III 1 1
RT I 8 1
Mk VII 1, 102

होइ । हुवइ ॥

हूः क्ते ॥५५॥

Vr VIII 2 Hc IV 64
Pu VII 2 T III 1 1
RT I 8 1
Mk. VII 3

हूअं ॥

प्रादेर्हवः ॥५६॥

Vr VIII 8 Hc IV 60
RT I 8 1 T III. 1 1
Mk VII. 2

पहवइ ॥

त्रिरन्तो लगादेः ॥५७॥

Vr VIII 52 Hc IV 230
RT I 8 14 26 T II 4 63
Mk VII 84

लग्गइ । तुट्टइ ॥

शकेश्चअ-तर-तीराश्च ॥५८॥

Vr VIII 52 70 Hc IV. 86
RT I 8 25 14 T III 1 37
Mk VII 55, 84

सक्कइ । चअइ । तरइ । तीरइ ॥

---

1) D रुत्त । 2) D. लुड-प्रसौ । 3) P. कुणई ।

स्फुट-चलोर्वा ॥५९॥ Vr VIII 53 Hc. IV 231 RT I 8 15 T II. 4 62 Mk. VII. 85

फुट्टइ फुट्टइ वा । चलइ चल्लइ वा[1] ॥

प्रादेर्मीलश्च ॥६०॥ Vr VIII 54 Hc. IV 232 RT I 8 16 T II 4 61 Mk VII 86

पमीलइ पमिल्लइ वा ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥६१॥ Vr VIII 15 Hc IV 209 Pu VII 8 T II. 4. 157 Hc I 8 4 Mk VII 96

गेण्हइ ॥

घे[2] तुं-तव्य-क्त्वासु ॥६२ ॥ Vr. VIII 16 Hc IV 210 Pu VII 9 Mk VII 97

घेत्तुं[2] ॥

म्लै वा वाअश्च ॥६३॥ Vr VIII 21 Hc IV 18 Mk. VII 31 T II. 4 44

वाइ वाअइ वा ॥

दृशेर्णिअच्छ[3]-पुलअ-अवज्झ-पेच्छ[4]-सच्चर[5]-पेक्खाः ॥६४॥ Vr VIII 69 Hc IV 181 Pu VII 17 T II 4 158 RT I 8 23 Mk VII 105

णिअच्छइ । पुलअइ इत्यादि ॥

वेढोवेष्टः[6] ॥६५॥ Vr VIII 40 Hc IV 221 Pu VII 11 T II 4 56 Mk VII, 71

वेढइ ॥

वेल्लः समुद्भ्याम्[6] ॥६६॥ Vr VIII. 41 Hc IV 222, 223 Pu VII. 11 RT I 8 14 T II. 4 57 Mk. VII 72

संवेल्लइ । उव्वेल्लइ ॥

रुषादेर्दीर्घश्च[7] ॥६७॥ Vr VIII 46 Hc IV 236, 239 Pu VII 21 RT I 8 12 T II 4 68-69 Mk VII 83

रूसइ । दूसइ । तूसइ । मूसइ ॥

---

1) Not found in D 2) P. घे 3) P. णिअक पुणअ ; D. पुणअ 4) Not found in D. 5) P. सच्छर, 6) In P these two sūtras (Nos. 66 and 67) are included in one सूत्र (P, No 67) 7) श्च is omitted by P.

Vr VIII 42 Hc IV 238
RT I 8 24 11T. II 4 71
Mk. VII 100, 80

धुवादिर्धावादेः ॥६८॥

धुवइ धुव्वइ धोवइ ॥ रुद् । रुवइ रुव्वइ रोवइ रोअइ रुअइ ॥

Vr VIII 30 Hc IV 52
Pu VII 14 T II 122-123
RT I 8 8
Mk VII 38

क्रीञः किणः ॥६९॥

किणइ ॥

Vr VIII 31 Hc IV. 520. 242
Pu. VII 1
RT, I 8 8 T II 4 12 123
Mk VII 39

वेः के र्वा[1] द्विश्च कः ॥७०॥

विक्किणइ विक्केइ वा ॥

Vr VIII 11 Hc. IV 187, 235
Pu VII 19
RT I 8 2 T III 1 109
Mk VII. 76, 53 II 4 67

ऋतोऽरिर्वृषादेः ॥७१॥

वरिसइ ॥ कृष् मृष् हृष्[2] जष्[3] ॥

Vr VIII. 12
Pu VII 20

अन्तेऽरः[4] ॥७२॥

अन्ते स्थितस्य ऋतः स्थाने अर आदेशो भवति ॥ हरइ । धरइ[5] इति वक्तव्यम् ॥

Vr VIII 56 Hc, IV 241
Pu VII 24
RT I 8 18
Mk. VII 87, 90, 93

ल्वादेर्णो ह्रस्वश्च ॥७३॥

लुणइ ॥ श्रु हु जि धूञ् ॥

Vr VIII 57 Hc IV 241
RT I 8 19 T II 4. 72
Mk VI 95

यग्वा व्वश्च ॥७४॥

लुणिज्जइ । लुव्वइ ॥

---

1) PD. केर्वा । 2) Found only in DV. 3) Found only in P. 4) This sūtra and its vṛtti are found only in DV. 5) This portion from धरइ to वक्तव्यम् is found only in D.

ठअ आदिः ष्ठादेः ॥७५॥

Vr VIII 25 He IV. 16 24
Pu VII 22 T II 4 70
RT I 8 9
Mk VII 60,102 127

ठअंति। ध्यै झाअंति[1]। गै गाअंति॥

ठादिर्वैकवचने ॥७६॥

ठाइ ठाअइ वा॥

खादेः खा नित्यम् ॥७७॥

खाइ॥

Vr VIII 27 He IV 228
RT I 8 10 T, II 4 58
Mk VII 59

तुं-तव्य-क्त्वास्वन्तलुग् भुजादेः ॥७८॥

Vr VIII 55 He IV 212
Pu VII. 31 T II 4 45
RT I 8 16-17
Mk VII 102

भोउं। रोउं। भोतव्वं[2]। भोऊण[2]। इत्यादि॥

हीरादिर्हृदेर्भावकर्मणोः ॥७९॥

Vr VIII 57 He IV 250, 60 245
RT I 8-20 T II 4 81, 76
Mk VII 173

भावे कर्मणि च वाच्ये[3] हृञादेः स्थाने हीरादिर्भवति॥ हीरीअइ हीरिज्जइ॥ हृञ् हीर[4]। जॄप् जीर[3]। कृञ् कीर[3]। वद् वच्छ। दुह् दुज्झ[5]। लिह् लिज्झ[6]। वह् वज्झ[7]॥

वा सयका च[8] ॥८०॥

हीरीअइ हीरइ वा॥

ज्ञो वा णज्ज-णव्वौ सयकश्च ॥८१॥

RT I 8 20 He IV 252
Mk VII 160

जाणीअइ आणीअइ। णज्जीअइ णव्वीअइ। णज्जइ णव्वइ वा॥

---

1) P ध्याअन्ति 2) This is not found in D 3) Not found in D 4) Not found in P 5) P. दुच्छ। 6) P लिज्म 7) P. वज्म। 8) D. सयकश्च

ग्रहेर्घेप्पो वा सयकश्च ॥८२॥ Vr VIII 16 He. IV 256 RT I 8 2 T I. 2. 11 Mk VII 178T I. 4 36

गेण्हिज्जइ घेप्पिज्जइ[1] घेप्पइ वा ॥

दादेर्दिण्णादिः क्तेन ॥८३॥ Vr VIII 52 He I 46 Pu VII 82 T II 4 84 RT I 8 21 Mk VII 182

दिण्ण। रुद्द रुण्णं इत्यादि ॥ प्राकृतं गाथादौ संस्कृतवच्छेषः[2] ॥ सलिलं रहसि[3] ॥

[अथ निपाताः]

१. हुं दान-पृच्छा-निर्धारणेषु[4] ॥ Vr. IX 2

२. मिअ-चेअ[5] अवधारणे ॥ Vr IX 3 Pu VIII 2

३. ओ पश्चात्ताप-सूचनारोपण-वितर्केषु ॥ Vr IX. 4

४. इर-किर-किला अनिश्चिताख्याने ॥ Vr IX, 5

५. [हुं क्खु][6] निश्चय-वितर्क-सूचनासु ॥ Vr. IX 6

६. इजेरा पादपूरणे ॥

७. णवरः[7] केवले ॥ Vr IX 7 Pu. VIII 6

८. तुरं हार्ये ॥

९. णवरि[8] आनन्तर्ये ॥ Vr IX 8 Pu VIII 7

१०. उ भय-विस्मयाक्षेप-वितर्क-सुचनासु ॥

११. कीस-कीणो प्रश्ने ॥ Vr IX 9

---

1) After this D has वा। 2) P संस्कृत-वचनविशेषः। 3) D वहसि ॥ 4) P. निवारणेषु। In P these are given under the वृत्ति of the sūtra No 83, but here these have been treated as separate sūtras. 5) P. च्छे। 6) P. कुथु, emended by me. 7) मन्नः 8) LP. णवरि ॥

१२. अव्वो दुख-सूचना-संभापणेषु ॥ Vr IX 10

१३. अलाहि[1] निवारणे ॥ Vr. IX 11

१४. अइ वले[2] संभावने ॥ Vr IX. 12

१५. णवि वैपरीत्ये ॥ Vr IX. 13

१६. वेव्वे आमन्त्रणे ॥

१७. थु कुत्सायाम् ॥

१८. रे अरे हिरे[3] संभापण-रतिकलहाक्षेपेषु ॥ Vr IX. 15

१९. पिव-मिव-विव-वव्वा इवार्थे ॥ Vr IX 16 Pu. VIII. 8

इत्यादि देशीसारो निपातः ॥

इति तिङन्तकार्यं निवृत्तम् ॥

---

1) P अणाहि ॥ 2) P. अह, हवये । 3) P हरे

पञ्चमः परिच्छेदः

अपभ्रंशारम्भः

अयुक्तानादिवर्गाद्योस्त्रिचतुर्थौ ॥१॥

Pu XVII 13 Ho IV 396
RT III 1 2
Mk XVII. 2

अयुक्तानादिवर्गाद्योः स्थाने त्रि-चतुर्थौ भवतः ॥ लोकानुसारादपभ्रंशे ॥ वकः वग[1] । सुखितः सुघिद[2] ॥ अयुक्तानादीति किम् । शक्रः सक्क[3] । कार्यं कज्जम् ॥

अधो रो लुग् वा ॥२॥

Pu XVII 15 Ho IV 398
RT III 1 4
Mk XVIII 3

अधः[4] स्थितस्य रेफस्य लुग् वा भवति ॥ पुत्त्[5] पुत्तो वा ॥

अयुक्तानादेः क्वचित् कस्य ॥३॥

Pu XVII 5

कंजिकं कंजिअं ॥

तस्य वा ॥४॥

गदो गओ वा ॥

व्रासादिर्व्यासादेः ॥५॥

Pu. XVII 14
RT. III I 4
Mk XVII 3

व्यासादेः स्थाने व्रासादिर्भवति ॥ व्रासु[6] भणइ ॥ भाष्य भ्रास । मूक वढ[7] । सघ सहु[8] । एवम् ए । मुखे कुरइ । एवंविध एज्जाह । किल किर । ध्रुव[9] ध्रु । ततः तो । कुतः क्त । यत्र जेथु[10] ॥ तत्र तेथु[10] । कुत्र केथु[10] । अत्र एथु[10] । यावत् जाम । तावत् ताम ॥

---

1) BC. अह्व (·) P. वग । 2) AP सुखिदः ॥ 3) P शक्क । 4) Not found in A. 5) ACC₁ पुत्र , P पुत्त् । 6) ABCC₁P व्रास । 7) L वध । 8) L. सहुम् । 9) B धरुव ध्रु । 10) ABCC₁ P. जेथु, तेथु, केथु and कत्थु, but L has जेत्थु etc

इवस्य[1] ज्जेव्व[2]-जण्यादिः ॥६॥ Pu XVII. 26

णरु[3] ज्जेव्व[4] जणि[5] वा[6] ॥

नूनं णउ णडा णावइ[7] ॥७॥

एहादिरेतदस्त्रिसम ॥८॥ Pu. XVII 26

एह णारी[8] णरु धणु वा ॥ Pu. XVII. 60

एहो एहे वा ॥ एषा नारी एष नरः एतद् धनम्। एते नार्यौ, एतौ नरौ एते धने। एता नार्यः एते नराः एतानि धनानि। एकवचनादिभेदेन एते त्रय आदेशाः[9] ॥

जेह्यादिर्यादृशादेः स्त्र्यादौ ॥९॥

जेही णारी जेहे णरु जेहु धणु ॥ तादृक् तेही। कीदृक् केही। ईदृक् एही ॥

इदम इमु नपुंसके ॥१०॥

इमु धणु ॥ Pu XVII 57-58

कथं केमु-किमौ ॥११॥

केमु कहेइ। किम कहेइ ॥ कथं कथयति ॥

जिम-तिमादिर्यथा-तथादेः ॥१२॥

जिम वम्हण तिम लद्ध[10] ॥ जिम तिम। जेम तेम। जिध तिध। जधा तधा ॥ यथा ब्राह्मणस्तथा लब्धः ॥

---

1) B इव्वस्य, 2) B. जेव्व। 3) B णुरु 4) B. जेव्व। P. ज्जेव्व। 5) जाणु 6) Not found in B and L. 7) L. णावइ। 8) P. नारी, 9) Found in A only 10) A and C_1 P णद्ध।

चतुर्थः परिच्छेदः

तिङन्त-कार्यम्

प्रथमादेरेकमिदादिर्द्वयोः ॥१॥ Vr VII 1 Pu VI 1-2 RT I 7 1 Mk VI 7 Hc. III 139 T. II 4 1

द्वयोः परस्मैपदात्मनेपदयोः प्रथम-पुरुषादेरेकवचनम्[1] इदादिर्भवति ॥ प्रथम-पुरुषस्य । पचइ संकइ ॥

एद्वा ॥२॥ Vr VII 1 RT I 7. 2 Mk. VI 7 Hc. III 139 T. II 4 1

पचए । संकए ॥

सि-सयौ मध्यमस्य ॥३॥ Vr VII 2 Pu. VI 4 Hc. III. 140 T. II. 4. 2

पचसि पचसे । संकसि संकसे ॥

मिङ उत्तमस्य ॥४॥ Vr VII 3 Pu. VI 7 RT. I. 7 3 Hc III 141 T II 4 3

पचामि । संकामि ॥

बहु न्त्यादिः ॥५॥ Vr VII 4 Mk VI 8 Hc III 142 T. II 4 4

द्वयोः प्रथमादेर्बहुवचनं न्त्यादि[2]र्भवति ॥ प्रथमपुरुषस्य[3] ॥ पचंति । संकंति ॥

हत्थौ मध्यमस्य ॥६॥ Vr. VII 4 Pu VI 5 RT I 7 8 Mk VI 8 Hc. III. 143 RT II 4 5

पचह पचत्थ । संकह संकत्थ ॥

उत्तमस्य मो-मु-माः ॥७॥ Vr VII 4 Pu VI 8 RT I 7 3 Mk I 8 Hc. III 144 T II 4 6

पचामो पचामु पचाम । सकामो संकामु सकाम ॥

टीका । मिङा दीर्घो वा (IV. 41) इति दीर्घः[4] ॥

---

1) S. रेकम् । 2) S. अन्त्यादि । 3) पुरुष is found in S 4) Found in S.

द्वि-त्र्योर्दो-ती ॥८४॥

Vr VI 55 Hc III. 118
Pu V 76-77
T II 3. 29
Mk V 113-14

स्वादौ परे द्वि-त्र्योः स्थाने दो ती इत्येतौ भवतः। दोहिं। तीहिं। तीसुंतो॥

टीका। द्वाभ्यामिति प्रकृतेर्दोहिं इति भिसो हिं अत एच्च सर्वत्रैकवचनवद् द्विवचनम्॥[1]

दोण्हि-तिण्हि जस्-शस्भ्याम् ॥८५॥

Vr VI 54 56 Hc, III. 119
Pu V. 79 80
Mk V 115-16

तयोः स्थाने जस्-शस्भ्यां सह दोण्हि तिण्हि इत्येतौ भवतः। दोण्हि अच्छति। तिण्हि भणंति॥

द्वेर्दुवे दोण्णि[2] च ॥८६॥

Vr VI 57 Hc III 120
Pu. V. 79

दुवे भणंति॥

चतुरश्चत्तारो[3] चत्तारि[3] ॥८७॥

Vr VI. 58 Hc. III. 122
Pu V 81
Mk V 119

चतुरः स्थाने जस्-शस्भ्यां सह चत्तारो चत्तारि[3] इत्येतौ भवतः। चत्तारो[3] भणंति। चत्तारि[3] भणंति॥

चउरन्यत्र[4] ॥८८॥

Vr. VI 60 Hc III. 17
(Vṛtti) T II. 2 23
Pu V 78
Mk. V 120

चऊहिं। चऊसु तो॥

तेषामामो ण्हं ॥८९॥

Vr VI 59 Hc. III 123
Pu V 82
T II. 3. 34
Mk V. 121

तेषां द्वि-त्रि-चतुर्णामामः स्थाने ण्हं भवति। दोण्हं। तिण्हं। चउण्हं॥

इति सुवन्त-कार्यं निवृत्तम्[5]॥

---

1) This ṭīkā is found in S only. 2) S वेनी। 3) PS, चत्वारो चत्वारि।
4) S. चऊ—। 5) निवृत्तम् is not found in ABCC$_1$SP.

Prakrit Text Series

No. 21

HĀLA'S

GĀHĀKOSA

(GĀTHĀSAPTAŚATĪ)

with

THE SANSKRIT COMMENTARY

of

BHUVANAPĀLA

Part I

Edited by

Prof. M. V. Patwardhan

PRAKRIT TEXT SOCIETY

AHMEDABA -380009

PRAKRIT TEXT SERIES No. 21

General Editors
(1) D. D. Malvania
(2) H. C. Bhayani

HĀLA'S

GĀHĀKOSA
(GĀTHĀSAPTAŚATĪ)

With

THE SANSKRIT COMMENTARY

OF

BHUVANAPĀLA

Part I

Edited by

Prof. M. V. Patwardhan

PRAKRIT TEXT SOCIETY
AHMED AD-380009.

Published by

Dalsukh Malvania
Secretary,
Prakrit Text Society
Ahmedabad-9.

Price Rs. 35/-

Printed by

Mahanth Tribhuvandas Shastri
Sree Ramanand Printing Press
Kankaria Road
Ahmedabad-380022

प्राकृतग्रन्थपरिषद्, ग्रन्थाङ्क-२१

कविवत्सलहालकृतः

गाहाकोसो (गाथाकोशः)

भुवनपालविरचितया छेकोक्तिविचारलीलानाम्न्या
टीकया संवलितः

प्रा. माधव वासुदेव पटवर्धन, एम्. ए.
इत्येतेन संपादित

प्राकृत ग्रन्थ परिषद्
अहमदाबाद

Publisher's Note

This one more edition of Hāla's Gāhākosa does not require any apology as new mss are utilized for its critical edition and also for the first time Bhuvanapāla's commentary is printed with the text.

I have to thank Professor M V. Patwardhan for editing the text and the Commentary for the Prakrit Text Society though he is not in good health due to old age.

I hope that he will be able to finish the Second part in which he wants to give the Translation of the text, Notes, Indices and an exhaustive Introduction

—DALSUKH MALVANIA

PREFACE

Work on the present edition of Hāla's Gāhākosa (Gāthākośa or Gāthāsaptaśatī) was undertaken by me in 1972, at the instance of the Prakrit Text Society, Ahmedabad, as a part of the Society's plan to bring out new editions of ancient Prakrit literary works It was decided by the Society that the Prakrit text of Hāla's Gāhākosa with Bhuvanapāla's Sanskrit Commentary (not printed so far) should be published on the same lines as the Vajjālagga published by the Society in 1969 The Prakrit Text Society feels happy in placing in the hands of scholars Part I of Hala's Gāhākosa with the Sanskrit Commentary of Bhuvanapāla and important variants from Prof. Weber's text of the *Saptaśatakam* of Hāla (Leipzig, Germany, 1881) The Roman figures with the letter W prefixed to them in the margin of the text of the *gāthās* indicate the numbers of the *gāthās* in Weber's edition of 1881, Part II will contain an Introduction, translation, alphabetical index of the *gāthās* explanatory notes and glossary of important words occurring in the *gāthās*

For the present edition the following published and manuscript material has been used.

(1) Prof. Weber's editions of Hāla's *Saptaśatakam*, Leipzig 1870 and 1881

(2) Prof A. Weber's two long articles on the *Saptaśataka* of Hāla published in Vols 26 (1872) and 28 (1874) of ZDMG.

(3) Prof A Weber's monograph on Bhuvanpālaś commentary on the *Saptaśataka*, published with introduction, various indices and a concordance on pp 1-204 of *Indische Studien*, Vol, 16, 1883.

(4) Deccan College (Poona) manuscript No. 245 of 1880–1881 (used by Weber for his monograph mentioned above) and now deposited in the Bhandarkar Institute, Poona.

(5) Ahmedabad manuscript No. 7118 of the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.

(6) Bhandarkar Institute manuscript No. 385 of 1887—1891 of the *Gāthāsaptaśatī* with Ājada's Sanskrit commentary (used for Stanzas 601—637 of the Seventh Cento)

(7) Baroda manuscript No. 12681 of the Oriental Institute Baroda with very probably Bhuvanapāla's commentary (used for stanzas 641—700 of the Seventh Cento).

[For (6) and (7), see the note printed on pp. 258-259 of the present edition]

I have great pleasure in recording here my sincere thanks to the BOR Institute Poona, to the L. D Institute, Ahmedabad and the Oriental Institute, Baroda, for allowing me to make use of the manuscript material mentioned above. My gratitude is of course also due to Prof. A. Weber for the enlightenment and inspiration that I derived from his pioneering work on Hāla's anthology I am also thankful to the Prakrit Text Society, Ahmedabad, for entrusting the present work to me.

M. V. PATWARDHAN

गाहाकोसो

पढमं सयं

W.1 १) पसुवइणो रोसारुणपडिमासंकंतगोरिमुहयंदं ।
गहियग्घपकयं पिव संझासलिलंजलि नमह ॥१॥

W.3 २) सत्त सयाइं कइवच्छलेण कोडीएँ मज्झयाराओ[1] ।
हालेण विरइयाइ सालंकाराण गाहाणं ॥२॥

ओं नमो जिनाय ।.........

इह खलु श्रीसातवाहनकृते गाथाकोशे नानाकविकल्पितासु भिन्न-विषयासु अनेकच्छेकोक्तिषु सकलकलाकौशलकुशलोऽपि न गूढप्रभाव-मुद्भावयितुमलं, किं पुनर्वयम् । तथापि सकलसूरिशास्त्रार्थप्रार्थनोपरोधेन अस्माभिरस्मिन्यथाबुद्धि विवरणं विधास्यत इति । तत्रादौ सकलविघ्न-प्रतिबन्धसिद्धिम् अवगुंते भुकामः (?अधिगन्तुकामः) कविरयं नमस्कार-मकार्षीत् ।

१) हालस्य । [पशुपते रोषारुणप्रतिमासंक्रान्तगौरीमुखचन्द्रम् । गृहीतार्धपङ्कजमिव सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत ॥] पसुवइणो पशुपतेर्महे-श्वरस्य सझासलिलंजलिं नमह सन्ध्यासलिलाञ्जलिं नमत । कथंभूतम् । रोसारुणपडिमासंकंतगोरिमुहयंदं कोपपाटलप्रतिबिम्बिताम्बिकावदनेन्दुम् । अतश्च कीदृशम् । गहिग्घपङ्कय पिव गृहीतार्धपङ्कजमिव । सन्ध्यावन्दनेन रोषारुणत्वं गौरीमुखचन्द्रस्य ज्ञेयम् । अनेनैव वस्तूपक्षेपरूपेण ईर्ष्या-विप्रलम्भश्रृङ्गारप्रायः प्रबन्धोऽयं विधास्यत इति सूचितं भवति । उत्प्रेक्षा नाम अलङ्कारः । तस्य लक्षणम्—यत्र विशिष्टे वस्तुनि सत्यसदारोप्यते समं तस्य । (वस्त्वन्तरमुपपत्त्या उत्प्रेक्षा) सा (तु) विज्ञेया ॥१॥

२) [सप्त शतानि कविवत्सलेन कोट्या मध्यात् । हालेन विर-चितानि सालंकाराणां गाथानाम् ॥] सप्त शतानि कविवत्सलेन कोट्याः

१ W मज्झआरम्मि

W4 ३) उय णिच्चलणिप्फंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाया ।
निम्मलमरगयभायणपरिट्ठिया संखसुत्ति व्व ॥३॥

W5 ४) ताव च्चिय रइसमए महिलाणं विब्भमा विरायंति ।
जाव न कुवलयदलसच्छहाइँ मउलेंति नयणाइं ॥४॥

मध्यात् सातवाहनेन विरचितानि सालंकाराणां गाथानाम् । हाल इति सातवाहनस्य कुन्तलाधिपस्य नाम । कविवत्सलत्वात् सत्यामपि शक्तौ तदीया एव गाथा' प्रख्यापिताः ॥२॥

३) पोट्टिसस्स । [पश्य निश्चलनिःष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्खशुक्तिरिव ॥] पश्य निश्चल-निःष्पन्दा बिसिनीपत्रे शोभते बलाका निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्खशुक्तिरिव । निश्चला पवनादिपाताभावात् । निःष्पन्दा स्वयं निष्क्रियत्वात् । कल्पितोपमालङ्कारः । काचिज्जनाकीर्णे वक्तुमक्षमस्य सकेतं कथयति । अत्र पद्मिनीखण्डनिकटे शून्यं वर्तते, तथा च निश्चला निःष्पन्दा च बलाकीति इङ्गिताकारलक्षितत्वादर्थान्तरस्य सूक्ष्मोऽय-त्रालंकारः ॥३॥

४) सालाहणस्स । [तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ति । यावन्न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलन्ति नयनानि ॥] तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ति, यावन्न कुवलयद-लसदृशानि मुकुलीभवन्ति नयनानि । विभ्रमा मणितसीत्कृतादयः । विभ्रमाणा मध्ये नयननिमीलितानि विशेष्यन्ते, इति भावः । अथवा नयननिमीलितेभ्यो अर्वाक् सर्वे विभ्रमा लभ्यन्ते, इत्यर्थः । अथवा नयननिमीलितेषु जातेषु अन्ये विभ्रमा न भवन्ति, सुरतसुखनिश्चेष्टत्वाद-बलानाम् । क्षणं रटन्ती रुदती नृत्यन्ती चातिविह्वला । निःसहत्वं तदा याति मुकुलीकृतलोचना ॥४॥

W6 ५) नोहलियमप्पणो किं न मग्गसे मग्गसे कुरुवयस्स ।
एयं तु हसइ तुह सुहये वलियमुहपंकयं जाया ॥५॥
W7 ६) ताविज्जंति असोएहि लडहविलयाउ दइयविरहम्मि ।
किं सहइ को वि कस्स वि पायपहारं पहुप्पंतो ॥६॥
W8 ७) अत्ता तह रमणिज्जं अम्हं गामस्स मंडणभूय[2] ।
लूयतिलवाडसरिसं[3] सिसिरेण कयं भिसिणिसंडं ॥७॥

५) चुल्लोडयस्स । [नवफलिकामात्मन: किं न मार्गयसे मार्गयसे कुरुबकस्य । एवं तु हसति तव सुभग वलितमुखपङ्कजं जाया ॥] नवफलिकामात्मनः किं न मार्गयसि मार्गयसे त्वं कुरुबकस्य, एवं तु हसति त्वां हे सुभग वलितमुखपङ्कजं जाया । अपूर्वोपायनफलं नवफलिका । सङ्केतस्थानात् कुरुबकं गृहीत्वा आयातः सन् कुलटायाः कुरुवकं दर्शयन् नवफलिकां याचते । न त्वं तत्र गतेति सूचनार्थम् । साऽपि तव प्रथमम् अहं गतेति वलितग्रीवं केशन्यस्तकुरुबकं दर्शितवती । अतस्तत्सखी विदिताभिप्राया गाथामिमाम आह । लेशोऽलङ्कारः, उत्तरं वा । नवजातकुसुमं ललना लताया नोहलिय (नवफलिकाम्) इच्छन्ति । नवफलिका स्यान्नव्ये (?) नवजातरजःस्त्रियाम् ॥५॥

६) मयरंदसेहरस्स । [ताप्यन्तेऽशोकैर्ललितभववनिता दयितविरहे । किं सहते कोऽपि कस्यापि पादप्रहार प्रभवन् ॥] ताप्यन्तेऽशोकैर्ललितभववनिता दयितविरहे, उद्दीपनविभावत्वादशोकस्य । किं सहते कोऽपि कस्यापि पादप्रहारं प्रपुष्यन् (?)। दोहददानार्थं ताभिरशोकः पादैर्हत आसीत् इति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥६॥

७) तस्सेय (मयरंदसेहरस्स) । [पितृष्वसस्तथा रमणीयमस्माकं ग्रामस्य मण्डनभूतम् । लूनतिलवाटसदृश शिशिरेण कृतं बिसिनीषण्डम् ॥] हे अत्ता पितृष्वसः, तथा रमणीयम् अस्माकं ग्रामस्य मण्डनभूतं

१ W एअ खु सुहअ तुह हसइ २ W मडणीहूअ ३ W लुअतिलवाडसरिच्छ

W9 ८) मा रुयसु[1] ओणयमुही धवलायंतेसु सालिछित्तेसु ।
हरियालमंडियमुहा नड व्व सणवाडया[2] जाया ॥८॥

W10 ९) सहि एरिसि च्चिय गई मा रुव्वउ[3] तंसवलियमुहयंदं ।
एयाण वालवालुंकितंतुकुडिलाण पिम्माणं ॥९॥

लूनतिलवाटसदृशं शिशिरेण कृतं बिसिनीखण्डम् । लूनतिलवाटवत् सकेतस्थाननिरुपयोगित्वात् । संकेतभङ्गकथनम् । उपमासहोक्तिः (?) अलङ्कारः सूक्ष्मं च ॥७॥

८) कुमारिलस्स । [मा रुदिहि अवनतमुखी धवलायमानेषु शालिक्षेत्रेषु । हरितालमण्डितमुखा नटा इव शणवाटका जाताः ॥] काचित् सखीं समाश्वासयितुम् इदमाह । मा रुयसु ओणयमुही मा रोदीः अवनतमुखी । क्व सति । धवलायंतेसु सालिछित्तेसु धवलायमानेषु शालिक्षेत्रेषु । हरियालमंडियमुहा नड व्व सणवाडया जाया हरितालमण्डितमुखा नटा इव शणवाटका जाताः । एतदुक्तं भवति । ओषध्यः फलपाकान्ताः (मनुस्मृति, १.४६) इति नाम परिणतिवशेन शालयः शीर्यन्ते । शीर्यन्ताम् । इमानि पुष्पितानि शणवाटकानि । ततः स्वेच्छाप्रच्छन्नोपकरणानि च भविष्यन्ति इति । हरितालो धातुविशेषः । उपमासूक्ष्माभ्यां सकीर्णोऽलंकारः ॥८॥

९) महेन्द्रपालस्य । [सखि ईदृश्येव गतिर्मा रुद्यतां त्र्यस्रवलितमुखचन्द्रम् । एतेषां वालवालुङ्कीतन्तुकुटिलानां प्रेम्णाम् ॥] सहि सखि मा रुव्वउ मा रुद्यताम् । कथम् । तंसवलियमुहयंदं त्र्यस्रवलितमुखचन्द्रम् । एयाण वालवालुंकितंतुकुडिलाण पिम्माणं एरिसि च्चिय गई एतेषा वालवालुङ्कीतन्तुकुटिलानां प्रेम्णाम् ईदृश्येव गतिः दुःखदायिनीत्यर्थः । त्र्यस्रशब्दस्य वक्रादित्वात् (वररुचि, ४.१५) अनुस्वारे कृते रूपम् ॥९॥

---

१ W किं रुअसि २ W हरिआलमंडिअमुही णडि व्व सणवाडिआ ३ W रुव्वसु

W11 १०) पायवडियस्स पइणो पट्ठिं[1] पुत्ते समारुहंतम्मि ।
दढमन्नुदूमियाएँ वि हासो घरिणीइ निक्कंतो ॥१०॥

W12 ११) सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।
मरउ, न तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्ज से ॥११॥

१०) दुर्गस्वामिनः । [पादपतितस्य पत्युः पृष्ठं पुत्रे समारोहति । दृढमन्युदूनाया अपि हासो गृहिण्या निष्क्रान्तः ॥] हासो घरिणीइ निक्कंतो हासो गृहिण्या निष्क्रान्तः । कीदृश्याः । दढमन्नुदूमियाएँ वि दृढो यो मन्युः तेन दूनायाः पीडिताया अपि । क्व सति । पट्ठिं पुत्ते समारुहंतम्मि पृष्ठं पुत्रे समारोहति सति । पायवडियस्स पइणो पादपतितस्य पत्युः । स किलानुनयन्नपि गोत्रस्खलनं चकार । तथाभूतस्य च तस्य पशुनिर्विशेषस्य या पुत्रेण पृष्ठारोहणलक्षणविकृतचेष्टा सा अस्या हासहेतुः । हास्योऽपि हासमूलः स्फुटमुत्तममध्यमाधमप्रकृतिः । विकृताङ्गवेषभाषाव्यापारेभ्यः समुद्भवति ॥ खण्डिता नायिका । हासेन व्याजतो मन्दम् इति खण्डिताकोपाङ्गम् । सूक्ष्ममलंकारः ॥१०॥

११) तस्यैव (दुर्गस्वामिनः) । [सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः । म्रियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयं तस्याः ॥] सच्चं जाणइ दट्ठु सत्यं जानाति द्रष्टुम् । यतः सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ सदृशे जने रागो युज्यते । त्वं रूपवान्, सातिरूपवतीत्यर्थः । मरउ न तुमं भणिस्स यदि च सा त्वामलभमाना म्रियते, म्रियताम् न त्वां भणिष्यामि । कि कारणम् । मरणं पि सलाहणिज्जं से मरणमपि श्लाघ्यं तस्याः, यत् त्वदर्थं सपद्यते । अन्ये अन्यथा गाथार्थं योजयन्ति । सत्यं जानाति द्रष्टुं यदसौ त्वय्यनुपमरूपे यूनि अनुरक्ता । एतदुक्त भवति । द्रष्टुमेव जानाति न पुनरिङ्गिताकारवेदिनी । यतः सदृशे जने युज्यते रागः । अनुरागकृतमत्र सादृश्यम् । रक्ते जनेऽनुरज्यते,

[1] W पुट्ठिं

W13 १२) रंधणकम्मणिउणिए मा झूरसु[1] रत्तपाडलसुयंधं ।
मुहमारुयं पियंतो विज्झाइ[2] सिही न पज्जलइ ॥१२॥

W15 १३) किं किं ते पडिहासइ सहीहि इय पुच्छियाइ मुद्धाए ।
पढमुग्गयदोहलिणीएँ नवर दइयं गया दिट्ठी ॥१३॥

त्वं तु वीतराग इत्यर्थः । अतश्च म्रियतां, न त्वां भणिष्यामि । यत ईदृश्यामविवेकिन्याम् उपेक्षापक्ष एव क्षमः । अपि च मरणमपि श्लाघ्यं तस्याः । तस्या मृतायामपि नानुतापो भवतीति भावः । एतेन सा त्वद्वियोगेन दशमीं दशां प्राप्तकल्पा वर्तत इति प्रतिपादितं भवति । पर्यायोक्तिरलंकारः । इष्टमर्थमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये । यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्त तदिष्यते (काव्यादर्श २.२९५) ॥११॥

१२) [रन्धनकर्मनिपुणिके मा खिद्यस्व, रक्तपाटलसुगन्धिम् । मुखमारुत पिबन् निर्वाति शिखी, न प्रज्वलति ॥] हे रंधणकम्मणिउणिए मा झूरसु रन्धनकर्मनिपुणिके मा खिद्यस्व । यतः मुहमारुयं पियंतो विज्झाइ सिही वदनपवनं पिबन् निर्वाति शिखी, न पज्जलइ न दीप्यते इति । कथंभूतम् । रत्तपाडलसुयंधं रक्तपाटलसुगन्धम् । संधुक्षिते हि मयि रक्तपाटलसुगन्धवदनपवनपानसुखं न सपत्स्यते. इति मत्वा पावको न प्रदीप्यते, इति । अन्ये तु अधरदलदन्तव्रणवशविसूचितफूत्कारमारुताया दुर्विनयं प्रच्छादयन्ती काचिदिदमाह इत्याहुः । अत्र पक्षे लेशोऽलङ्कारः । जइ सो सोहग्गणिही दिट्ठो नयणेहि ति च्चिय गलंतु । अंगाइ अपावियसंगमाइँ ता कीस झिज्जति ॥ क्षेपकः ॥१२॥

१३) [किं किं ते प्रतिभासते सखीभिरिति पृष्टाया मुग्धयाः । प्रथमोद्गतदोहदायाः केवलं दयितं गता दृष्टि ॥] मुद्धाए नवरं दइयं गया दिट्ठी मुग्धायाः केवल दयितं गता दृष्टि । कथंभूताया । पढमुग्गयदोहलिणीएँ प्रथमोद्गतदोहदिन्याः । पुनरपि कथंभूताया । किं किं ते

1W जूरसु 2W धमाइ

W16 १४) अमयमय गयणसेहर रयणीमुहतिलय चंद दे छिवसु ।
छित्तो जेहिं वि पिओ[1] ममं पि तेहि च्चिय करेहिं ॥१४॥
W17 १५) एइहिइ[2] सो पउत्थो अहयं कुप्पिज्ज सो वि अणुणिज्ज ।
इय कस्स त्रि फलइ मणोरहाण माला पिययमम्मि ॥१५॥

पडिहासइ महाडि इय पुच्छियाइ भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयानां मध्यादिति मनस्यनुध्याय कि किं ते प्रतिभासत इति सखीभिः पृष्टाया । दयितं गता दृष्टि, अय मे प्रतिभासत इति भावः । दोहददानमन्तरेण मम्मणगद्गदादिदोषदुष्टा जन्तवो जायन्त इति अन्तर्वत्नीनां दोहददानेन (?) आयुर्वेदविदो वदन्ति । नवरं इति केवलार्थो निपातः । स्वीया मुग्धा नायिका ॥१३॥

१४) रुद्रसुतस्य । [अमृतमय गगनशेखर रजनीमुखतिलक चन्द्र प्रार्थये स्पृश । स्पृष्टो यैरपि प्रियो मामपि तैरेव करैः ॥] काचिद् विरहिणी प्राणेश्वरस्य पारम्पर्यस्पर्शमपि स्पृहयन्ती शशिनमिदमाह । हे चंद जेहिं पि (करेहिं) पिओ छित्तो तेहिं चिय करेहिं ममं पि छिवसु यैरेव (करैः) प्रियः स्पृष्टः तैरेव करैर्माम् अपि स्पृशेति । सम्बोधनपरंपरापदेशेन संपत्त्यै प्रशंसां करोति । अमयमय गयणसेहर रयणीमुहतिलय अमृतमय गगनशेखर रजनीमुखतिलकेति यः किल प्रार्थ्यते स प्रशस्यते इति । दे इति प्रार्थनायां निपातः । विरहिणी नायिका । उन्मादो नाम संचारी भावः । इष्टजनविभवनाशादभिघाताद् वातपित्तकफकोपात् । मनसिजमानविकाराद् उन्मादो नाम संभवति ॥ अनिमित्तरुदितहसितैः संगीतनृत्यप्रधावितोत्क्रुष्टैः । अप्रार्थ्यप्रार्थनया चोन्मादं दर्शयेत् प्राज्ञः ॥ (नाट्यशास्त्र, ७. १२२–१२३) ॥१४॥

१५) श्रीसातवाहनस्य । [एष्यति स प्रोषितोऽहं कुप्येयं सोऽप्यनुनयेत् । इति कस्यापि फलति मनोरथानां माला प्रियतमे ॥] काचिद् वियोगिनी स्वचेतसि चिन्तयति । एइहिइ सो पउत्थो एष्यति स प्रोषितः,

[1]W जेहि पिअअमो [2]W एहिज्ज

W18 १६) दुग्गयकुडुंवयड्ढी कह नु मए धोविएण सोढव्वा।
दसिओसरंतसलिलेण उयह रुन्नं व पडएण ॥१६॥
W19 १७) कोसंवकिसलवण्णय तण्णय उन्नामिएहि कण्णेहिं।
हियइच्छियं घरं वच्चमाण धवलत्तणं पाव ॥१७॥

अहयं कुप्पिज्ज अहं चिरागमनदोषेण तस्मै कुप्येयम्। सो वि अणुणिज्ज सोऽपि मामनुनयेत् "प्रिये क्षमस्वेदं मे दूषणम्" इति। इय कस्स वि फलइ मणोरहाण माला पिययमम्मि इति कस्यापि पुण्यात्मनो मनोरथानां माला फलति निष्पद्यते, न पुनरपुण्यानां मादृशोनामिति। एइहिइ आगमिष्यति। चिन्ता सचारी भावः। स्वीया नायिका ॥१५॥

१६) श्रीवर्मणस्य। [दुर्गतकुटुम्बकृष्टिः कथं नु मया धौतेन सोढव्या। दशापसरत्सलिलेन पश्यत रुदितमिव पटेन ॥] दसिओसरंतसलिलेण उयह रुन्नं व पडएण दशापसरत्सलिलेन पश्यत रुदितमिव पटेन। अत्र कारणमाह। मए धोविएण मया धौतेन दुग्गयकुडुबअड्ढी कह नु सोढव्वा दुर्गतकुटुम्बाकृष्टिः कथ नु सोढव्येति। धौतं किल निःस्थामसारत्वात् परस्पराकर्षण न क्षमत इति। उत्प्रेक्षालंकारः। तस्य लक्षणम्। अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्यथा वर्ण्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ (काव्यादर्श, २ २२१) ॥१६॥

१७) तस्यैव (श्रीवर्मणस्य)। [कोशाम्ब (कोशाम्र)–किसलयवर्णक तर्णक उन्नामिताभ्यां कर्णाभ्याम्। हृदयेष्टं गृहं व्रजन् धवलत्वं प्राप्नुहि ॥] हे कोसबकिसलवण्णय तण्णय कोशाम्बकिसलयवर्णक तर्णक, उन्नामिएहि कण्णेहिं उन्नामिताभ्यां कर्णाभ्याम् उपलक्षित। हियइच्छियं घरं वच्चमाण हृदयेप्सित गृहं व्रजन् धवलत्तणं पाव धवलत्वं प्राप्नुहि धुरंधरो भूयास्त्वमिति। कोशाम्बो वृक्षविशेषः। तस्य पल्लवाः पाटला भवन्तीति। तर्णको वत्सः। एतदन्वेषणानुषङ्गेण (?) अहं हृदयेप्सितगृहं प्राप्ता (?) इति आशीर्वाददानम्। आशीर्वादोऽलकारः। (काव्यादर्श २. ३५७) ॥१७॥

W20 १८) अलियपसुत्तय विणिमीलियच्छ दे सुहय अम्ह ओवासं[1]।
गंडपरिउंबणापुलइयंग न उणो चिराइस्सं ॥१८॥

W21 १९) असमत्तमंडण च्चिय वच्च घरं से सकोउहल्लस्स।
वोलावियहलहलयस्स पुत्ति चित्ते न लग्गिहिसि ॥१९॥

W22 २०) आयरपणामिउट्ठं अघडियणासं असंगयणलाडं[2]।
वण्णग्घयतुप्पमुहीइ तीइ[3] परिउंबियं भरिमो ॥२०॥

१८) गणस्य। [अलीकप्रसुप्त विनिमीलिताक्ष प्रार्थये देहि सुभग ममावकाशम्। गण्डपरिचुम्बनापुलकिताङ्ग न पुनश्चिरायिष्यामि ॥] हे सुहय सुभग अलियपसुत्तय विणिमीलियच्छ अलीकप्रसुप्त विनिमीलिताक्ष। दे इति प्रार्थये देहि अम्ह ओवास देहि अस्माकमवकाशम्। कदाचित् स्वभावशयित एव स्याद् इत्याह। गंडपरिउंबणापुलइयंग न उणो चिराइस्स गण्डपरिचुम्बनापुलकिताङ्ग न पुनश्चिरायिष्यामि। क्षम्यता खल्विदं मे प्रमादस्खलितम् इति। पुलकः सात्त्विको भावः। स्वीया नायिका प्रगल्भा ॥१८॥

१९) वज्जर्षेः (वज्रर्षेः ?)। [असमाप्तमण्डनैव व्रज गृहं तस्य सकौतूहलस्य। अतिक्रान्त (अतिक्रामित)-औत्सुक्यस्य पुत्रि चित्ते न लगिष्यसि ॥] कांचिदवलोकनकुतूहलिनि कान्ते प्रसाधनकृतविलम्बामम्बा शिक्षयन्ती इदमाह। से तस्य सकोउहल्लस्स सकौतुकस्य असमत्तमंडण च्चिय घरं वच्च असमाप्तमण्डनैव गृह व्रज। किं कारणम्। वोलावियहलहलयस्स अतिक्रान्तकौतुकौत्सुक्यातिशयस्य तस्य पुत्ति चित्ते न लग्गिहिसि पुत्रि चित्ते न लगिष्यसीति। साकाङ्क्ष एव कान्तो अभिगम्यते। न तु तस्योत्कण्ठा कुण्ठीकर्तुं युज्यत इत्यर्थः। कोउहल्लं कौतूहलम्। हलहलयं प्रियावलोकनौत्सुक्यम्। औत्सुक्यमिह सचारी भावः ॥१९॥

२०) कलिङ्गस्य। [आदरार्पितौष्ठम् अघटितनासम् असगतललाटम्।

१ W मज्झ ओआस २ W असंहयणिडाल ३ W वण्णघिअलित्तमुहिए तीए

W23 २१) आणासयाइँ दिंती तह सुरए हरिसवियसियकवोला ।
गोसे य[1] ओणयमुही अह स त्ति पिया[2] न सद्दहिमो ॥२१॥

W24 २२) पियविरहो अप्पियदंसणं च गरुयाइँ दो वि दुक्खाइं ।
जीइ तुमं कारिज्जसि तीएँ नमो आहियाईए[3] ॥२२॥

वर्णधृतस्निग्धमुख्यास्तस्याः परिचुम्बितं स्मरामः ॥] कश्चित् स्वकान्ताया वक्त्रेन्दुबिम्बचुम्बनस्य स्मरन्निदमाह । वण्णग्घयतुप्पमुहीइ तीइ वर्णधृताक्तवक्त्रायास्तस्या परिउंबियं भरिमो परिचुम्बितं स्मरामः । कथंभूतम् । आयरपणामिउट्ठं आदरार्पितष्ठौम्, अघडियणासं अघटितनासम्, असगयणलाडं असगतललाटम् । स्वकान्तायाश्चुम्बनकलाकौशलं प्रकाशितं भवति । अन्ये तु साचीकृतवक्त्रेन्दुचुम्बनमिदमित्याहुः । तुप्पं स्निग्धम् । पणामियं इति अर्पे· पणाम (हेमचन्द्र, प्राकृतव्याकरण, ४.३९) इति पणामादेशे रूपम् । जातिरलंकारः । स्मृतिर्नाम सचारी भावः । या खलु कुतोऽपि हेतोरनुभूतार्थस्मृतिः स्मृतिः सा स्यात् । स्वीया नायिका । वर्णधृतं यद् वर्णवैशद्याय क्रियत इति ॥२०॥

२१) वहुरागस्य । [आज्ञाशतानि ददती तथा सुरते हर्षविकसितकपोला । प्रभाते चावनतमुखी अथ (असौ) सेति प्रिया न श्रद्दधे ॥] कश्चिन्नायकः स्वकान्तायाः निधुवनवैदग्ध्यम् अन्यदा तु व्रीडां वर्णयितुमिदमाह । गोसे य ओणयमुही अह स त्ति पिया न सद्दहिमो प्रभाते चावनतमुखी सैवेयं प्रियेति न श्रद्दधे । कीदृशी । तह आणासयाइँ दिंती तथा तेन अवर्णनीयेन विधिना आज्ञाशतानि ददती । कदा । सुरए सुरते । पुनरपि कीदृशी । हरिसवियसियकवोला हर्षविकसितकपोला । यैव निशायां निधुवनवैदग्ध्यं दर्शितवती सैव प्रभाते व्रीडावनतवक्त्रेन्दुबिम्बा सती सैवेयं प्रियेति न प्रत्यभिज्ञायत इत्यर्थः ॥२१॥

२२) मेघान्धकारस्य । [प्रियविरहोऽप्रियदर्शनं च गुरुके द्वे अपि दुःखे । यया त्वं कार्यसे तस्यै नमोऽभिजात्यै ॥] काचिदन्याङ्गनागोत्र-

१W वि २W पिअं ३W आहिजाईए

W25 २३) इक्को वि कालसारो न देइ गंतुं पयाहिण वलंतो[1]।
किं पुण वाहाउलियं लोयणजुयलं पिययमाए ॥२३॥
W26 २४) न कुणंतं[2] च्चिय माणं निसासु पासुत्तदरविउद्धाणं[4]।
सुन्नइयपासपरिमुसणवेयणं[5] जइ सि जाणंतो ॥२४॥

ग्रहणपूर्वकम् आलपन्तं प्रतिभेत्तुम् इदमाह। तीए नमो आहियाईए तस्यै नमो अभिजात्यै। जीइ तुमं गरुयाइँ दो वि दुक्खाइं कारिज्जसि यया त्वं गुरुणी द्वे अपि दुःखे कार्यसे। के ते। पियविरहो अप्पियदंसणं च प्रियविरहो अप्रियदर्शनं च। इदमुक्तं भवति। अहमप्रियेति तया सह वियोगो मम च दर्शनम् इति कष्टद्वयम् असह्यं यया त्वं कार्यसे सेयमभिजातिः कुलीनता नमस्कारमर्हति। अभिजातिशब्दस्य समृद्ध्यादिषु पाठात् (वररुचि १. २; हेमचन्द्र, प्रा. व्या. १.४४) आत्वं द्रष्टव्यम्। स्वीया मध्या धीरा नायिका। सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या प्रिय कोपात् कृतागसम्। पर्यायोक्तिरलंकारः ॥२२॥

२३) ब्रह्मचारिण'। [एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तु प्रदक्षिणं वलमानः। किं पुनर्बाष्पाकुलितं लोचनयुगलं प्रियतमाया. ॥] इक्को वि कालसारो न देइ गंतुं एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुम्। कथंभूतः। पयाहिण वलंतो प्रदक्षिण गत्वा वलमानः। किं पुण लोयणजुयलं पिययमाए किं पुनः साचिनिरीक्षणेन वलितप्रदक्षिणकृष्णतारकतया कालसारद्वयं लोचनयुगलं प्रियतमाया गमनप्रतिषेधं न विधत्ते। सर्व एव हि शकुना दक्षिणास्वरकुम्भकरादिकाश्च यतो यथातत्त्वदर्शिन शब्दश्रवणचेष्टाकीर्तनैर्भाविफलं सूचयन्ति इति शकुनशास्त्रे श्रूयत इति। कीदृशं लोचनयुगलम्। वाहाउलियं बाष्पाकुलितम्। व्याधाकुलितम् इति च योज्यम्। स हि (कालसारः) भीतो भयाय जायते। अनुकूलो नायकः। आक्षेपोऽलंकार' ॥२३॥

२४) कालसारस्य। [नारिण्य एव मानं निशासु प्रसुप्तेपद्विबुद्धानाम्। शून्यितपार्श्वपरिमर्शनवेदना यदि अज्ञास्यः ॥] वञ्चितकान्तो

1W चलतो 2W कुणतो 3W सहसुत्त 4W विबुद्धाण 5W परिमूसणविअणाण

W27 २५) पणयकुवियाण दुन्हं[1] वि अलियपसुत्ताण माणइत्ताणं[2] ।
निच्चलणिरुद्धणीसासदिन्नयण्णाणं[3] को मल्लो ॥२५॥

नायिकां निशायां निर्भरशयितां दृष्ट्वा अन्यरमणीरतिसुखलाभलालसो विरहव्यग्रतां गतवान् । सा पुन. प्रबुद्धा तदीयदुर्नये मानमवलम्ब्य व्यवस्थिता । अथ सत्यनिकृतकृत्यप्रवृत्त्या (?) कृतमिथ्याशपथैस्तां प्रत्याययितुं प्रवृत्तः । यदा न कथमपि प्रत्येति तदा स एव मानमग्रहीत् । तथाभूतं च वीक्ष्य लक्षतः(?) तमेव नायकं सा निबोधयन्ती सखेदमाह । जइ निसासु सुन्नइयपासपरिमुसणवेयणं तुमं जाणंतु च्चिय यदि निशासु शून्यीकृतपार्श्वपरिमर्शनवेदनां त्वम् अज्ञास्यः तदा मानं नाकरिष्यः । केषाम् । पासुत्तदरविउद्धाणं (प्रसुप्तेषदविबुद्धानाम्) । त्वयि गतवति शून्यशय्यापार्श्वपरिमर्शनव्यथां मम त्वम् अजानन विज्ञायसे । दुस्सहदुःखसद्भावम् आविष्करोति । पासुत्त इति प्रसुप्तशब्दस्य समृद्ध्यादिषु पाठात् (वररुचि, प्रा. प्रकाश, १.२; हेमचन्द्र, प्रा. व्या. १.४४) आत्वम् । इयमपि स्वीया अप्रगल्भा धीरा च नायिका ॥२४॥

२५) वत्सराजस्य । [प्रणयकुपितयोर्द्वयोरपि अलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः । निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥] दुन्ह वि माणइत्ताणं को मल्लो द्वयोरपि दम्पत्योर्मानवतोः को मल्लो, न कश्चिदपीत्यर्थः । तयोरन्यतरो धीरो नास्तीति भावः । कथंभूतयोः । पणयकुवियाण प्रणयकुपितयोः । निच्चलणिरुद्धणीसासदिन्नयण्णाण निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः, आलिङ्गनलालसयोः अन्योन्यनिसर्गनिष्प्रकम्पयोः । व्यलीकनिद्राकाङ्क्षया निश्चलनिरुद्धनि.श्वासवितीर्णकर्णत्वम् । सुप्तस्य हि विशृङ्खलाः श्वासा निर्यान्तीति । मानेन वित्तयो. प्रख्यातयोरित्यर्थः । अस्त्यर्थक इत्तप्रत्यय. । जातिरलंकार ॥२५॥

१W दोण्ह २W माणइल्लाण ३W दिण्णकण्णाण

W28 २६) कुवलयपहरं[1] अंगे जहिं जहिं महइ देवरो[2] दाउं।
रोमंचदंडराई तहिं तहिं दीसइ वहूए ॥२६॥

W29 २७) अज्ज मए तेण विणा अणुहूयसुहाइँ संभरंतीए।
अहिणवमेहाण रवो निसामिओ वज्झपडहु[3] व्व ॥२७॥

W30 २८) निक्किव जायाभीरुय दुद्दंसण निंबकीडयसरिच्छ[4]।
गामो गामणिणंदण तुज्झ कए तह वि तणुआइ ॥२८॥

२६) तस्यैव (वत्सराजस्य)। [कुवलयप्रहारमङ्गे यस्मिन् यस्मिन्निच्छति देवरो दातुम्। रोमाञ्चदण्डराजिस्तस्मिंस्तस्मिन् दृश्यते वध्वाः]। रोमंचदंडराई रोमाञ्चदण्डराजिः कुवलयप्रहारं यत्र यत्र अङ्गे देवरो दातुमभिलषति तत्र तत्र दृश्यते। कस्याः। वहूए वध्वाः। बद्धानुरागसूचकोऽयं रोमाञ्चः सात्त्विको भावः। सूक्ष्मो नामालंकारः। परकीया स्वीया(?) नायिका। आचार्यदण्डिनस्तु मते आकारलक्ष्यः सूक्ष्मोऽयम् ॥२६॥

२७) कूतालस्य (कुन्तलस्य ?)। [अद्य मया तेन विना, अनुभूतसुखानि संस्मरन्त्या। अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ॥] काचिद् विरहिणी स्वदुःखं सख्यै कथयति। तेण विणा अज्ज मए अहिणवमेहाण रवो निसामिओ वज्झपडहु व्व अद्य मया तेन प्रियतमेन विना अभिनवमेघानां रवो निशामितः श्रुतः। कथंभूतया मया। अणुहूयसुहाइँ सभरंतीए अनुभूतसुखानि (स)स्मरन्त्या। कीदृशः। वज्झपडहु व्व वध्यपटह इव। स्वनः तदुपचारः तत्सबन्धात्। प्रावृट्प्रवृत्तावपि प्रियस्याप्रत्यावृत्तौ मम मरणं शरणम् इति तात्पर्यार्थः। उपमालंकारः॥२७॥

२८) [निष्कृप जायाभीरुक दुर्दशन निम्बकीटकसदृक्ष। ग्रामो ग्रामणीनन्दन तव कृते तथापि तनूयते ॥] हे गामणिणंदण ग्रामणीसुत, निक्किव निष्कृप। निष्कृपस्त्वं यद् ईदशीं दशां प्राप्तां मामुपेक्षसे। जायाभीरुअ जायाभीरो (मां) नानुवर्तसे। भद्रमण (?) दुर्दर्शनस्त्वं यस्तस्यामा-

१ W णवलअपहरं २ W देअरो ३ W वज्झपडहु ०व ४ W णिंवईडसारिच्छ

W188 २९) नेउरकोडिविलग्गं चिहुरं दइयस्स पायवडियस्स ।
हियय माणपउत्थं ओमोयंति च्चिय कहेइ ॥२९॥

W194 ३०) सा तइ सहत्थदिन्नं अज्ज वि ओ सुहय गंधरहियं पि ।
उव्वसियणयरघरदेवय व्व ओमालियं वहइ ॥३०॥

सक्तो न कस्यापि लोचनगोचरं गच्छसि । निम्बकीटकसदृशो निम्बकीट-कल्पस्त्वं यत् तस्यामपि निकृष्टरामायां रमस इति सपत्नीदोषोद्घोषणम् । यद्यपि त्वमीदृश तह वि तथापि गामो तुज्झ कए ग्रामस्त्वदर्थं तणुयाइ तनूयते । ग्रामशब्देनात्मानं व्यपदिशति । अहं त्वद्वियोगदुःखेन इमामवस्थां प्राप्तेति तात्पर्यार्थः । ग्रामणीर्ग्रामनायकः । विशेषोक्तिरलंकारः। गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्ति-रिष्यते ॥ (काव्यादर्श, २. ३२३)। अन्योढा नायिका । अन्योढापि हि कन्या कर्तव्य सर्वमुद्धतं कुरुते । दुरवस्थापि च तं तु स्वयमभियुङ्क्ते स्मरावेशात् ॥ (रुद्रट, १२ ३६–३८) ॥२८॥

२९) हरिराजस्य । [नूपुरकोटिविलग्नं चिकुरं दयितस्य पादपतितस्य । हृदय प्रोषितमानम् उन्मोचयन्त्येव कथयति ॥] काचिन्नायिका पायवडियस्स पइणो (दइयस्स[१]) पादपतितस्य पत्युः दयितस्य नेउरकोडिविलग्गं चिहुरं नूपुरकोटिश्लिष्टं चिकुरं ओमोयंति च्चिय उन्मोचयन्त्येव हियय माणपउत्थं कहेइ हृदय प्रोषितमानं कथयति । मा खल्वयं केशाकुञ्चनव्यथाम् अनुभवतु, कथं केशान् मोचयेदिति प्रसन्ना अहम् इति कथयितुं तुलाकोटिकोटिश्लिष्टान् कलया कुन्तलान् श्लथयतीति भावः । प्रत्यावृत्तहृदया पत्युः मानावमानम् आविष्करोतीत्यर्थः । माणपउत्थ इति प्राकृते पूर्वनिपातानियमः । अनुमानालंकारः ॥२९॥

३०) अनुपरसस्य । [सा त्वया स्वहस्तदत्तम् अद्यापि हे सुभग गन्धरहितमपि । उद्वासितनगरगृहदेवतेव अवमालिका वहति ॥] काचित्

१W उम्मोअंति च्चिअ

W31 ३१) पहरवणमग्गविसमे जाया किच्छेण लहइ से निद्दं।
गामणिउत्तस्स उरे पल्ली उण से सुहं सुयइ ॥३१॥
W32 ३२) अह सब्भावियमग्गो[1] सुहय तुह[2] च्चेय नवरि[3] निव्वूढो।
इन्हि अन्नं हियए अन्नं वायाएँ लोयस्स ॥३२॥

स्वसख्याः पत्यौ प्रेम प्रकाशयन्ती उपालम्भगर्भमिदमाह। साऽद्यापि मालिकां कुसुमजां वहति। कथंभूताम्। तइ सहत्थदिन्नं त्वया स्वहस्तदत्ताम्। पुनश्च कीदृशी। उव्वसियणयरघरदेवय व्व उद्वसनगरगृहदेवतेव। सा तथा त्वय्यनुरक्ता यथा नव स्वहस्तदानबहुमानेन कालान्तरशुष्कां सौरभरहितामपि कुसुमस्रजं स्वमूर्धनि धत्ते। त्वं तु तद्वार्तामपि न पृच्छसीति। उद्वसनगरगृहदेवता या देवतेव पिशुनितं भवति (?)। तदुद्वसनगरगृहदेवतेव सा त्वया गवेष्यते (?) इत्यर्थः। प्रथमम् इति निपातः सङ्केते द्वितीया स्वादा (?)। उपमालंकारः ॥३०॥

३१) काटिल्लस्य। [प्रहारव्रणमार्गविषमे जाया कृच्छ्रेण लभते तस्य निद्राम्। ग्रामणीपुत्रस्योरसि पल्ली पुनस्तस्य सुखं स्वपिति ॥] हे सखि से गामणिउत्तस्स उरे जाया किच्छेण लहइ निद्दं तस्य ग्रामणीपुत्रस्योरसि शयनाज्जाया कृच्छ्रेण लभते निद्राम्। कथंभूते। पहरवणमग्गविसमे प्रहारव्रणमार्गविषमे। समे हि किल सुखं प्राप्यते, इति। पल्ली उण से सुहं सुयइ पल्ली पुनस्तस्य सुखं स्वपिति। अनेकवक्षःस्थलशस्त्रपातानुमितशौर्यशौण्डीर्यगुणस्य तस्य त्रासेन तस्करो न कोऽपि सचरतीत्यर्थः। पहर इति प्रहारशब्दस्य अदातो यथादिष्विति (वररुचि, १ १०) आतो अत्वे रूपम्। विरुद्धार्थाक्षेपोऽलंकारः ॥३१॥

३२) वाक्पतिराजस्य। [असौ स्वाभाविकमार्गः सुभग तवैव केवल निर्व्यूढः। इदानीमन्यद् हृदयेऽन्यद् वाचि लोकस्य ॥] काचिदन्याङ्गनागोत्रेणालपन्तं प्रियं प्रतिभिनत्ति। अह असौ सब्भावियमग्गो स्वाभा-

---

१W सभावियमग्गो २W तुए ३W णवर

W33 ३३) उण्हाइँ नीससंतो सयेणद्धे कीस मे पराहुत्ति।
हियय पलीविउं अणुसएण पट्ठि[1] पलीवेसि ॥३३॥

W189 ३४) तुज्झंगरायसेसेण सामली तह खरेण सोमाला[2]।
सुइरं[3] गोलातूहे न्हाया जंबूकसाएण ॥३४॥

विकमार्गः तुह च्चेय नवरि निव्वूढो तवैव केवलं निर्व्यूढः। यतः इन्हि इदानीं अन्नं हियए अन्नं वायाएँ लोयस्स अन्यच्च हृदये अन्यच्च वाचि लोकस्य। तवैव हृदये सैव वाचि (च) वर्तत इत्यर्थः। तस्यां त्वम् अनुरक्तो मयि तु शिथिलानुराग इत्युक्तं भवति। अह इत्यदसो रूपम्। स्वीया मध्या नायिका। मध्या प्रतिभिनत्त्येनं सोल्लुण्ठैः सा तु भाषितैः। पर्यायोवितरलंकारः ॥३२॥

३३) भोजस्य। [उष्णानि निःश्वसन् शयनार्धे कस्मान्मे पराङ्मुखम। हृदयं प्रदीप्यानुशयेन पृष्ठं प्रदीपयसि ॥] काचिदुष्णैर्निःश्वासस्वनैरन्यासक्तं प्रियं हृदि विदित्वा परावृत्य तम् अभीहितम् (?) इदमाह। कीस कस्मात् मे हियय पलीविउं मे हृदयं प्रदीप्य अणुसएण पराहुत्ति पट्ठि पलीवेसि अनुशयेन पराङ्मुखं पृष्ठं प्रदीपयसि। अनुशयः सपत्नीसङ्गजो मन्युः। क्व। सयणद्धे शयनार्धे। किं कुर्वन्। उण्हाइँ नीससतो उष्णोष्णं निःश्वसन्। आत्मनः पराङ्मुखत्वेन पृष्ठस्य पराङ्मुखत्वम् उपचारात्। अक्षिकुक्षिपृष्ठ चास्वीया (?)। अन्ये तु 'उण्हाइँ नीससतो सयणद्धे कीस मे पराहुत्ति (? पराहुत्ते)। हियय (? हियए) पलीवियं (? पलीविउं) अणुसएण पट्ठि पलीवेसि' इति पठन्ति। तत्र तु मामनुशयेन हृदये प्रदीप्य उष्णं किमिति पृष्ठे (? पृष्ठं) प्रदीपयसीति योज्यम् ॥३३॥

३४) अनङ्गदेवस्य। [तवाङ्गरागशेषेण श्यामला तथा खरेण सुकुमारा। सुचिरं गोदातीर्थे स्नाता जम्बूकषायेण ॥] काचित् कस्याश्चित्

1W कीस मह परमुहीअ सअणद्धे 2W सोमारा 3W सा किर

W34 ३५) तुह विरहे चिरयारय तिस्सा वियलंतबाहमइलेण ।
रविरहसिहरधएण व मुहेण छाइ च्चिय न पत्ता ॥३५॥
W35 ३६) दियरस्स असुद्धमणस्स कुलवहू निययकुड्डलिहियाइं ।
दियहं कहेइ रामाणुलग्गसोमित्तिचरियाइं ॥३६॥

स्वसख्याः प्रेमातिशयं प्रकाशयितुं तत्प्रियं प्रत्याह । सा सामली श्यामा । तुज्झंगरायसेसेण जंबूकसाएण न्हाया तवाङ्गरागशेषेण जम्बूकषायेण स्नाता । तह खरेण अत्यर्थं खरेण असह्येन । सा कीदृशी । सोमाला सुकुमारा । क्व । गोलातूहे गोदावर्यास्तटे । सुकुमारमूर्तिरपि सती तथा-भूतेन तीव्रजम्बूकषायेण यदसौ स्नाता तत्र त्वदङ्गरागशेषता कारणम् इति रागातिरेकः सौकुमार्यं च वर्णितम् इति । पर्यायोक्तिरलंकारः ॥३४॥

३५) तस्यैव (अनङ्गदेवस्य) । [तव विरहे चिरकारक तस्या विग-लद्बाष्पमलिनेन । रविरथशिखरध्वजेनेव मुखेन च्छायैव न प्राप्ता ॥] तुह विरहे चिरयारय त्वद्विरहे चिरकारक, तिस्सा तस्याः, वियलंतबाहमइ-लेण मुहेण छाइ[1] च्चिय न पत्ता विगलद्बाष्पमलिनेन मुखेन छायैव न प्राप्ता । केनेव । रविरहसिहरधएण व रविरथशिखरध्वजेनेव । रविरथ-शिखरध्वजो दिवाकरकरैः सर्वदा सर्वाङ्गमालिङ्गितः छायाम् आतपाविषयं न प्राप्नोति तथा मुखमपि । मुखच्छाया कान्तिर्भण्यते । वैवर्ण्यमिह सात्त्विको भावः । उपमालंकारः ॥३५॥

३६) रविराजस्य । [देवरस्याशुद्धमनसः कुलवधूर्निजकुड्य-लिखितानि । दिवसं कथयति रामानुलग्नसौमित्रिचरितानि ॥] कुलवहू दियरस्स रामाणुलग्गसोमित्तिचरियाइं दियहं कहेइ कुलवधूर्देवरस्य रामा-नुलग्नसौमित्रिचरितानि दिनं प्रति कथयति । निययकुड्डलिहियाइं निजकुड्यलिखितानि । कीदृशस्य देवरस्य । असुद्धमणस्स अशुद्धमनसः । आलेख्यलिखितसीतासौमित्रिवृत्तं दर्शयन्त्या तया इदमुक्तं भवति । पुत्र,

---

१W. छाहि

W36 ३७) चच्चरघरिणी पियदंसणा य तरुणी पउत्थवइया य ।
असई सयज्झिया दुग्गया य न यँ खंडियं सीलं ॥३७॥

W37 ३८) तालूरभमाडणखुडियकेसरो गिरिणईएँ पूरेण ।
दरबुड्डुब्बुडुणिबुड्डमहुयरो हीरइ कलंबो ॥३८॥

सौमित्रिर्यथा सीताया मयि तथा वर्तितुमुचितं नान्यथेति । प्रगल्भा नायिका । दियरो भर्तृभ्राता अनुजः । सोमित्ती लक्ष्मणः । कुड्डं भित्तिरिति । सूक्ष्मालंकारः ॥३६॥

३७) हालस्य । [चत्वरगृहिणी प्रियदर्शना च तरुणी प्रोषितपतिका च । असती प्रतिवेशिनी दुर्गता च न च खण्डितं शीलम् ॥] न य खंडियं सीलं न च तया खण्डितं शीलम् । कदाचिद् अगोचरगृहवासिनी स्यादित्याह । चच्चरघरिणी चत्वरगृहिणी । या खलु चत्वरगृहिणी सा सकललोकलोचनगोचरं गच्छतीति । कदाचित् चत्वरगृहिण्यपि अमनोज्ञदर्शना सा स्यादित्याह । पियदंसणा प्रियदर्शना । तां सर्व एव निकामं कामयते । कदाचित् प्रियदर्शनाऽपि अनवतीर्णतारुण्या भवतीत्याह । तरुणी । या तरुणी सा मकरकेतनेन क्रोडीक्रियते । कदाचित् तरुण्यपि सभर्तृका भवतीत्याह । पउत्थवइया य प्रोषितपतिका च । या खलु प्रोषितपतिका तस्याः प्रतिबन्धकाभावात् सर्व एव युवजनो वेश्म प्रविशति । कदाचित् प्रोषितपतिकाऽपि सतीभिः समाकुला भवतीत्याह, असती प्रतिवेशिनी । सा तदनुषङ्गदोषेण दुष्यति । कदाचिदसतीप्रतिवेशिन्यपि न स्वैरा भवतीत्याह दुग्गया य दुर्गता च । या खलु दुर्गता भवति सा धनलोभेन विनश्यति । एवं सामग्र्यां सत्यामपि न खण्डित शीलम् इति महासतीत्वं वर्णित भवति । तत्र केवलं कौलीन्यमेव कारणम् । चच्चरं चतुष्पथम् । सयज्झिया प्रतिवेशिनी । कार्याक्षेपोऽलंकारः । प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः (काव्यादर्श २.१२०) ॥३७॥

३८) माहिलस्य । [आवर्तभ्रमणखण्डितकेसरो गिरिनद्याः पूरेण ।

१ W. चतर, २ हु १ W. भमाउल

W38 ३९) अहियायमाणिणो[1] दुग्गयस्स छायं[2] पइस्स[3] रक्खंती ।
नियबंधवाण जूरइ घरिणी विहवेण इंताणं[4] ॥३९॥

W39 ४०) साहीणे वि पियथमे पत्ते वि छणे न मंडिओ अप्पा ।
दुग्गयपउत्थवइयं सयज्झियं संठवंतीए ॥४०॥

ईषन्मग्नोन्मग्ननिमग्नमधुकरो ह्रियते कदम्बः ॥] गिरिणईए पूरेण कलंबो हीरइ गिरिनद्याः पूरेण कदम्बं वहति । केचित्, नदीपूरेण कदम्बो ह्रियते देशान्तरं प्राप्यते । कीदृशः । तारभमाडणखुडियकेसरो आवर्तभ्रमणखण्डितकेसरः । पुनरपि कीदृशः । दरवुड्डुब्बुड्डणिवुड्डमहुयरो ईषन्मग्नोन्मग्ननिमग्नमधुकरः । एवंभूतं कदम्बं ह्रियत इति । अन्योक्तिरलंकारः । तारो आवर्तः । खुडियं खण्डितम् । वुड्डुब्बुड्डणिवुड्ड इति देशरूपाणि । कलंबो इति कदम्बः । प्रदीपकदम्बदोहदेषु (वररुचि, २,१२) इत्यनेन दस्य लत्वे रूपम् ॥३८॥

(३९) अदम्भकस्य । [अभिजातमानिनो दुर्गतस्य च्छायां पत्यू रक्षन्ती । निजबान्धवेभ्यः क्रुध्यति गृहिणी विभवेन आयद्भ्यः ॥] घरिणी विहवेण इंताण नियबंधवाण जूरइ गृहिणी विभवेन आगच्छद्भ्यः प्राप्तेभ्यः स्वबान्धवेभ्यः कुप्यति । किं कुर्वती । छायं पइस्स रक्खंती छाया पत्युः रक्षन्ती । कथंभूतस्य । अहियायमाणिणो अभिजातमानिनः कुलवतश्च मानिनश्च । "अयमस्मत्पतिः एतान् सकलसपत्सपन्नान् वीक्ष्य वैलक्ष्येण मा मलिनिमानमायातु" इति बान्धवेभ्यो असूयति इति । जूरइ इति क्रुधेः जूर इति (वररुचि, ८, ६४) जूरादेशे रूपम् । सती स्वीया नायिका ॥३९॥

४०) चुल्लोडकस्य । [स्वाधीनेऽपि प्रियतमे प्राप्तेऽपि क्षणे न मण्डित आत्मा । दुर्गतप्रोषितपतिकां प्रतिवेशिनीं संस्थापयन्त्या ॥] कयाचित् अप्पा न मंडिओ आत्मा न प्रसाधितः । सा कदाचिद् वियोगिनी

१W अहियाइ, २W छाहिं, ३W पिअस्स, ४W. पत्ताणं.

W40 ४१) तुज्झ वसहि[1] त्ति हियय, इमेहि दिट्ठो तुमं ति अच्छीइं ।
तुह विरहे किसियाइं ति तेण[2] अंगाइँ वि पियाइं ॥४७॥

W41 ४२) सब्भावणेहमइएँ[3] रत्ते रज्जिज्जइ त्ति जुत्तमिणं ।
अणहियए उण हिययं जं दिज्जइ तं जणो हसइ ॥४२॥

स्यादित्याह । साहीणे वि पिययमे स्वायत्तेऽपि पत्यौ । कदाचित् समय एव न भवतीत्याह । पत्ते वि छणे प्राप्तेऽप्युत्सवदिवसे । विशेषणद्वारेण कारणमाह । कथंभूतया तया । दुग्गयपउत्थवइयं सयज्झियं सठ्वंतीए दुर्गतां प्रोषितपतिकां प्रतिवेशिनीं सस्थापयन्त्या । मां प्रसाधिततनुं वीक्ष्य मा एषा भूयादुर्दशाम् आसादयत्विति । विशेषोक्तिरलंकारः ॥४०॥

४१) विन्ध्यस्य । [तव वसतिरिति हृदयम् आभ्यां दृष्टस्त्वमित्यक्षिणी । तव विरहे कृशितानीति तेन अङ्गान्यपि प्रियाणि ॥] तव वसतिरिति हृदयं वल्लभम् । आभ्याम् अक्षिभ्यां दृष्टस्त्वम् इति लोचने प्रिये । तुह विरहे तव विरहे कसियाइ ति तेण कृशानीति कृशीभूतानीति तेन अङ्गान्यपि प्रियाणि ममेत्यर्थादापद्यते । यदहं त्वद्विरहे न विपन्ना तत्र उक्तेन प्रकारेण प्रियाणि हृदयादीनि न परिहर्तुं पारयामीति निःस्नेहा सा (इति) मा मनसि मंस्था इति तात्पर्यार्थः । पर्यायोक्तिरलंकारः ॥४१॥

४२) मुग्धस्य । [सद्भावस्नेहमये रक्ते रज्यते, इति युक्तमिदम् । अहृदये पुनर्हृदयं यद्दीयते तज्जनो हसति ॥] सद्भावस्नेहमये रक्ते रज्यते इति युक्तमिदम् । अणहियए जं हियय दिज्जइ अहृदये यद् हृदयं दीयते, तं जणो हसइ तज्जनो हसति । साऽहं त्वय्यहृदये रक्ता सकलजनहासास्पदं जातेति भावः । यदनुरक्तेऽपि नानुरज्यसे तेन त्वम् अहृदयो यतः, इति दोषच्छायया प्रतीतिः । पर्यायोक्तिरलकारः, मध्या नायिका ॥४२॥

---

१ W. वसइ त्ति; २ W. तीए, ३ W सब्भावणेहभरिए.

W42 ४३) आरंभंतस्स धुयं लच्छी मरणं व होइ पुरिसस्स।
तं मरणमणारंभे वि होइ लच्छी उण न होइ ॥४३॥
W43 ४४) विरहाणलो सहिज्जइ आसाबंधेण वल्लहजणस्स।
इक्कग्गामपवासो हु माभि [1] मरणं विसेसेइ ॥४४॥
W190 ४५) अज्जं चेय पउत्थो अज्जं चियं [2] सुन्नयाइँ जायाइं।
रच्छामुहचच्चरदेउलाइँ [3] अम्हं च हिययाइं ॥४५॥

४३) रोड़ायाः [आरभमाणस्य ध्रुवं लक्ष्मीर्मरणं वा भवति पुरुषस्य। तन्मरणमनारम्भेऽपि भवति लक्ष्मीः पुनर्न भवति ॥] आरंभंतस्स धुयं प्रारभमाणस्य ध्रुव लक्ष्मीर्मरणं वा भवति पुरुषस्य। तं मरणमणारंभे वि होइ तन मरणमनारम्भेऽपि भवति । लच्छी उण न होइ लक्ष्मीः पुनर्न भवति। तत् लक्ष्मीलाभकामो मरणभयेन मा त्वम् उद्यमविमुखो भूरित्यर्थः। उत्थानप्रशंसापरेयमुक्तिः। आक्षेपोऽलंकारः ॥४३॥

४४) वल्लभस्य। [विरहानलः सह्यते आशाबन्धेन वल्लभजनस्य। एकग्रामप्रवासः खलु सखि मरण विशेषयति ॥] काचित् कलहान्तरिता अनुनयपरमपि प्रियम् अवधीर्येव पश्चात्तापतप्यमाना तदानयनाय सखीमिदमाह। विरहानलः सह्यते आसाबंधेण वल्लहजणस्स आशाबन्धेन वल्लभजनस्य। इक्कग्गामपवासो हु मामि मरणं विसेसेइ एकग्रामप्रवासस्तु मामि, हुः पुनरर्थे, सखि मरणं विशेषयति,आगमनरत्यभावात्। यः खलु मयि रोपजुंप ज्ञात्वा गत. स स्वयं नागमिष्यति। तद् व्रजामि तत्र यत्रासौ, इति तात्पर्यार्थः ॥४४॥

४५) वैरसिंहस्य। [अद्यैव प्रोषितः अद्यैव शून्यानि जातानि। रथ्यामुखचत्वरदेवकुलानि, अस्माकं च हृदयानि ॥] काचित् प्रथमदिवस एव प्रोषितस्य प्रेयसः अनुपमसौभाग्यभङ्गीमभिध्याय, आत्मनश्च दुरवस्थां, प्रार्थयितुम् (?) इदमाह। स हृदयवल्लभोऽद्यैव प्रोषितः। अद्यैव रच्छा-

१ W 'माएँ, २ W अज्ज चिअ, ३ W रच्छामुहदेउलचच्चराइ

W44 ४६) अक्खडइ पिया हियए अन्नं महिलायणं रमंतस्स ।
दिट्ठे सरसम्मि गुणे सरिसम्मि गुणे अईसंते[1] ॥४६॥
W45 ४७) नइपूरसच्छहे जुव्वणम्मि दियहेसु[2] निच्चपहिएसु ।
अणियत्तासु य राईसु पुत्ति किं दड्ढमाणेण ॥४७॥

मुहदेउलचच्चराइँ सुन्नयाइँ जायाइं रथ्यामुखदेवकुलचत्वराणि शून्यानि जातानि । एतदुक्तं भवति । तस्मिंस्तिष्ठति किल तदीयानुपमरूपवत्तया, आलोकनकौतूहलोत्कलिकाकुलाभिः नगरनारीभिराकीर्यन्ते स्म रथ्यापथचैत्यचत्वराणि । अथ तु तस्मिन् प्रोषिते न काचिदिह युवजनावेक्षणनिरवेक्षा (?) निजनिलयान्निष्क्रामति, इति । अथवा युवजनाकीर्णान्यपि तेन विना शून्यानि रथ्यादीनि प्रतिभासन्त इति । न केवलमिमानि शून्यानि । अम्हं च हिययाइं अस्माक च हृदयानि । रथ्यामुखादीनां शून्यत्वं रिक्तत्वम् । हृदयानां च शून्यत्वं तद्गतत्वम् । श्लेषदीपकच्छायोदयात् सहृदयचमत्कारिणी काऽपि उक्तिवैचित्री समुल्लसतीति । पर्यायोक्तिरलंकारः । विषादो व्यभिचारी भावः । प्रच्छन्नो (? प्रवासो) विप्रलम्भशृङ्गारः । विरहिणी नायिका ॥४५॥

४६) धर्मिणस्य । [आस्खलति प्रिया हृदयेऽन्यं महिलाजन रमयतः । दृष्टे सदृशे गुणे सदृशे गुणे अदृश्यमाने ॥] अन्न महिलायणं रमंतस्स पिया हियए अक्खडइ अन्यं महिलाजन रमयतः पुंसः प्रिया हृदये स्मृतिपथमेति । क्व सति । दिट्ठे सरिसम्मि गुणे दृष्टे उपलब्धे सदृशगुणे । किमेतावदेव । नेत्याह । सरिसम्मि गुणे अईसंते सदृशे गुणे अदृश्यमाने । यदा किल कान्तो अन्या रमणी रमयन् स्वगृहिणीगुणानुगुणं सकलकलाकौशलं पश्यति तदा तद्गुणसादृश्यात् तां स्मरति । अथ न पश्यति तदापि तस्यां (? तासु) तत्संभोगसुखमनासादयन् प्रियां स्मरति, इति उभयथाऽपि स्मरणम् ॥४६॥

४७) कविराजस्य । [नदीपूरसदृशे यौवने दिवसेषु नित्यपथि-

[1] W. अदीसते, [2] W अइपवसिएसु दिअहेसु

W46 ४८) कल्लं किर खरहियओ पवसिहिइ पिउ त्ति सुव्वइ जणम्मि ।
तह वड्ढ भयवइ निसे जइ से कल्लं चिय न होइ ॥४८॥
W47 ४९) हुंतपहियस्स जाया आउच्छणजीयधारणरहस्सं ।
पुच्छंती भमइ घरंघरेसु पियविरहसहिरीओ ॥४९॥

केषु । अनिवृत्तासु च रात्रिषु पुत्रि किं दग्धमानेन ॥] काचिन् मानिनीं प्रबोधयन्तीदमाह । पुत्ति किं दड्ढमाणेण पुत्रि किं दग्धमानेन । क्व सति । नइपूरसच्छहे जुव्वणम्मि नदीपूरसदृशे यौवने । दियहेसु निव्वपहिएसु दिवसेषु निव्यपथिकेषु । अणियत्तासु य राईसु अनिवृत्तासु च रात्रिषु सतीषु । किं दड्ढमाणेण मानं मा कार्षीरिति । यदि गत्वरं तारुण्यं न भवति, यदि च निवृत्तगमनानि दिनानि भवन्ति, यदि रात्रयो दृष्टप्रत्यावृत्तयो भवन्ति तत् कदाचिद् युज्यते प्रियजने मानः । न चैतदस्ति, तत् प्रियजने किममुना कृतेन दुःखावसानेन क्रियत इति गोत्रवतीशिक्षोक्तिः । आक्षेपोऽलङ्कारः ॥४७॥

४८) प्रवरराजस्य । [कल्यं किल खरहृदयः प्रवत्स्यति प्रिय इति श्रूयते जने । तथा वर्धस्व भगवति निशे यथाऽस्य कल्यमेव न भवति ॥] कल्लं किर पवसिहिइ पिउ त्ति सुव्वइ श्वः किल प्रियः प्रस्थास्यत इति श्रूयते । क्व । जणम्मि जने लोके । कीदृशः । खरहियओ सुष्ठु निष्ठुरचित्तः । यन्मामपि ईदृशीं विहाय व्रजतीति । तह वड्ढ भयवइ निसे तथा वर्धस्व भगवति निशे जह से कल्लं चिय न होइ यथाऽस्य श्वस्तनं दिन न सपद्यते, इति । भविष्यद्विरहिणी नायिका । उन्मादो व्यभिचारी भावः ॥४८॥

४९) मेघटस्य । [भविष्यत्पथिकस्य जाया आपृच्छनजीवधारणरहस्यम् । पृच्छन्ती भ्राम्यति गृहे गृहे प्रियविरहसहनशीलाः ॥] हुंतपहियस्स जाया घरंघरेसु पुच्छन्ती भमइ प्रथमभविष्यत्पथिकस्य भार्या

१W. घरघरेण.

W48 ५०) अन्नमहिलापसंगं दे[1] दिव्व कुणेसु मज्झ दइयस्स ।
पुरिसा इक्कंतरसा न हु दोसगुणे वियाणंति ॥५०॥
W49 ५१) थोयं पि न नीइ इमा मज्झन्हे उय सिरीसतलल्लुक्का[2] ।
आयवभएण छाही वि पहिय ता किं न वीसमसि ॥५१॥

गृहे गृहे पृच्छन्ती भ्राम्यति । किं पृच्छन्ती । आउच्छणजीयधारणरहस्सं आउच्छणं आपृच्छनं पुनर्दर्शनाय प्रश्नः, तस्मिन् प्रणयिकृते सति जीवधारणाय रहस्यं गुह्यो मन्त्रः । काः पृच्छन्ती । पियविरहसहिरीओ प्रियविरहसहनशीलाः । सीमन्तिन्यस्ताः किल अनुभूतदयितविरहतया प्राणधारणरहस्यं जानन्तीति । प्रच्छिर्द्विकर्मकोऽयम् । मुग्धा नायिका॥४९॥

५०) सीहल्लस्य (? सिहलस्य) । [अन्यमहिलाप्रसङ्गं प्रार्थये दैव कुरु मम दयितस्य । पुरुषा एकान्तरसा न खलु दोषगुणान् विजानन्ति ॥] दे दिव्व कुणेसु दैव कुरुष्व । अन्नमहिलापसंगं अन्यस्त्रीप्रसङ्गम् । कस्य । मज्झ दइयस्स मम दयितस्य । यत· पुरिसा इक्कंतरसा न हु दोसगुणे वियाणंति पुरुषा एकान्तरसा न खलु दोषगुणान् विजानन्ति । यदि खलु अयम् अस्मत्कान्तो अन्यरामां रमयति तद् अस्मदीयान् अशेषान् गुणान् बुध्यते, बुद्ध्वा च न मामवगणयतीति । दे इति प्रार्थनाया निपात· ॥५०॥

५१) अनिरुद्धस्य । [स्तोकमपि न निर्यातीयं मध्याह्ने पश्य शिरीषतलल्लीना । आतपभयेन च्छायाऽपि पथिक तत् किं न विश्राम्यसि ॥] काचित् प्रपापालिका कंचिन्नरं रिरंसमाना विश्रामोक्तिव्यपदेशेन इदमाह । पहिय पथिक, ता किं न वीसमसि तत् किं न विश्राम्यसि । यतः उय पश्य मज्झन्हे छाही थोयं पि न नीइ इमा मध्याह्ने छाया स्तोकमपि न निःसरतीयम् । इयं कीदृशी । सिरीसतलल्लुक्का शिरीषतलल्लीना । केन । आयवभएण आतपभयेन । इदम् उक्तं भवति ।

१W. हे; २W. अम्ह, ३W सरीरतलल्लुक्का.

W50 ५२) सुहउच्छयं जणं दुल्लहं पि दूराउ[1] अम्ह आणंत[2] ।
उवयारि जरय[3] जीयं पि नेंत[4] न कयावराहो सि ॥५२॥
W51 ५३) आम जरो मे मंदो अहव न मंदो जणस्स का तत्ती ।
सुहउच्छय सुहय सुयंधगंध मा गंधिरिं छिवसु ॥५३॥

मध्याह्ने अचेतना छायाऽपि न निलयात् निष्क्रामति । किं पुनर्घोरधर्म-ज्ञकम्कलान्यन क्वापि कोऽपि पुमान् नो विश्राम्यतीति । इदमावयोः संधानार्हम्, अहो अस्मिन सजस्व मामिति भावः ॥५१॥

५२) सुरभिवृक्षस्य । [सुखपृच्छक जनं दुर्लभमपि दूरादस्माकमानयन् । उपकारिन् ज्वर जीवमपि नयन् न कृतापराधोऽसि ॥] काचिदभीष्ट जनमनासादयन्ती आवस्थिकेन ज्वरेण गृहीता सुखप्रस्तावागतं तं वीक्ष्य सुखिनी सती स्वगतमिदमाह । हे उवयारि जरय उपकारिन ज्वर, जीवं पि नेंत न कयावराहो सि जीवमपि नयन् न कृतापराधोऽसि । तमेव उपकारं सबोधनद्वारेणाह । सुहउच्छय जणं दुल्लहं पि सुखपृच्छक जन दुर्लभमपि । जीवितादप्यधिको ममायं वल्लभ इति भावः । दूराउ अम्ह आणंत दूरादस्माकम् आनयन् । यत एवास्यानयनेन अहं त्वया कृतकृत्या कृता इति । अतो जीवितमपि नयन् नापराध्यन् म जावेति । अभिलापतोऽनुस्मरणं गुणकीर्तन तथोद्वेगः प्रलापश्च । उन्मादो व्याधिरथ जडता च मरणं च ॥ (रुद्रट, १४,४--५) तन्मध्याद् व्याधिरयं प्रच्छन्नोऽपि प्रबन्धः भः (?) ॥५२॥

५३) गजवर्मणः । [आम् ज्वरो मे मन्दो अथवा न मन्दो जनस्य का चिन्ता । सुखपृच्छक सुभग सुगन्धगन्ध मा दुर्गन्धवतीं स्पृश ॥] आम जरो मे मंदो । आम इति सप्रतिपत्तौ । अस्ति मे ज्वरः किंतु मन्दो न मन्द इति जणस्स का तत्ती जनस्य का चिन्ता । यतस्त्वम् ईदृशेन चरितेन अस्माकं सामान्यजनस्थाने वर्तसे, अतः सुहउ

१W. दूराहि, २W. आणेंत, ३W उवआरअ जर, ४W णेंत

W52 ५४) सिहिपिच्छलुलियकेसे वेवंतोरू निमीलियद्धच्छि[1] ।
दरपुरिसाइयविसमिरि[2] मुणसु[3] पुरिसाण दुक्खाइं[4] ॥५४॥
W53 ५५) पिम्मस्स विरोहियसंहियस्स पच्चक्खदिट्ठविलियस्स ।
उययस्स यॅ[5] ताविय सीयलस्स विरसो रसो होइ ॥५५॥

च्छय सुखपृच्छक, सुहय सुभग सकलललनाप्रिय, सुयधयंध सुगन्धगन्ध, मा गंधिरिं छिवसु मा मां दुर्गन्धवतीं स्पृश । न हि तवोपभोगयोग्यतां यामीत्यर्थः । सुखपृच्छक इत्यनेन औदासीन्यं सुखकृता उदासीनजन-वन्धन .... तवासीति (?) उक्तं भवति । सुहय इति अर्थान्तरच्छायया(?) अधरदले दशनदंश शंसति (?) । सुगन्धगन्धेति अन्यनारीसंभोगसुख-लाभसपन्नतां प्रकटयति । गंधिरिं इति निन्दायां मतुब् .... इत्यर्थः । तदुक्तम् । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । ससर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ माघ्याजादासर्वनं (?) खण्डितायाः कोपस्याङ्गम् । उत्तरालङ्कारः । उत्तरवचनश्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानाम् । विज्ञेय उत्तरोऽसौ प्रश्नादप्युत्तरं यत्र ॥(रुद्रट, ७, ९३) ॥५३॥

५४) हालस्य । [शिखिपिच्छतुलितकेशे वेपमानोरु निमीलितार्धाक्षि । ईषत्पुरुषायितविश्रमणशीले जानीहि पुरुषाणां दुःखानि ॥] ईषत्पुरुषायित-विश्रमणशीले मुणसु जानीहि पुरिसाण दुक्खाइं पुरुषाणां दुःखानि । तान्येव सबोधनद्वारेण प्रकटयति । सिहिपिच्छलुलियकेसे शिखिपिच्छ-वद् व्यालोलकेशे । वेवंतोरु निमोलियद्धच्छि वेपमानोरु निमीलितार्धाक्षि । कर्मधारयः समासः । आत्मानुमानेन मयि श्रमदुःखानि जानीहीत्यर्थः । पुरुषायित विपरीतरतम् ॥५४॥

५५) केरलस्य । [प्रेम्णो विरोधितसंहितस्य प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकस्य । उदकस्य च तापितशीतलस्य विरसो रसो भवति ॥] पिम्मस्स उययस्स

१W वेवंतोरु विणिमीलियद्धच्छि, २W दरपुरिसाइरि विरमिरि; ३W. जाणसु; ४W. जं दुक्खं, ५W. व.

W54 ५६) वज्जवडणाइरित्तं पइणो सोऊण सिञ्छिणिग्घोसं ।[1]
[2]फुसियाइँ करमरीए सरिवंदीणं पि अच्छीणि[3] ॥५६॥
W55 ५७) करमरि अयालगज्जियँजलयासणिपडणपडिरवो एसो ।[4]
पइणो धणुरवकंखिरि[5] किं रोमंचं मुहा वहसि ॥५७॥

य विरसो रसो होइ प्रेम्ण उदकस्य च विरसो रसो भवति । कथंभूतस्य प्रेम्णः । पच्चक्खदिट्ठविलियस्स प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकस्य । अत एव विरोहिय-संहियस्स, पूर्वं विरोधितस्य पश्चात् संहितस्य इति पूर्वकालैकदेशे वा इत्यादिना (पाणिनि, २, १, ४९) कर्मधारयः । उदकस्य कीदृशस्य । ताविय़सीयलस्स तापितशीतलस्य । प्रेम्णो विरसतात्र (?) । उदकस्य तद-नुपङ्गेण वैरस्योक्तिः । तुल्ययोग्यताऽलंकारः । तस्य लक्षणम् । विवक्षित-गुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं साम्यात् सा तुल्ययोग्यता (काव्यादर्श, २, ३३०) । औपम्यसमुच्चय इत्यन्ये ॥५५॥

५६) षण्मुखस्य । [वज्रपतनातिरिक्तं पत्युः श्रुत्वा ज्यानिर्घोषम् । प्रोञ्छितानि बन्धा सदृग्बन्दीनामपि अक्षीणि ॥] करमरीए सरिबंदीणं पि अच्छोणि फुसियाइ बन्द्या मुख्यबन्दीनामपि अक्षीणि मार्जितानि । न केवलं नेत्रोत्पलानि मार्जितानि तासाम्, आत्मनोऽपि, इति अपिशब्द-स्यार्थः । वज्जवडणाइरित्तं वज्रपतनातिरिक्तम् । कठिनकुलिशनिर्घातघोरेण धनुर्ध्वनिना अनुमितागमनस्य स्वकान्तस्य भुजबलं कलयन्त्या एष आगतो अस्मद्भर्तेति भवतीनामपि बन्धमोक्षाय भविष्यतीति शश्वदाश्वासयन्त्या इतरबाष्पाम्बुप्लवसरिता नेत्रोत्पलानि मार्जितानीत्यर्थः । फुसियाइँ इति मृजेर्यण् फुसो वा (?) इति फुसादेशे रूपम् । करमरो बन्दी । सच्छी ज्या । सरि मुख्यः । अन्ये तु समानपर्यायं सरिशब्दम् आहुः । सर्ववाचक इत्येके ॥५६॥

५७) कर्णराजस्य । [बन्दि अकालगर्जितजलदाशनिपतनप्रति-

१W. सिंजिणीघोसं; २W, पुसियाइ; ३W अच्छीइ ४W गज्जिर; ५W सकिणि;

W56 ५८) सहइ सहइ त्ति तहे तेण रामिया सुरयदुव्वियड्ढेण ।
पव्वायसिरीसाइ व जह से जायाइँ अंगाइं ॥५८॥

W57 ५९) अगणियसेसजुवाणा वालय वोलीणलोयमज्जाया ।
अह सा भमइ दिसामुहपसारियच्छी तुह कएण ॥५९॥

रव एषः । पत्युर्धनूरवकाङ्क्षिणि किं रोमाञ्चं मुधा वहसि ॥] करमरि अयालगज्जियजलयासणिपडणपडिरवो एसो हे बन्दि अकालगर्जितजीमूतमुक्ताशनिपातप्रतिरवोऽयम् । पइणो धणुरवकंखिरि किं रोमंचं मुहा वहसि । पत्युर्धनुर्ध्वनिरिति प्रयुक्तया उक्तं भवति (?) । आक्षेपभ्रान्तिमद्भ्यां संसृष्टिरलंकारः ॥५७॥

५८) करमन्दशेलस्य (! मकरन्दसेनस्य, मकरन्दशैलस्य) । [सहते सहत इति तथा तेन रमिता सुरतदुर्विदग्धेन । प्रम्लानशिरीषाणीव यथा तस्या जातानि अङ्गानि ॥] इयं सुरतं सहते सहत इति कृत्वा तथा तेन सुरतदुर्विदग्धेन रमिता । पव्वायसिरीसाइ व जह से जायाइँ अंगाइं यथा तस्या अङ्गानि प्रम्लानानि शिरीषाणीव जातानि । कथंभूतेन । सुरयदुव्वियड्ढेण सुरतदुर्विदग्धेन । यो विदग्धो भवति स मुग्धां मृदूपायैरभियुङ्क्ते । खरतरा च मुनिमतोक्ताङ्गलेपादिना कृत्रिमयन्त्रयोजनैश्च मुदिमानमानयति । तरुर्विदग्ध इति यथा प्रेमप्रम्लानाम् (?) । उपमालंकार ॥५८॥

५९) कुसुमायुधस्य । [अगणितशेषयुवजना वालकातिक्रान्तलोकमर्यादा । अथ सा भ्रमति दिशामुखप्रसारिताक्षी तव कृते ॥] गतार्था गाथा । हे वालक, अगणितशेषतरुणा अतिक्रान्तलोकमर्यादा दिशामुखप्रसारिताक्षी तव कृते भ्रमति । औत्सुक्यचपलताख्यौ व्यभिचारिभावौ ॥५९॥

---

१ W तेण तहा रमिआ

W58 ६०) अज्जं चेव पउत्थो उज्जग्गिरओ[1] जणस्स अज्जेय ।
अज्जेय [2]हलद्दीपिंजराइँ गोलाइ तूहाइं ॥६०॥

W59 ६१) असरिसचित्ते दियरे सुद्धसणा पिययमे विसमसीले ।
न कहइ कुडुंबविहडणभएण तणुयायए वहुया ॥६१॥

६०) प्रहर्लाद्धतस्य । [अद्यैव प्रोषित उज्जागरो जनस्य अद्यैव । अद्यैव हरिद्रापिञ्जराणि गोदावर्यास्तीर्थानि ॥] काचिद् वियोगिनी वल्लभस्य वीरविलासौ व्यपदेशेन वर्णयितुम् इदमाह । सोऽस्माकं हृदयदयितः अज्जं चेव पउत्थो अद्यैव प्रोषितः । अज्जेय जणस्स उज्जग्गिरओ जाओ अद्यैव जनस्य उज्जागरको जातः । एतदुक्तं भवति । तस्मिंस्तिष्ठति अपसारितचौरभये यूनि जनाः सुखेन शेरते स्म । अद्य च कृतगमने तत्र प्रचुरतरतस्करत्रासेन समस्तवास्तव्यानां यामिनीयामजागरणमिति । अज्जेय हलद्दीपिंजराइँ गोलाइ तूहाइ अद्यैव हरिद्रापिञ्जराणि गोदावरीतटानि जातानि । अत्र च योऽनुरागो जितहरिद्रापिञ्जिमा गोदावर्याः, तेन च वनितानाम् अङ्गरागपरित्यागेन सौभाग्यभङ्गीभणितिराविष्कृता इति पूर्वार्द्धे वीर., उत्तरार्द्धे विलासोक्तिः । गोला गोदावरी । तूहं तटम् । हलद्दी इति हरिद्रा । अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु (वररुचि, १.१३) इत्यनेन इकारस्य अत्वम् । रेफस्य लत्वे च रूपमिदम् । पर्यायोक्तिरलंकारः । तस्य लक्षणम् । अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तिस्तदिष्यते ॥ (काव्यादर्श, २.२९५).

६१) असद्धस्य [?] । [असदृशचित्ते देवरे शुद्धमनाः प्रियतमे विषमशीले । न कथयति कुटुम्बविघटनभयेन तनूयते वधूः ॥] वहुया वधूः । असरिसचित्ते दियरे पिययमे विसमसीले न कहइ असदृशचित्ते देवरे, प्रियतमे विषमशीले न कथयति न निवेदयति, अर्थाद् देवरस्य दुरीहितम् इति लभ्यते । केन हेतुना । कुडुंबविहडणभएण कुटुम्बविघ-

१ W उज्जागरओ, २ W. हलिद्दा, ३ W. सोण्हा.

W60 ६२) चिंताणियदइयसमागमम्मि कयमन्नुयाइँ भरिऊण।
सुन्नं कलहायंती सहीहिँ रुन्ना न उण हसिया ॥६२॥

W61 ६३) हिययन्नुएहि समयं असमत्ताइं पि जह समप्पंति[2]।
कज्जाइँ मणे न तह इयरेहिँ समाणियाइं पि ॥६३॥

टनभयेन। किं तर्हि करोतीत्याह। तणुयायए तनूयते, मा खल्वेष सहसैव देवरं त्यजेदिति। तदीयात्मा मनोरथे व्यथाव्यक्तीनां (?) कुटुम्बविघटनभयेन भर्तुं न प्रकाशयति। केवलम् अन्तःसन्तापेनोपजायमानात् तानवात् कथयति इति ॥६१॥

६२) हूणाधिपस्य। [चिन्तानीतदयितसमागमे कृतमन्तून् स्मृत्वा। शून्यं कलहायन्ती सखीभी रुदिता (शोचिता) न पुनर्हसिता ॥] काचिन्नायिका चिंताणियदइयसमागमम्मि सुन्नं कलहायंती रुन्ना न उण हसिया चिन्तानीतदयितसमागमे ध्यानपारमिताबलानीतप्रियतमे शून्यं कलहायमाना। कयमन्नुयाइँ भरिऊण कृतापराधान् स्मृत्वा। इदं शून्यं कलहायितम्। भोगोन्मादवताम् अन्तर्हितेत्यस्या उपहासावसानं भवतीत्यभीष्टा (?)। सा किल सखीजनेन शोचिता न पुनरुपहसिता, इत्यर्थः। विप्रलब्धा कलहान्तरिता खण्डिता नाम नायिका। स्मृतिचिन्तोन्मादा व्यभिचारिणो भावाः। आणिय इति 'इत् ईतः पानीयादिषु' (वररुचि, १.१८) इति ईतः इत्त्वे सति रूपम् ॥६२॥

६३) विग्रहराजस्य। [हृदयज्ञैः समम् असमाप्तान्यपि यथा समाप्यन्ते। कार्याणि मन्ये न तथा इतरैः समाप्तान्यपि ॥] हिययन्नुएहिँ समयं असमत्ताइं पि जह समप्पंति हृदयज्ञैः समम् असमाप्तान्यपि कार्याणि यथा समाप्यन्ते, न तह इयरेहिँ समाणियाइं पि न तथा इतरैः अहृदयज्ञैः समं समाप्तान्यपि समाप्यन्त इत्यर्थः। परहितकरैः समम् असमाप्तानि न पुनरज्ञैः समं समाप्तान्यपीति, इय सज्जनवर्णनोक्तिः॥६३॥

१ W. ण ओहसिया, २ W. सुहावेंति

W62 ६४) दरफुडियसिप्पिसंपुडणिलुक्कहालाहलग्गपुच्छेणिहं[1] ।
पिक्कंबट्ठिविणिग्गयकोमलमंबंकुरं उयह ॥६४॥

W63 ६५) उयह पडलंतरोइण्णणिययतंतुद्धपायपडिलग्गं ।
दुल्लक्खसुत्तगुत्थेक्कबउलकुसुमं व मक्कडयं ॥६५॥

W64 ६६) उवरिदरदिट्ठखन्नुयणिलीणपारावयाण[3] विरुएण[4] ।
नोसँसइ जायवियणं सूलाभिन्नं[5] व देवउलं ॥६६॥

६४) विचित्रस्य । [ईषत्स्फुटितशुक्तिसपुटनिलीनहालाहलाग्रपुच्छनिभम् । पक्वाम्रास्थिविनिर्गतकोमलम् आम्राङ्कुर पश्यत ॥] अंबकुरं उयह आम्राङ्कुरं पश्यत । कथंभूतम् । पिक्कंबट्ठिविणिग्गयकोमलं पक्वाम्रपृष्ठ (? अस्थि) विनिर्गतं च तं कोमलं च पक्वाम्रस्य यद् अस्थि ततो विनिर्गतं च तं कोमलं चेति कर्मधारयः । अतश्च कीदृशम् । दरफुडियसिप्पिसपुडणिलुक्कहालाहलग्गपुच्छणिहं दरस्फुटितशुक्तिसपुट तत्र निलीना या गृहगोधिका तस्याः पुच्छाग्रेण तुल्यम् । वृन्तानुगतताम्राङ्कुरस्य गृहगोधिकाग्रपुच्छोपमाबीजं प्रतीयमानेनैव धर्मेण । उपमालंकारः । हालाहलशब्दो गृहगोधिकायाः पर्यायोक्तिः यस्या ब्राह्मणीति लोके प्रसिद्धिः ॥६४॥

६५) ईश्वरराजस्य । (पश्यत पटलान्तरावतीर्णनिजकतन्तूर्ध्वपादप्रतिलग्नम् । दुर्लक्षसूत्रगुम्फितैकबकुलकुसुममिव मर्कटकम् (ऊर्णनाभम्)॥] पश्यत ऊर्णनाभम् । कीदृशम् । पडलंतरोइण्णणिययतंतुद्धपायपडिलग्गं पटलान्तराद् अवतीर्णो यो निजकस्तन्तुः तत्र ऊर्ध्वपादप्रतिलग्नम् । यथा भवति । दुर्लक्षं सूक्ष्मत्वात् सूत्रं तत्र गुत्थं (गुम्फितम्) एकं यद् बकुलकुसुमं, तदिव । पटलं (? छदि) । उपमालंकारः ॥६५॥

६६) पालिकस्य । [उपरि ईषद्दृष्टस्थाणुकनिलीनपारापतानां

१ W छेप्पणिहं. २ W णिलुक्क; ३ W विरुएहिं, ४ W णित्थणइ, ५ W. सूलाहिण्णं.

W65 ६७) जइ तस्स न[1] होसि पिया ता[2] दियहं नीसहेहि अंगेहिं ।
नवसूयपीयपेऊसमत्तपाडि व्व किं सुयसि ॥६७॥
W66 ६८) हेमंतियासु अइदीहरासु राईसु ज सि न[3] विणिद्दा ।
चिरं[4]गयपउत्थवइए न सुंदरं जं दिवा सुयसि ॥६८॥

विरुतेन । निःश्वसिति जातवेदनं शूलाभिन्नमिव देवकुलम् ॥] उपरि शिखाभागे दरदृष्टो यः स्थाणुकः तत्र निलीनपारापतविरुतेन निःश्वसितीव । कीदृशम् । जायवियणं सूलाभिन्नं व जातवेदनं किलमोरितशूलन्यस्ता(?) निःश्वसितीवेति । पूर्वार्धे समासः चिन्त्यः । नित्थणइ जायवियणं निलीण-पारावयाण विरुएण । उवरि दरदिट्ठखन्नुयसूलाभिन्नं व देवउलं ॥ इति पाठः श्रेयान् । यत्र देवकुलं तत्र तथाक्तम् । तदित्थंभूतम् (?) । नि ग्गा -परावयाण विरुएण । उत्प्रेक्षालंकारः ॥६६॥

६७) सयरसेनस्य (?सगरसेनस्य) । [यदि तस्य न भवसि प्रिया तद् दिवस निःसहैरङ्गैः । नवसूतपीतपीयूषमत्तसैरिभीसुतेव किं स्वपिषि ॥] यदि न भवसि त्व तस्य प्रिया तत् किं निःसहैः सुरतश्रमखिन्नैरङ्गैः दिवा नव्यजात—नवप्रसूत—पीतपीयूषमत्तसैरिभीसुतेव किं स्वपिषि । सुतेवे-त्यादि ते (?) । कालाध्वभावदेशाना योगे अकर्मकाणाम् अपि कर्मसञ्ज्ञा । अत्र उत्तरोपमाभ्यां ससृष्टिरलंकारः । निद्रा नाम सचारी भावः । आल-स्याद् दौर्बल्यात् श्रमात् क्लमात् चिन्तनात् स्वभावात् च । रात्रौ जागर-णादपि निद्रा सभवति देहभूतस्य ॥ उन्मुखगौरवगात्रव्यावर्तननयनमीलन-जडत्वैः । जृम्भणगात्रविमर्दैरनुभावैरभिनयस्तस्या. ॥ (नाट्यशास्त्र ७, ११०–१११.).

६८) आढ्यराजस्य । [हैमनीष्वतिदीर्घासु रात्रिषु यदसि न विनिद्रा । चिरगतप्रोषितपतिके न सुन्दरं यद् दिवा स्वपिषि ॥] काचित्

[1]W होसि ण [2]W अणुदियहं [3]W ज सि अविणिद्दा [4]W चिरअर.

W67 ६९) जइ चिक्खिल्लभउप्पुयपयमिणमलसं पए तुह विइण्णं ।
ता सुहय कंटइज्जंतमम्ह[2] अंगं किणो हससि ॥६९॥
W69 ७०) पाणिग्गहणि[3] च्चिय पव्वईऍ नायइ सहीहिँ सोहग्गं ।
पसुवइणा वासुइकंकणम्मि दूरं समोसरिए ॥७०॥

प्रोषितपतिकां दिवसा (? दिवसे) नयनेङ्गितचिरगान (?) विदितविक्रियां विदग्धसखीमिदमाह । हे चिरगयपउत्थवइए चिरगतप्रोषितभर्तृके जं दिवा सुयसि तं न सुदरं यद् दिवा स्वपिषि तत् न शोभनम् । हेमंतियासु राईसु अइदीहरासु जं सि न विणिद्दा हैमनीषु यामिनीषु अतिदीर्घिकासु यदसि न विनिद्रा । अत्र दिवाशयनानुमितं यामिनीजागरणम् असतीत्वशङ्कां जनयतीत्यर्थः । चिरगय इति गतशब्दो भावसाधनो द्रष्टव्यः । चिरगयपउत्थवइए इति पाठे तु न दोषः (?) । राई रात्रिः ॥६८॥

६९) कृष्टखदिरस्य । [यदि कर्दमभयोत्प्लुतपदमिदमलस पदे तव वितीर्णम् । तत् सुभग कण्टकायमानम् अस्माकमङ्गं किं नु हससि ॥] काचित् मय्यनुरक्तेति जातहासे यूनि तदवलोकनाय मदनचिह्ननिह्नवोक्तित्वेन तदालपनसुखलाभलालसा सती इदमाह । हे सुहय सुभग जइ चिक्खिल्लभउप्पुयपयमिणमलस पए तुह विइण्णं यदि कर्दमभयोत्प्लुतं भयोत्क्षिप्तं पदमिदमलसं पदे तव वितीर्णं, ता किणो अम्ह अंगं हससि तत् कस्मादस्माकमङ्गं हससि । किणो किमिव हससि । कथंभूतम् । कंटइज्जंतं पुलकेनाकीर्यमाणम् । मान्यथा संभावयतु भवान् । कर्दमघृणया किलाहं पुलकिताऽऽकीर्यमाणाङ्गेति । अन्ये तु पार्श्वपरिवर्तिनो विदग्धसखीजनस्य, तस्मिन् यूनि निजानुरागलिङ्गसहितत्वं सा नायिका इदमाह इत्याहुः । उभयथाऽपि लेशोऽलंकारः । तस्य लक्षणम् । लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ (काव्यादर्श, २,२६५) ॥६९॥

७०) कोदिल्लकस्य । [पाणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञायते सखीभिः

१W. अलसाइ तुह पए दिण्णं, २W अंगमेण्हि किणो वहसि, ३W पाणिग्गहण च्चिअ.

W68 ७१) पत्तो छणो न सोहइ अइप्पहाए य पुण्णिमायंदो ।
अंतविरसो य कामो असंपयाणे य परिओसो ॥७१॥
W70 ७२) गिम्हे दवग्गिमसिमइलियाइँ दीसंति विंझसिहराइं ।
आसमु पउत्थवइए न हुंति नवपाउसब्भाइं ॥७२॥

सौभाग्यम् । पशुपतिना वासुकिकङ्कणे दूर समुत्सारिते ॥] वासुकिकङ्कणे दूरमपसारिते सति । केन पसुवइणा पशुपतिना । इयम् उत्फुल्लफणा-फूत्कारतो मा भैषीदिति पशुपतिना वासुक्यपसर्पणं कृतमित्यर्थः । फणो कङ्कणम् । भीरतो मा निषीदतु । भुजङ्गराजोत्सारेण सौभाग्यस्य लिङ्गम् । अनुमानालंकारः ॥७०॥

७१) ध्रुवराजस्य । [प्राप्त क्षणो न शोभते अतिप्रभाते च पूर्णिमा-चन्द्रः । अन्तविरसश्च कामः असंप्रदाने च परितोष ॥] पत्तो छणो न सोहइ प्राप्तः क्षण उत्सवो न शोभते । अइप्पहाए य पुण्णिमायंदो तथा अतिप्रभाते च पूर्णिमाचन्द्रः । अन्तविरसश्च कामः । असंपयाणे य असं-प्रदाने च परितोषः । न शोभत इति सर्वत्र संबन्धः । प्राप्ते हि क्षण उत्कण्ठा कुण्ठीभवति । उत्कण्ठाकारणाभावात् । प्रातः पूर्णिमाचन्द्रो अरुणोदयहृतच्छायो भवति । अन्तविरसश्च कामो अनुभूतसुरतसुखतया न जायते । असंप्रदाने च न केवलेन साम्ना यः परितोषः पुष्यतीत्यर्थः (?) । दीपकसमुच्चयतुल्ययोग्यतायोगिनी संसृष्टिरलंकारः ॥७१॥

७२) चित्तराजस्य । [ग्रीष्मे दवाग्निमषीमलिनितानि दृश्यन्ते विन्ध्य-शिखराणि । आश्वसिहि प्रोषितपतिके न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि ॥] आससु पउत्थवइए आश्वसिहि प्रोषितपतिके न हुंति नवपाउसब्भाइं न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि, अपि तु विंझसिहराइं विन्ध्यशिखराणि । कीदृशानि । गिम्हे ग्रीष्मे दवग्गिमसिमइलियाइं दवाग्निमषीमलिनितानि । ग्रीष्मसमय एवायम् । दवाग्निधूमश्यामलितविन्ध्यशिखराणि न तु वर्षावतार इत्यर्थः ।

१W. अईप्पहाअ व्व, २W. व्व, ३W. असंपआणो.

W71 ७३) जित्तियमित्तं तीरइ निव्वोढुं देहि[1] तित्तिय पणयं ।
न जणो पिययमकयमाणभंगदुक्खक्खमो[2] सव्वो ॥७३॥
W72 ७४) बहुवल्लहस्स जा होइ वल्लहा कह वि पंच दियहाइं ।
सा छट्ठं किं मग्गइ कत्तो मिट्ठं च बहुयं च ॥७४॥
W73 ७५) जं जं सो निज्झायइ अंगोवासं महं अणिमिसच्छो ।
पच्छाएमि य तं त इच्छामि य तेण दीसंतं ॥७५॥

दावो वनदवाग्निरिति दवाग्निशब्दस्य यथादिगणपाठात् (वररुचि १, १०) ह्रस्वत्वे रूपम् । अपह्नुतिरलंकारः । अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् (काव्यादर्श, २, ३०४] ॥७२॥

७३) चन्द्रपुट्टिकाया (चन्द्रपुत्रिकाया ?) । [यावन्मात्रं शक्यते निर्वोढुं देहि तावन्त प्रणयम् । न जन प्रियकृतमानभङ्गदु.खक्षम' सर्व. ॥] तित्तियं पणय देहि तावत् प्रेम प्रयच्छ जित्तियमित्तं निव्वोढुं तीरइ यावन्मात्र निर्वोढुं शक्नोति इति । तीरइ इति कर्तर्यपि । अथवा यावन्निर्वाहयितुं शक्यत इत्येवंभूतकारितार्थे निर्वोढुम् इति शब्दो द्रष्टव्य. । ननु सकलजनस्य पतिप्रणयप्राचुर्ये कोऽयं दोष इत्याह न जणो पिययमकयमाणभंगदुक्खक्खमो सव्वो न जन' प्रियतमकृतमानभङ्गदु.खक्षम. सर्व' । नाहं प्रियतमकृतमानभङ्गदु'खमीक्षितुं क्षमेत्यर्थः ॥७३॥

७४) शुद्धशीलस्य । [बहुवल्लभस्य या भवति वल्लभा कथमपि पञ्च दिवसानि । सा षष्ठं किं मार्गयते, कुतो मिष्टं च बहु च ॥] बहुवल्लभस्य जा कह वि पच दियहाइं वल्लहा होइ बहुवल्लभस्य पुंसो या कथमपि पञ्च दिवसान् वल्लभा भवति सा छट्ठ किं मग्गइ सा षष्ठं किमिति दिनं याचते । कुतः । बहुयं च मिट्ठं च कत्तो बहु च मृष्ट चेति कुतः । इदमेव दुर्लभ यद् बहुवल्लभस्य त्रिचतुराणि दिनानि प्रियत्वं प्राप्यते । ततोऽप्यधिकतरं मृगाक्षि मा मा खिद्यस्व (?) इति सखीशिक्षोक्तम् । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥७४॥

---

१ W. देसु, २ W. विणिअत्तपसाअदुक्खसहणक्खमो. ३ W सा किं मग्गइ छट्ठं, ४ W. अंगोआसं, ५ W अणिमिसच्छं.

W74 ७६) दढमन्नुदूमियाएँ वि गहिओ दइयम्मि पिच्छह इमीए ।
ओसरइ वालुयामुट्ठिउ व्व माणो सुरसुरंतो ॥७६॥

W75 ७७) उय पोमेरायमरगयसंवलिया णहयलाउ ओयरइ ।
णहसिरिकंठब्भट्ठ व्व कंठिया कीररिंछोली ॥७७॥

७५) अदणस्य। [यं यं स निर्ध्यायति अङ्गावकाशं ममानिमिषाक्षः । प्रच्छादयामि तं तम् इच्छामि च तेन दृश्यमानम् ॥] काचित् स्वसख्याः कथयति । जं जं सो महं अंगोवासं अणिमिसच्छो णिज्झायइ यं यं स ममाङ्गपार्श्वम् अनिमिषाक्षं पश्यति तं तं अहं पच्छाएमि इच्छामि य तेण दीसंतं तं तम् अहं प्रच्छादयामि च इच्छामि च तेन दृश्यमानम् । लज्जानुरागप्रकाशनम् । मुग्धा नायिका । किमपि सखीनां कर्णे अलक्षिताक्षरं वक्ति, रुच्यम् अप्रावृतमङ्गं विदधाति ससंभ्रमं चैव । वागो (¹) व्यभिचारिणो भावाः । णिज्झायइ पश्यति ॥७५॥

७६) पीठहर्म्यस्य । [दृढमन्युदूनाया अपि गृहीतो दयिते पश्यतानया । अपसरति वालुकामुष्टिरिव मानः सुरसुरायमाणः ॥] पिच्छह इमीए माणो ओसरइ पश्यतास्या मानोऽपसरति । कीदृशः । दइयम्मि गहिओ दयिते गृहीतः । कथंभूतायाः । दढमन्नुदूमियाएँ वि दृढमन्युदूनाया अपि । किं कुर्वन् क इव । सुरसुरंतो वालुयामुट्ठिउ व्व शनैः शनैः विगलन् वालुकाया मुष्टिरिव । मन्युः क्रोधः । मुष्टिशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । उपमालंकारः ॥७६॥

७७) पालित्तकस्य । [पश्य पद्मरागमरकतसंवलिता नभस्तलादवतरति । नभःश्रीकण्ठभ्रष्टेव कण्ठिका कीरपङ्क्तिः ॥] पश्य शुकश्रेणिर्नभस्तलादवतरति । कीदृशी का इव । णहसिरिकंठब्भट्ठ व्व कंठिया नभःश्रीकण्ठभ्रष्टेव कण्ठिका कण्ठाभरणम् । कथंभूता कण्ठिका । पोमरायमरगयसंवलिया पद्मरागमरकतमिलिता । आताम्रतुण्डतया नीलच्छदच्छाय-

१ W पोमगअ

W76 ७८) न वि तह विएसवासो दुग्गच्चं मह जणेइ संतावं ।
[1]आसंघियत्थविमुहो जह पणइयणो नियत्तंतो ॥७८॥
W77 ७९) खंधग्गिणा वणेसुं तणेहि ँ गामम्मि रक्खिओ पहिओ ।
नयरवसिओ नडिज्जइ साणुसएणं[2] व सीएण ॥७९॥
W78 ८०) भरिमो से गहियाहरधुयसीसपहोल[3]णालयाउलियं ।
वयणं परिमलतरलियभमरोलि[4]पइल्ल[5]कमलं व ॥८०॥

तया शुकशकुन्तश्रेणिः पद्मरागमरकतमिश्रितया अन्तरिक्षलक्ष्मीकण्ठकण्ठिकया उपमीयते । उपमालंकारः ॥७७॥

७८) वासुदेवस्य । [नापि तथा विदेशवासो दौर्गत्यं मम जनयति संतापम् । संभावितार्थविमुखो यथा प्रणयिजनो निवर्तमानः ॥] न वि तह विएसवासो दुग्गच्चं मह संतावं जणेइ नैव तथा विदेशवासो दौर्गत्यं च ममान्तःसंतापं जनयति जह आसंघियत्थविमुहो पणइयणो नियत्तंतो यथा आशस्तार्थविमुखः प्रणयिजनो निवर्तमानो मम संताप जनयतीति । आसंघियं संभावितम् । हेतुदीपकाभ्यां संसृष्टिरलंकारः ॥७८॥

७९) भीमविक्रमस्य । [स्कन्धाग्निना वनेषु तृणैर्ग्रामे रक्षितः पथिकः । नगरोषितो विडम्ब्यते (अभिभूयते) सानुशयेनेव शीतेन ॥] नयरवसिओ पहिओ सीएण नडिज्जइ नगरोषितः पथिकः शीतेन विडम्ब्यते अभिभूयत इत्यर्थः । कथंभूतेन । साणुसएण व सकोपेनेव । कीदृशः पथिकः । खंधग्गिणा वणेसुं तणेहि ँ गामम्मि रक्खिओ स्कन्धाग्निना वनेषु तृणैर्ग्रामे रक्षितः । इत्यत एवानुशयशीलेन । अयं किल वने वसन् प्रचुरकाष्ठकल्पिततल्पपार्श्वपावको ग्रामे च प्रबलपलालमध्यम् अध्यासीनो न मा मात्रयाऽपि गणयति स्म । सोऽयं नगरे निराश्रय इति सानुशयेन शीतेन बाध्यत इति । खंधग्गी स्थूलाग्निः (स्थूलकाष्ठाग्निः) । उत्प्रेक्षाऽलंकारः ॥७९॥

१W. आससिअत्थविमुहो, २W. साणुसएण व्व. ३W. पहोलिरा, ४W. भमरालि, ५W. पइण्ण;

W79 ८१) हल्लप्फलन्हाणपसाहिरीणं[1] छणवासरे सवत्तीणं ।
अज्जाएं मज्जणाणायरेण कहियं व सोहग्गं ॥८१॥

W80 ८२) न्हाणहलि[2]द्दीभरियंतराइँ जालाइँ जालवलयस्स ।
सोहंती किलंचयकंटएण[3] कं काहिसि कयत्थं ॥८२॥

८०) विरयादित्यस्य (विनयादित्यस्य ?)। [स्मरामः तस्या गृहीताधरधुतशीर्षप्रघूर्णनालकाकुलितम् । वदनं परिमलतरलितभ्रमरालिप्रचलकमलमिव ॥] कश्चित् चिरप्रवासी इदमाह । से तस्या दयितायाः वयणं भरिमो वदनं स्मरामः । कीदृशम् । गहियाहरधुयसीसपहोलणालयाउलियं गृहीताधरधुतशीर्षप्रघूर्णनालकाकुलितम् । किमिव । परिमलतरलियभमरोलिपहल्लकमल व परिमलतरलितभ्रमरमालाकम्पप्रचलकमलमिव । स्मृतिः व्यभिचारी भावः । अनुरागसूचको वागनुभावः । पहल्लं दोलितम् । उपमालंकारः ॥८०॥

८१) मुक्ताफलस्य । [औत्सुक्यस्नानप्रसाधनशीलाना क्षणवासरे सपत्नीनाम् । आर्यया मज्जनानादरेण कथितमिव सौभाग्यम् ॥] प्रौढयुवत्या मज्जनानादरेण कथितमिव सौभाग्यम्, अर्थाद् आत्मन इति लभ्यते । काभ्यः । सवत्तीण सपत्नीभ्यः । हल्लप्फलन्हाणपसाहिरीण औत्सुक्येन यत् स्नानं प्रसाधनं च, तदाचरणशीलाभ्यः । सौभाग्यम् आहार्यगुणापेक्षं नेत्यभिप्रायः । कदा । छणवासरे उत्सवदिवसे । केन कृत्वा । मज्जणाणायरेण मज्जनानादरेण । अहं निजरूपशोभासौभाग्यगुणा अकृतमज्जनमण्डनाऽपि प्रकृत्यैव प्रियस्य प्रियेति । न हि स्वभावसुभगम् आहार्यगुणमपेक्षत इत्यभिप्रायः । हल्लप्फल आकुलता । गर्वो नाम व्यभिचारी भावः । (आकुलता-) व्यञ्जकः बिब्बोको नाम चेष्टालंकारः । ईप्सितभावप्राप्तावप्यत्यभिमानगर्वसंभूतः । स्त्रीणामनादरकृतो बिब्बोको नाम विज्ञेयः ॥ उत्प्रेक्षालंकारः ॥८१॥

८२) काहिल्लकस्य । [स्नानहरिद्रापूरितान्तराणि जालानि जालवलयस्य । शोधयन्ती क्षुद्रशङ्कुकण्टकेन कं करिष्यसि कृतार्थम् ॥]

१ W पसाहिआण, २ W हलिद्दा, ३ W किलिंचिअकंटएण

W81 ८३) अदंसणेण पिम्मं अवेइ अइदंसणेण वि अवेइ ।
पिसुणजणजंपिएण वि अवेइ एमेयं[1] वि अवेइ ॥८३॥

W82 ८४) अदंसणेण महिलायणस्स अइदंसणेण नीयस्स ।
मुक्खस्स पिसुणजणजंपिएण एमेयं वि खलस्स ॥८४॥

W83 ८५) पुट्टवडिएहि[2] दुक्खं अच्छिज्जइ उन्नएहि होऊण ।
इय चिंतंताण मणे थणाण किसणं[3] मुहं जायं ॥८५॥

जालवलयस्य जालरूपकटकस्य जालानि सुषिराणि तत्स्थानदारुकेण शोधयन्ती कं कृतार्थं करिष्यसि । कथंभूतानि जालानि । न्हाणहलिद्दीभरियंतराइँ स्नानहरिद्रादायित (? पूरित)मध्यभागानि । धन्यः खल्वसौ यदर्थं त्वयायं विशेषः क्रियत इति । इयं हेला विलासः । तस्या लक्षणम् । सा जिघ्रति धम्मिल्लं माल्यं वा नखशिखाभिरुल्लिखति । कटकाद् व्यपनयति विलेपनं च कर्मेति हेलायाः ॥८२॥

८३) मधुकरस्य । [अदर्शनेन प्रेमापैति अतिदर्शनेनाप्यपैति । पिशुनजनजल्पितेनाप्यपैति एवमेवाप्यपैति ॥] निगदव्याख्यातेयं गाथा । अदर्शनेन अतिदर्शनेन पिशुनजनजल्पनेन एवमेवापि प्रेमापैति इति गाथार्थः । आवृत्तिरलंकारः । अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च । दीपकस्थान एवैतदलङ्कारत्रयं यथा ॥ (काव्यादर्श २, ११६) ॥८३॥

८४) तस्यैव (मधुकरस्य) । [अदर्शनेन महिलाजनस्य अतिदर्शनेन नीचस्य । मूर्खस्य पिशुनजनजल्पितेन एवमेवापि खलस्य ॥] पिम्मं अवेइ इति पूर्वगाथाया अनुवर्तनीयम् । उभे अप्यमू गाथे अन्योन्यापेक्षया गतार्थे इति ॥८४॥

८५) स्वामिनः । [उदरपतितैर्दुःखमास्यत उन्नतैर्भूत्वा । इति चिन्तयतोर्मन्ये स्तनयोः कृष्ण मुखं जातम् ॥] इति मनसि चिन्तयतां स्तनानां कृष्णं मुखं जातम् । किं तद् इत्याह । उन्नएहि होऊण उन्नतै-

---

१ W. एमेअ, २ W पोट्ट, ३ W. कसणं,

W84 ८६) सो तुह कएण सुंदरि तह झीणो सुमहिलो हलियउत्तो ।
जह से मच्छेरिणीइ त्रि दुच्चं जायाइ पडिवन्नं ॥८६॥

W85 ८७) दक्खिण्णेण वि इंतो सुहय सुहावेसि अम्ह अंगाइं ।
निक्कइयवाणुरत्तो सि जाण का निव्वुई ताणं ॥८७॥

भूत्वा पश्चात् पुट्टवडिएहिँ दुक्खं अच्छिज्जइ जठरउदरपतितैः दुःखमास्यत इति । उन्नतं पदं प्राप्यते तदनु उदरभरणमात्रसक्तैः स्थीयते, इति आत्मनो अवस्थाम् अवश्यंभाविनीं भावयत इव स्तनमण्डलस्य मुखमालिन्यं जातम् इत्यर्थः । अत्र प्रयुक्त्या कयाचिद् अन्तर्वत्नीत्वं सूचितम् इति ज्ञेयम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥८५॥

८६) कृतपुराशीलस्य ([1] कृतपुण्यशीलस्य)। [स तव कृते सुन्दरि तथा क्षीणः सुमहिलो हालिकपुत्रः । यथा तस्य मत्सरिण्याऽपि दौत्यं जायया प्रतिपन्नम् ॥ काचित् कस्यांचित् नायकानुरागं प्रकटयितुमिदमाह । सो तुह कएण स त्वदर्थे हलिअउत्तो हालिकसुतः तह झीणो तथा क्षीणः जहा से दुच्चं जायाइ पडिवन्नं यथा तस्य जयया दौत्यं प्रतिपन्नम् । कथंभूतया जायया । मच्छरिणीइ वि मात्सर्यवत्यापि । कथंभूतः स हालिकसुतः । सुमहिलो शोभनभार्यः । यत एव शोभना, अत एव पत्युः प्राणपरित्राणाय मत्सरं मुक्त्वा तया तद्दयितया दौत्यं प्रतिपन्नम् । अन्ये तु सुमहिलो शोभनभार्योऽपि यदसौ तव सगमाय कार्श्यमनुभवति तेन त्वमेव तद्भार्याया अधिकशोभासौभाग्यभावभाजिनीति दर्शितम् इत्याहुः । दौत्यमिति सख्याः तद्योगः । मच्छरिणी असहनशीला ॥८६॥

८७) निघट्टस्य । [दाक्षिण्येनाप्यायन् सुभग सुखयस्यस्माकमङ्गानि। निष्कैतवानुरक्तोऽसि यासां का निर्वृतिस्तासाम् ॥] काचिद् अन्याङ्ग-

---

१W. मच्छरिणीअ वि. २W. दोच्चं. ३W. हिअआइं ४W. णिक्कइअवेण जाणं गओ सि.

W86 ८८) इक्कं पहरुव्वायं हत्थं मुहमारुएण वीयंतो ।
सो वि हसंतीइ मए गहिओ बीएण कंठम्मि ॥८८॥
W89 ८९) मुहमारुएण त कण्ह गोरयं राहियाइ अवणिंतो ।
एयाण वल्लवीणं अन्नाण य गोरयं हरसि ॥८९॥

नागोत्रग्रहणेन अन्येव (?) आकारेङ्गितलिङ्गेन कृतकानुरागमनुमाय नायकमिदमाह । हे सुहय सुभग दक्खिण्णेण वि इंतो सुहावेसि अम्ह अंगाइं दाक्षिण्येनापि आगच्छन् सुखयसि अस्माकम् अङ्गानि । निष्कैतवमनुरक्तोऽसि यासां का निर्वृतिस्तासाम् । कः सुखनिवेशो, नाहमवधारयितुं समर्थेत्यर्थः ॥८७॥

८८) आदिवराहस्य । [एक प्रहारपीडितं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन् । सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥] काचित् स्वरहस्यं सख्याः कथयति । सो वि मए इक्कं पहरुव्वायं हत्थं मुहमारुएण वीयंतो सोऽपि मया एकं प्रहारपीडितं पाणिं मुखमारुतेन वीजयन् बीएण गहिओ कंठम्मि द्वितीयेन गृहीतः कण्ठे । कथंभूतया । हसंतीइ हसन्त्या । अथासौ सहसा अपराधक्रोधान्धया मया कान्तः करतलेन ताडितः । ततोऽसौ स्वीयां तथा परुषपाणिप्रहारवेदनामनादृत्य प्रत्युत तमेव हस्तं मुखनिःश्वासमारुतेन सुखयितुं प्रवृत्तः । ततः प्रत्यावृत्तप्रीत्या विहस्य मया तदितरकरेण कण्ठे गृहीत इत्यर्थः । उव्वायं पीडितम् । धृष्टो नायकः । कृतदोषोऽप्यविशङ्को न विलक्षस्तर्जितोऽपि निर्लज्जः । स तु निर्दिष्टो धृष्टो मिथ्यावाग् दृष्टदोषोऽपि ॥ अधीरा नायिका । ताडयति पतिमधीरा कोपात् सतर्ज्य सतर्ज्य ॥८८॥

८९) पृथिव्याः । [मुखमारुतेन त्वं कृष्ण गोरजो राधिकाया अपनयन् । एतासां बल्लवीनाम् अन्यासामपि गौरवं हरसि ॥] हे कण्ह कृष्ण तं त्वं मुहमारुएण राहियाइ गोरयं अवणिंतो मुखमारुतेन राधाया गोरजो अपनयन् एयाण बल्लवीणं अन्नाण वि एतासां बल्लवीनाम्

W87 ९०) अवलंबियमाणपरंमुहीइ इंतस्स माणिणि पियस्स ।
[1]पिट्ठिपुलउग्गमो से[2] कहेइ सम्मुहट्ठियं हिययं ॥९०॥

W88 ९१) जाणइ जाणावेउं अणुणयविद्दवियमाणपरिसेसं ।
[3]पइरिक्कि च्चिय विणयावलंबणं स च्चिय कुणंती ॥९१॥

अन्यासामपि गोरयं हरसि गौरव हरसि इति चित्रम् । वस्तुतस्तु (न) विरोधोऽयम् । यत एकत्र गोरयं गोरजः अन्यत्र गौरवम् । राधालग्नं रजो वदनपवनेन प्रोत्सारयन् इतरगोपीमुखानि मलि(नि)मानम् आनयसीत्यर्थः । विशेषोऽलंकारः । यत्रान्यत् कुर्वाणो युगपत् कर्मान्तरं च कुर्वीत । कर्तुमशक्यं कर्ता विज्ञेयोऽसौ विशेषोऽन्यः ॥ (रुद्रट, ९, ९) ॥ ८९ ॥

९०) पुष्टिसस्स । [अवलम्बितमानपराङ्मुख्या आयतो मानिनि प्रियस्य । पृष्ठपुलकोद्गमस्तस्य कथयति समुखस्थितं हृदयम् ॥] से तस्याः पिट्ठिपुलउग्गमो पृष्ठपुलकोद्गमः संमुहट्ठिय हिययं कहेइ समुखस्थितं हृदयं कथयति । कस्य । इंतस्स हे माणिणि पियस्स आगच्छतो मानिनि प्रणयिनः । कथंभूतायास्तस्याः । अवलंबियमाणपरंमुहीइ अवलम्बितमानपराङ्मुख्याः । तददर्शनादिव (? तददर्शनेऽपि) रोमाञ्चेन प्रेमाभिमुख्यं प्रिये प्रकटितम् इत्यर्थः । विरोधोऽलंकारः । मानिनीयम् ॥ ९० ॥

९१) रेवत्याः । [जानाति ज्ञापयितुम् अनुनयविद्रावितमानपरिशेषम् । प्रतिरिक्त एव विनयावलम्बनं सैव कुर्वती ॥] काचित् कस्याश्चिद् उत्तमनायिकायाः मानशेषसूचनवैदग्ध्यं वर्णयितुम् इदमाह । स च्चिय जाणावेउं जाणइ सैव ज्ञापयितुं जानाति । किम् । अणुणयविद्दवियमाणपरिसेसं अनुनयविद्रवितमानपरिशेषम । किं कुर्वती । पइरिक्कि च्चिय विणयावलंबणं कुणंती एकान्तेऽपि विनयावलम्बनं कुर्वती । विनयपथेन

---

१ W पुट्ठि, २ W. तुह; ३ W. पइरिक्कम्मि वि

W90 ९२) किं ताव कया अहवा करेसि काहिसि य सुहय इत्ताहं[1] ।
अवराहाण अलज्जिर साहसु कयरा खमिज्जंति[2] ॥९२॥

W91 ९३) नूमंति[3] जे पहुत्तं कुवियं दास व्व जे पसायंति ।
ति च्चिय महिलाण पिया सेसा सामि च्चिय वराया ॥९३॥

W92 ९४) तइया कयग्घ महुयर न रमसि अन्नासु पुप्फजाईसु ।
बद्धफलडर्यां[4] मालइ त्ति इन्हि परिच्चयसि ॥९४॥

यथानुवर्तते तथा अनुमीयते अद्यापि मानशेषमेषा वहतीत्यर्थः । स्वीया ....धीरा नायिका । सा समधिकमाद्रियते धीरा कान्ते कृतापराधेपि । आकारसवृतिपरा सुरतेऽपि प्रस्तुत उदास्ते ॥९१॥

९२) ग्रामकुट्टिकाया॰ । [किं तावत् कृता अथवा करोषि करिष्यसि च सुभगेदानीम् । अपराधाना निस्त्रप कथय कतरे क्षम्यन्ते ॥] कयाचित् कृतापराध आवर्जनाय नायको अन्याङ्गनागोत्रेण अनुनयन् इदमुच्यते । हे अलज्जिर साहसु अवराहाण कयरा खमिज्जति निर्लज्ज कथय अपराधानां मध्ये कतरे अपराधाः क्षम्यन्ते । किं ताव सुहय कया अहवा करेसि काहिसि कि तावत् कृताः सुभग अथवा करोषि यान् करिष्यसि वा यान् । न तवापराधानामन्तोऽस्तीति भावः । खण्डिता नायिका । दोषाधिकरणं (? दोषाविष्करणं) कोपाङ्गम् । अमर्षेर्ष्याविषादास्तथा व्यभिचारिभावा. ॥९२॥

९३) [छादयन्ति ये प्रभुत्वं कुपितां दासा इव ये प्रसादयन्ति । त एव महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एव वराका॰ ॥] ति च्चिय महिलाण पिया त एव महिलानां प्रियाः । क इत्याह । जे पहुत्तं नूमंति ये (प्रभुत्वं) प्रच्छादयन्ति । कुवियं दास व्व जे पसायति कुपितां दासा इव ये प्रसादयन्ति । अन्ये तर्हि क इत्याह । सेसा सामि च्चिय वराया शेषाः स्वामिन एव वराका॰ । नितम्बिनीनां न तासां मनांसि आवर्जयन्तीत्यर्थः ॥९३॥

1w. एत्ताहे, 2w खमिज्जंतु, 3w ण कुणंति॰
4w. बद्धफलभारगरुइं मालइमेण्हि.

W93 ९५) अविअण्हपिच्छणिज्जेण तक्खणं मामि तेण दिट्ठेण ।
सिविणयपीएण व पाणिएण तण्ह च्चिय न फिट्टा ॥९५॥

W94 ९६) सुयणो जं देसमलंकरेइ तं चिय करेइ पवसंतो ।
गामासन्नुम्मूलियमहावडट्ठाणसारिच्छं ॥९६॥

---

९४) [तदा कृतघ्न मधुकर न रमसेऽन्यासु पुष्पजातिषु । बद्धफला मालतीति इदानीं परित्यजसि ॥] हे कयग्घ महुयर कृतघ्न मधुकर तइया न रमसि अन्नासु पुप्फजाईसु तदा न रमसेऽन्यासु पुष्पजातिषु । इण्हिं इदानीं बद्धफलडया मालइ त्ति परिच्चयसि बद्धफला गुर्वीयमिति मालतीं परित्यजसि । कोऽयं नयः । चिरतरं खलु रतिसुखमनुभूय अन्तर्वत्नीत्यनुपभोग्यां यतो मां परिहरति (? यस्तां परिहरति) स एवं भङ्गिभणित्याऽभिधीयत इति । अन्यापदेशोऽलंकारः ॥९४॥

९५) मातङ्गस्य । [अवितृष्णप्रेक्षणीयेन तत्क्षणं सखि तेन दृष्टेन । स्वप्नपीतेनेव पानीयेन तृष्णा एव न नष्टा ॥] काचिदभीष्टावलोकनसुखामृतस्य नतृप्ता इदमाह । अवितृष्णप्रेक्षणीयेन तत्क्षणं तेन दृष्टेन तृष्णैव न व्यपगता । केनेव । सिविणयपीएण व पाणिएण स्वप्नपीतेन पानीयेनेव । यथा खलु स्वप्नसमयपीतं पानीयं तृषं न मथ्नाति तथा तद्दर्शनम् । रूपसौभाग्यभङ्गितं भणित्वोक्तिर्भवति(?)। उपमापर्यायोक्तिभ्यां संसृष्टिरलंकारः ॥९५॥

९६) बटुकस्य । [सुजनो यं देशमलंकरोति तमेव करोति प्रवसन् । ग्रामासन्नोन्मूलितमहावटस्थानसदृक्षम् ॥] जं चिय देस सुयणो अलंकरेइ यमेव देशं सुजनोऽलंकरोति मण्डयति तं चिय पवसंतो गामासन्नुम्मूलियमहावडट्ठाणसारिच्छं करेइ तमेव प्रवसन् देशान्तरं व्रजन् ग्रामासन्नोन्मूलितमहावटस्थानसदृशं करोति । यं प्रदेशम् अध्यास्ते तं सत्पुरुषः प्रसा-

W95 ९७) सो नाम संभरिज्जइ पम्हुसेइ खणं पि जो हु हिययाहि ।
संभरियव्वं च कयं गयं च पिम्मं निरालंवं ॥९७॥
W96 ९८) नासं व सा कवोले अज्ज वि तुह दंतमंडलं बाला ।
उब्भिन्नपुलयवइवेढपरियेरं रक्खइ वराई ॥९८॥

धयति । यं च मुञ्चति स शून्यो भवति । सुजनप्रशंसा । इयमपि उपमापर्यायोक्तिससृष्टिरलंकारः ॥९६॥

९७) फरकुन्तस्य । [स नाम सस्मर्यते प्रवसति क्षणमपि यः खलु हृदयात् । संस्मर्तव्यं च कृतं गतं च प्रेम निरालम्बम् ॥] काचित् प्रवासप्रत्यावृत्तेन कान्तेन, मामनुस्मरन्ती भवती स्थिता उत नेति पृष्टा सतीदमाह । सो नाम संभरिज्जइ स नाम सस्मर्यते पम्हुसइ खणं पि जो हु हिययाहि प्रवसति क्षणमपि यः खलु हृदयात् । सभरियव्वं च कयं गयं च पिम्मं निरालंवं सस्मर्तव्यं च कृतं गतं च प्रेम निरालम्बम् । संभरियव्वं इति भावसाधनम् । त्वं तु मम हृदये सर्वदा वससीति स्मरणम् अनुपपन्नम् । प्रेयःसमुच्चयाभ्यां संसृष्टिरलंकारः ॥९७॥

९८) वाक्पतिराजस्य । [न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डलं बाला । उद्भिन्नपुलकवृतिवेष्टनपरिकरं रक्षति वराकी ॥] काचित् स्वसख्याः नायकस्य पुरतः प्रेमातिशयं भङ्ग्या अभिधातुमाह । सा बाला वराई अज्ज वि तुह दंतमंडलं कवोले रक्खइ सा बाला वराकी अद्यापि त्वया दत्तं दन्तव्रणं कपोले रक्षति । कमिव । न्यासमिव निक्षेपमिव । कथंभूतम् । उब्भिन्नपुलयवइवेढपरियरं उद्भिन्नपुलकवृतिनेष्टनपरिकरम् । यत् किल रक्षणीयं तत् कण्टकादिभिः परिवार्यत इति । अत एव च रोमाञ्चनिचितगण्डमण्डलतया तस्मिन् यूनि रागातिरेकः प्रकाशितः । इत्थंभूतायाम् अपि तस्यां त्व शिथिलादर इति वराकीपदेन प्रकटितम् । दन्तमण्डलमिह अर्थाद् दन्तक्षतमेव । पुलकः सात्त्विको भावः ।

१ W पम्भसिओ जो खण पि २W परिगयं,

W168 ९९) अच्छउ ताव मणहरं पियाइ मुहदंसणं अइमहग्घं ।
तग्गामछित्तसीमा वि झत्ति दिट्ठा सुहावेइ ॥९९॥

W97 १००) दिट्ठा चूया अग्घाइया सुरा दाहिणाणिलो सहिओ ।
कज्जाइं चिय गरुयाइँ मामि को वल्लहो कस्स ॥१००॥

तदुक्तम् । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥ उपमापर्यायोक्तिभ्यां संसृष्टिरलंकारः । प्रियोपालम्भः सखीकर्म ॥९८॥

९९) स्थिरसाहस्य (¹ स्थिरसाहसस्य) । [आस्तां तावन्मनोहरं प्रियाया मुखदर्शनम् अतिमहार्घम् । तद्ग्रामक्षेत्रसीमाऽपि झगिति दृष्टा सुखयति ॥] अच्छउ ताव पियाइ मुहदंसणं आस्तां तावत् प्रियाया मुखेन्दुदर्शनम् । कीदृशम् । मणहरं मनोहरम् । अत एव अइमहग्घं अतिमहार्घम् । तग्गामछित्तसीमा वि झत्ति दिट्ठा सुहावेइ तद्ग्रामक्षेत्रसीमाऽपि झगिति दृष्टा सुखयति ॥९९॥

१००) महिषासुरस्य । [दृष्टाश्चूता आघ्राता सुरा दक्षिणानिलः सोढः । कार्याण्येव गुरूणि सखि को वल्लभः कस्य ॥] दिट्ठा चूया दृष्टाश्चूता अवलोकितम् आम्रवनम् । अग्घाइया सुरा तथा आघ्राता सुरा । दाहिणाणिलो सहिओ मलयानिलः सोढः । एतदुक्तं भवति । मुकुलिताम्रदर्शनेन सुरभिसुरागन्धेन मनोज्ञमलयानिलेन च उद्दीपनविभावेनासौ अत्रैवानुपयातः । स्मरस्मरतिः (¹ जातस्मररतिः ²) तद्वियोगेनाहं विपन्नेति । अतोऽनुमीयते कज्जाइं चिय गरुयाइँ मामि को वल्लहो कस्स कार्याण्येव गुरूणि सखि कः कस्य वल्लभ, न कश्चित् कस्यापीत्यर्थः । दक्षिणानिलः सोढ इति वसन्तागमनं सूचयति । अत एव दिट्ठा चूया इति नवमञ्जरीसनाथा इति ज्ञेयम् । मङ्गल्यमिति (²) उत्सवेऽपि विरहिणीनां तत्पानाभावात् ॥१००॥

इति श्रीभुवनपालविरचिते छेकोक्तिविचारलीलायां श्रीसातवाहनकृते गाथाकोशे प्रथमं शतं समाप्तमिति ॥

१W. दाव; २W दक्खिणाणिलो

W98 १०१) रमिऊण पयं पि गओ जाहे अवगूहए पडिणियँत्तो ।
अहयं पउत्थवइय व्व तक्खणं सो पवासि व्व ॥१॥

W99 १०२) अवियण्हपिच्छणिज्जं समदुक्खसुहं विइण्णसब्भावं ।
अन्नुन्नहियलग्गं पुण्णेहि जणो जणं लहइ ॥२॥

१०१) [रत्वा पदमपि गतो यदाऽवगूहति प्रतिनिवृत्तः । अहं प्रोषितपतिकेव तत्क्षण स प्रवासीव ॥] ओ नमो जिनाय । काचिदात्मन. प्रियतमे प्रेम स्वसौभाग्य च भङ्ग्याऽभिधातुमिदमाह । रमिऊण पयं पि गओ रत्वा पदमपि गत. जाहे अवगूहए पडिणियत्तो यदाऽवगूहति प्रतिनिवृत्त. । अहय पउत्थवइय व्व अह प्रोषितपतिकेव तक्खणं सो पवासि व्व तत्क्षणं स प्रियतम· प्रवासीव ज्ञातः (? जातः) इत्यध्याहार्यम् । चिरविरहदुःखमनुभूय प्रवासावसानसगनयोरिव आवयोरधिकं प्रेमारम्भनिर्भरं रिरसा सजातेत्यर्थ । स्वाधीनभर्तृका नायिका । प्रस्तुतविचित्रसुरतक्रीडासुखलाभलालसो यस्याः । मुञ्चति पतिर्न पार्श्वं सा स्यात् स्वाधीनपतिकेति ॥ अनुकूलो नायकः ॥१०१॥

१०२) नन्नराजस्य । [अवितृष्णप्रेक्षणीयं समदुःखसुखं वितीर्णसद्भावम् । अन्योन्यहृदयलग्नं पुण्यैर्जनो जनं लभते ॥] काचिदात्मेच्छानुरूपं पतिमनाप्नुवती सखेदमिदमाह । पुण्यैर्जनो जनं लभते । कीदृशम् । अवियण्हपिच्छणिज्जं अवितृष्णप्रेक्षणीयं सुन्दरम् । कदाचित् सुन्दरोऽपि समदुःखसुखो न स्यादित्यत आह । समदुक्खसुहं समदुःखसुखम् । कदाचिद् दाक्षिण्येन समदुःखसुखता भवतीत्याह । विइण्णसब्भावं वितीर्णसद्भावम् । एवमपि कदाचित् परस्परप्रेमपात्रं न भवतीत्याह । अन्नुन्न-

१W. उवऊहिउं, २W. पडिणिउत्तो, ३W. समसुहदुक्खं ४W. अण्णोण्ण

W100 १०३) दुक्खं दिंतो वि सुहं जणेइ जो जस्स वल्लहो होइ।
दइयणहदूमियाण वि वड्ढइ थणयाण रोमंचो ॥३॥
W191 १०४) चिरिंडिं पि अयाणंता लोया लोएहि गारवग्घविया।
सुण्णारतुल व्व निरक्खरा वि खंधेण वुज्झंति ॥४॥

हिययलग्गं अन्योन्यहृदयलग्नम्। एवंभूतं पतिं धन्या प्राप्नोति, अहं पुनरधन्या यन्नेदृशं पतिं प्राप्तेत्यर्थः ॥१०२॥

१०३) धर्मणस्य। [दुःखं ददद‌पि सुखं जनयति यो यस्य वल्लभो भवति। दयितनखदूनयोरपि वर्धते स्तनयो रोमाञ्चः ॥] जो जस्स वल्लहो होइ यो यस्य वल्लभो भवति स तस्य दुक्खं दिंतो वि सुहं जणेइ दुःखं दददपि सुखं जनयति। अमुमेव चार्थम् अर्थान्तरन्यासेन समर्थयति। दइयणहदूमियाण वि वड्ढइ थणयाण रोमंचो दयितनख-दूनयोरपि वर्धते स्तनयो रोमाञ्चः। रोमाञ्चस्थायी हर्षोद्भवो भावः स दयितनखदूनयोरपि स्तनयोर्दृश्यते इति प्रकृतार्थसमर्थनम्। बहुसुखसाधनं न स्वल्पदुःखमपि दुःखं करोति यथा स्वर्गाप्तिहेतुकयागे छागादिवधमात्रं, यथा वा प्रचुरफलाभिलाषुकाणामपि अल्पबीजवपनव्ययो न दुःखाय जायते तथेदमपीत्यर्थः। दूमियं पीडितम् ॥१०३॥

१०४) नरनाथस्य। [ओष्ठस्फुरणमप्यजानन्तो लोका लोकैर्गौर-वार्घिताः। स्वर्णकारतुलेव निरक्षरा अपि स्कन्धेनोह्यन्ते ॥] लोया लोएहि खंधेण वुज्झंति लोका लोकैः स्कन्धेनोह्यन्ते गौरवेण दृश्यन्त इत्यर्थः। गारवग्घविया गुरुतया महार्घतां नीताः। पुनः कीदृशाः। चिरिंडिं पि अयाणंता ओष्ठस्फुरणेऽप्यनभिज्ञाः। दूरे वाग्मिता तावदित्यर्थः। सुण्णा-रतुल व्व निरक्खरा वि स्वर्णकारतुलेव निरक्षरा अपि। स्वर्णकारतुला यथा निरक्षराऽपि स्कन्धेनोह्यते तथा तेऽपीत्यर्थः। चिरिंडि ओष्ठस्फु-रणम्। अक्षरं ([2] अक्षराणि) चात्र वर्णाः अन्यत्र परिमाणालेख्याक्षराणि। उपमालङ्कारः ॥१०४॥

W192 १०५) आयंबंतकवोलं खलियक्खरजंपिरिं फुरंतुट्ठिं ।
मा छिवसु त्ति सरोसं समोसरंतिं पियं भरिमो ॥५॥

W333 १०६) मुहविज्झवियपईवं ऊससियणिरुद्धसंकिरुल्लावं ।
सवहसयरक्खिउट्ठं चोरियरमियं सुहावेइ ॥६॥

W573 १०७) मयणग्गिणु व्व धूमं मोहणपिच्छं व लोयदिट्ठीए ।
जुव्वणधयं व मुद्धा वहइ सुयंधं चिहुरभारं ॥७॥

१०५) हालस्य । [आताम्रान्तकपोलां स्खलिताक्षरजल्पिनीं स्फुरदोष्ठीम् । मा स्पृशेति सरोष समपसरन्तीं प्रियां स्मरामः ॥] प्रियं भरिमो प्रियां स्मरामः । कथंभूताम् । मा छिवसु त्ति सरोस समोसरंतिं मा स्पृशेति सरोषं समपसरन्तीम् । पुनश्च कीदृशीम् । आयंबतकवोलं आताम्रान्तकपोलाम् । खलियक्खरजंपिरिं स्खलिताक्षरजल्पनशीलाम् । फुरन्तुट्ठिं स्फुरदोष्ठीम् । आताम्रान्तकपोलादयः शारीराः कोपानुभावाः । प्रणयकलहकुपिताऽपि सा कमनीयमूर्तिरित्यर्थः । अन्ये तु मदिरामदमाचक्षते । वचन यत्राव्यक्तं व्यक्तीकृतसकलमन्मथावस्थम् । न्यक्कृतनूपुरमणितं वान्मन्दसुद्गारम् (?) इत्यादि तस्य लक्षणम् । स्मृतिर्व्यभिचारी भावः । जातिरलंकारः ॥१०५॥

१०६) मदाहडस्य । [मुखनिर्वापितप्रदीपं निरुद्धोच्छ्वसितशङ्कितोल्लापम् । शपथशतरक्षितोष्ठं चौर्यरतं सुखयति ॥] चोरियरमियं सुहावेइ प्रच्छन्नसुरतं सुखयति । कीदृशम् । मुहविज्झवियपईवं मुखवातनिर्वापितप्रदीपं, ऊससियणिरुद्धसंकिरुल्लावं निरुद्धोच्छ्वसितशङ्कितालापम् । प्राकृते विशेषणस्य पूर्वनिपातानियमः । पुनरपि च कथंभूतम् । सवहसयरक्खिउट्ठं शपथशतरक्षितोष्ठम् । जातिरलंकारः ॥१०६॥

१०७) विरहानलस्य । [मदनाग्नेरिव धूमं मोहनपिच्छमिव लोकदृष्टेः । यौवनध्वजमिव मुग्धा वहति सुगन्धि चिकुरभारम् ॥] मुद्धा मुग्धा

---

१ W. णिरुद्धसासं ससंकिउल्लावं; २ W चिउरभार.

W747 १०८) दे या दुमसु तुमं चिय मा परिहर पुत्ति पढमदुमियं ति ।
किं कुड्डं नियमुहयंदकंतिदुमियं न लक्खेसि ॥८॥

W101 १०९) धरिओ धरिओ वियलइ उवएसो से[1] सहीहि दिज्जंतो ।
मयरद्धयबाणपहारजज्जरे तीइ हिययम्मि ॥९॥

चिहुरभार चिकुरभारं वहइ वहति । कीदृशम । सुयंधं सुरभिगन्धम् । किमिव । मयणग्गिणु व्व धूमं मदनाग्निधूममिव । मोहणपिच्छं व लोयदिट्ठीए मोहनपिच्छमिव लोकदृष्टेः । जुव्वणधयं व यौवनध्वजमिव । मालोत्प्रेक्षाऽलंकारः । केशप्रशंसापरेयं गाथा । चिहुरभारं इति स्फटिकनिकषचिकुरेषु हः (वररुचि, २, ४) इति कस्य हत्वे रूपम् ॥१०७॥

१०८) कच्छाहनरस्य । [अहो धवलय त्वमेव मा परिहर पुत्रि प्रथमधवलितमिति । किं कुड्यं निजमुखचन्द्रकान्तिधवलितं न लक्षयसि॥] काचित् स्वगण्डमण्डलच्छायाच्छुरितं मुग्धा सुधारसेन धवलितम् इति भ्रान्त्या स्वभवनभित्तिभागमवलोकयन्ती कयाचिदिदमुच्यते । दे या अहोऽर्थे । दुमसु तुमं चियं धवलय त्वमेव । मा परिहर पुत्ति पढमदुमियं ति मा परिहार्षीः पुत्रि प्रथमधवलितमिति । किं कुड्डं न लक्खेसि किं कुड्यं न लक्षयसि । कीदृशम् । नियमुहयंदकंतिदुमियं निजमुखचन्द्रकान्तिधवलितम् । मुग्धामुखेन्दुद्युतिवर्णनपरेयं गाथा । चिय इति पदं भिन्नक्रमं कुड्ड इत्यतः परं द्रष्टव्यम् । दे या इति अहो इत्यर्थे निपातः । इति हेतौ । भ्रान्तिमत्पर्यायोक्तिभ्यां सकीर्णोऽलंकारः ॥१०८॥

१०९) श्रीस्वामिनः । [धृतो धृतो विगलति उपदेशस्तस्याः सखीभिर्दीयमानः । मकरध्वजबाणप्रहारजर्जरे तस्या हृदये ॥] से सहीहि दिज्जंतो उवएसो धरिओ धरिओ वियलइ तस्याः सखीभिरुपदेशो दीयमानो धृतो धृतो विगलति स्रंसते । क्व । हियए हृदये । कीदृशे । मयरद्धयबाणपहारजज्जरे मकरध्वजबाणप्रहारजर्जरे, इति विशेषणद्वारेण कारणोक्तिः। यत एव जर्जरं तत एव तस्मात् सखीशिक्षोपदेशो अजस्रं विस्रंसते इति।

१W दइए (?). २W. पिअसहीहि.

W102 ११०) तहँसंठियणिड्डक्कंतपिल्लपरिरक्खणिक्कदिन्नमणा ।
अगणियविणिवायभया पूरेण समं वहइ काई ॥१०॥
W103 १११) बहुपुप्फभरोणामिय भूमीगयसाह सुणसु विन्नत्तिं ।
गोलायडवियडकुडंगमहुय सणियं गलिज्जासु ॥११॥

स्मरेण परायणा वर्तते इत्यर्थः । संभावनानुमानोत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तं वक्रोक्तिजीवितकारेण "संभावनानुमानेन" इत्यादि (वक्रोक्तिजीवित, ३, २५) ॥१०९॥

११०) मानस्य । [तथासंस्थितनीडोत्क्रान्तशिशुपरिरक्षणैकदत्तमनाः । अगणितविनिपातभया पूरेण समं वहति काकी ॥] पूरेण समं वहइ काई पूरेण पयःप्रवाहेण समं वहति काकी वायसवधूः । कीदृशी । अगणियविणिवायभया अगणितविनिपातभया । पुनश्च कीदृशी । तहसंठियणिड्डुक्कंतपिल्लपरिरक्खणिक्कदिन्नमणा तथास्थितनीडोत्क्रान्तपोतपरिरक्षणैकदत्तमनाः, इति विशेषणद्वारेण कारणोक्तिः। स्वपक्षपक्षार्थित (? प्रच्छादित) पोतपतनशङ्काकुला कुलायवर्तिप्रथमसंस्थानम् अशिथिलयन्ती स्वनाशं नाशङ्कते । केवलं नदीपूरेण सह वहति वायसी । नीडशब्दस्य एत्त्वे द्वित्वे नेड्डं इति रूपम् । निड्डं कुलायम् । पिल्लः शिशुः । जातिरलंकारः । प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद् एकशब्दस्य परनिपातः ॥११०॥

१११) ग्रामणीकस्य । [बहुपुष्पभरावनमित भूमिगतशाख शृणु विज्ञप्तिम् । गोदातटविकटनिकुञ्जमधूक शनैः गल ॥] काचित् स्वैरिणी मधूकमिदमाह । हे गोलायडवियडकुडंगमहुय गोदावरीतटविकटगहनमधूक, बहुपुप्फभरोणामिय बहुपुष्पभरावनमित, भूमीगयसाह भूमिगतशाख, सुणसु विन्नत्तिं शृणु विज्ञप्तिम् । किं तदित्याह । सणियं गलिज्जासु शनैर्गल इति । त्वयि अनवरतं प्रचुरकुसुमोत्करं किरति अचिरेण एव मम संकेतगमनमनोरथभङ्गो मा भूदित्यर्थः । कुडंगो गहनम् । कच्छस्तटम् (?) । आमन्त्रणपदोपादानद्वारेण सप्रशंसं प्रार्थ्यते इति ॥१११॥

---

१ W तडसंठिअणीडेक्कंतणीलुआरक्खणेक्कदिण्णमणा, २ W भरोणामिअभूमीगअसाह, ३ W कुडंग महुअ

W104 ११२) निप्पच्छिमाइँ असई दुक्खालोयाइँ महुयपुप्फाइं ।
चीए वन्धुस्स व अट्ठियाइँ रुइरी समुच्चेइ ॥१२॥

W105 ११३) हे³ हियय मडहसरियाजलरयहीरतदीहदारु व्व ।
ठाणे ठाणि च्चिय लग्गमाण केणावि डज्झिहिसि ॥१३॥

---

११२) महाइयस्स । [निष्पश्चिमानि असती दुःखालोकानि मधूकपुष्पाणि । चितायां बन्धोरिवास्थीनि रोदनशीला समुच्चिनोति ॥] असती मधूकपुष्पाणि समुच्चिनोति । कथंभूतानि । निप्पच्छिमाइँ निष्पश्चिमानि अन्त्यानि । अत एव दुक्खालोयाइँ दुःखदायित्वाद् दुःखः आलोको दर्शन येषां तानि दुःखालोकानि । कीदृशी । रुइरी रोदनशीला । कस्यां कस्य कानीव । चीए बन्धुस्स अट्ठियाइँ व चितायां बन्धोरिव अस्थीनि दुःखदर्शनीयानि भवन्ति । अद्यैव खलु मम भग्नमनोरथायाः प्रियजनसकेतसंगमावसरः इति सबाष्प पुष्पावचयेन असतीभाव आविष्कृतः इति । निप्पच्छिमाइँ यतो अन्यानि पश्चिमानि न सन्तीति । असती स्वैरिणी । चीए इति सामान्यभाषाश्रयेण शब्दप्रयोगः । लोकः किल चीयशब्देन चितामाह । तद्भवतत्समदेशीसामान्यभाषाश्रयेण चतुर्विधं प्राकृतं पूर्वाचार्याः स्मरन्तीति । भावोपमाभ्यां सकीर्णोऽलंकारः ॥११२॥

११३) श्रीधर्मिलस्य । [हे हृदय तनुतरसरिज्जलरयह्रियमाणदीर्घदारु इव । स्थाने स्थान एव लगत् केनापि धक्ष्यसे ॥] काचित् क्वचित् असदृशप्रेम्णि पुरुषे अनुरज्य पुरुषान्तरं कामयमाना स्वहृदये सखेदमिदमाह । हे ठाणे ठाणि च्चिय लग्गमाण स्थाने स्थान एव स्थितिं कुर्वत् । केणावि डज्झिहिसि केनापि दह्यसे (² धक्ष्यसे) । किमिव । मडहसरियाजलरयहीरंतदीहदारु व्व तनुतरसरिज्जलरयह्रियमाणदीर्घदारु इव । यथा किल तनुतरतरङ्गिणीरयहृतं स्थाने स्थाने संश्लिष्टं दीर्घकाष्ठमाकृष्य केनापि दह्यते तथा त्वमपि पुरुष पुरुषं प्रति स्नेहानुबन्धबुद्धिमात्मनः (² कुर्वत्) केनापि दुर्विदग्धेन लक्षसपातिरेकं (²) नेष्यस इत्यर्थः । मडहं तुच्छम् । ठाणं स्थानम् । उपमालंकारः ॥११३॥

१W. रुअरी; २W. समुच्चिणइ, ३W. ओ हिअअ.

W107 ११४) गोलायडट्ठियं पिच्छिऊण गहवइसुयं हलियसुन्हा[1] ।
आढत्ता उत्तरिउं दुक्खुत्ताराएँ पयवीए ॥१४॥

W106 ११५) जो तीइ अहरराओ रत्तिं उव्वासिओ पिययमेण ।
सु च्चिय गोसे दीसइ[2] सवत्तिवयणेसु संकंतो ॥१५॥

११४) दामोदरस्य । [गोदातटस्थितं प्रेक्ष्य गृहपतिसुतं हालिकस्नुषा । आरब्धा उत्तरीतुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥] दुक्खुत्ताराएँ पयवीए उत्तरिउ आढत्ता दुःखोत्तारया पदव्या उत्तरीतुम् आरब्धवती । किं कृत्वा । पिच्छिऊण दृष्ट्वा । कम् । गहवइसुयं गृहपतिसुतम् । कीदृशम् । गोलायडट्ठियं गोदावरीतटस्थितम् । यत् किलासौ सत्यपि सुखावहे गोदानदीतीरोत्तरणमार्गे मृगेक्षणा विपमेण तटिनीतटेन उत्तरीतुमैच्छत्, तदस्या मामेवमवेक्ष्य अयं ग्रामणीसुतः करावलम्बं करिष्यति, ततोऽहम् एतत्करकमलन्यस्तहस्तस्पर्शामृतम् अनुभविष्यामीति भावः । सुन्हा वधूः । पदवी मार्गः । इङ्गितलक्ष्यः सूक्ष्मालंकारः (काव्यदर्श, २, २६०) ॥११४॥

११५) महादेवस्य । [यस्तस्या अधररागो रात्रावुद्वासितः प्रियतमेन । स एव प्रभाते दृश्यते सपत्नीवदनेपु संक्रान्तः ॥] जो तीइ अहरराओ रत्तिं पिययमेण उव्वासिओ यस्तस्या अधररागो रात्रौ उद्वासितः अपनीतः प्रियतमेन, सु च्चिय सवत्तिवयणेसु संकंतो गोसे दीसइ स एव सपत्नीवदनेपु सक्रान्तो विभातवेलायां दृश्यते इति । तस्या हि निशायां प्रियतमपीतपोतमिति वीतरागमधरं प्रातर्निरीक्षमाणा विपक्षवनिता ईर्ष्यारोषेण ताम्रवदनेन्दुबिम्बा बभूवुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । तदिवेति तदेवेति तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते (वक्रोक्तिजीवित, ३, २६) । अयमेवोत्प्रेक्षाध्वनिः ध्वनिकारमतेन । श्रीभोजदेवमते तु व्यत्ययवत्यमुख्या परिवृत्तिरियम् । व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथः । तद्द्वयेनोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः (सरस्वतीकण्ठाभरण ३, २९–३०) ॥ त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद् द्विधा पुनः ॥११५॥

१W. सोण्हा; २W. दीसइ गोसे

W108 ११६) चलणोत्रासणिसण्णस्स तस्स भरिमो अणावलंतस्स ।
पायंगुट्ठावेढियकेसदढायड्ढणसुहेल्लिं ॥१६॥
W109 ११७) फालेइ अच्छभल्लं व उयह कुग्गामदेउलद्दारे ।
हेमंतयालपहिओ विज्झायंतं पलालग्गिं ॥१७॥
W699 ११८) इण्हिं वारेइ जणो तइया मूयल्लिओ कहिं व गओ ।
जाहे विसं व जायं सव्वंगपहोलिरं पिम्मं ॥१८॥

---

११६) [चरणावकाशनिषण्णस्य तस्य स्मरामोऽनालपतः । पादाङ्गुष्ठावेष्टितकेशदृढाकर्पणसुखम् ॥] तस्य नायकस्य पादाङ्गुष्ठावेष्टितकेशदृढाकर्षणसुखं स्मरामः । कथंभूतस्य । चलणोवासणिसण्णस्स चरणावकाशनिषण्णस्य चरणपार्श्वोपविष्टस्य । पुनरपि कथंभूतस्य । अणालवंतस्स अनालपतः ॥११६॥

११७) चमरस्य [पाटयति ऋक्षभल्लम् इव पश्यत कुग्रामदेवकुलद्वार । हेमन्तकालपथिको वीध्यमान (निर्वाप्यमाणं) पलालाग्निम् ॥] उयह पश्यत हेमंतयालपहिओ पलालग्गिं फालेइ हेमन्तकाले पथिकः पलालाग्निं पाटयति । विज्झायंतं निर्वाप्यमाणम् । क्व । कुग्गामदेउलद्दारे कुग्रामदेवकुलद्वारे । कमिव । अच्छभल्लं व ऋक्षमिव । य उपरि सर्वाङ्गनिर्वाणस्य लोमश्यामलिम्नः पाटितस्य पलालाग्नेः सदृश इति । अच्छभल्लो ऋक्षः । उपमालंकारः ॥११७॥

११८) कालियसिंहस्य । [इदानीं वारयति जनस्तदा मूक इव कुत्र इव गतः । यदा विषमिव जातं सर्वाङ्गप्रघूर्णनशीलं प्रेम ॥] काचित् प्रियतमे समुपोढप्रौढानुरागा सखीजनेन केनचिद् हेतुना निवार्यमाणा इत्याह । इण्हिं वारेइ जणो इदानीं वारयति जनः । जाहे विस व विसमं सव्वंगपलोहिरं पिम्मं जायं यदा विषमिव सर्वाङ्गप्रघूर्णनशीलं प्रेम जातं, तइया मूयल्लिओ कहिं व गओ तदा तु मूकः क्वचिद् गत इव जोन

W110 ११९) कमलायरा न मलिया हंसा उड्डाविया न य पिउच्छा ।
केण वि गामतलोए अब्भं उत्ताणयं छूढं ॥१९॥

W700 १२०) कह तं पि तइ न नायं जह सा आसंदियाण बहुयाण ।
काऊण उत्तरविडिं तुह दंसणलेहडा पडिया ॥२०॥

जातः । नवानुरागसुकरप्रतिक्रिये प्रेम्णि जनेन नाहं निवारिता माऽस्मिन् यूनि रज्येथा इति । इदानीं च विषमिव प्रेम सर्वाङ्गं सर्पति स्म । अतोऽस्य आरूढप्रौढिम्नः प्रतिक्रिया कर्तुं न पार्यत इत्यर्थः । मूयल्लिओ मूकः । जाहे यदा ॥११८॥

११९) मेघनादस्य । [कमलाकरा न मृदिता हंसा उड्डायिता न च पितृष्वसः । केनापि ग्रामतटाके अभ्रम् (अन्तरिक्षम्) उत्तानकं क्षिप्तम् ॥] काचित् सकेतोपान्तप्रदेशे प्रियमनागतं वीक्ष्य सव्रीडमर्धपथ एव व्यावृत्ता तदनागमनचिह्नं विवृण्वतीदमाह । कमलायरा न मलिया हंसा उड्डाविया न य पिउच्छा इत्यर्धोक्त एव पितृष्वसारं प्रेक्ष्य स्वेङ्गितलिङ्गं निगूहन्ती पुनरपीदमाह । हे पिउच्छा हे पितृष्वसः केण वि गामतलाए केनापि ग्रामतटाके अब्भं उत्ताणयं अभ्रम् उत्तानकं छूढं क्षिप्तम् । कमलायरा न मलिया कमलाकरा न मृदिताः, हंसा उड्डाविया हंसा उड्डापिताः (उड्डायिताः) न च । इह ग्रामतटाकस्यापि मध्ये अन्तरिक्षं निक्षिप्तं विकीर्णम् । कमलखण्डनम् उड्डयनं च हंसानां न जातमिति चित्रम् इत्येतेन स्वाशयप्रच्छादनम् । ते वृक्षा कीदृक्षा येषां मुक्ताफलं फलं भवति । चन्द्रजदीपनिभाते प्रतीक्षते हन्त तव कान्तः ॥ यदि मदनः सनिहितः सदैव संभवति चूतमञ्जर्याः । प्रियसखि तदसावस्यां विलोक्यते किं न भग्नायाम् ॥ सत्यं किमन्यदेशेऽपि दृश्यते व्योम्नि चन्द्रमुखि चन्द्रः । स्यादेवमादि वचनं मौग्ध्यं बाल्ये व्यतीतेऽपि ॥११९॥

१२०) रसिकस्य । [कथं तदपि त्वया न ज्ञातं यत् सा पीठिकानां बहूनाम् । कृत्वोपर्युपरिस्थापनं तव दर्शनलम्पटा पतिता ॥] काचित् कस्याश्चित्

१W. गामतडाए; २W उत्ताणिअं; ३W. तुइ, ४W, उच्चवचिअं.

W111 १२१) केण वणे[1] भग्गमणोरहेण उल्लाविअं[2] पवासु त्ति ।
सविसाइ व अलसायंति जेण वहुयाएँ अंगाइं ॥२१॥
W112 १२२) अज्ज वि बालो दामोयरो त्ति इय जंपिए जसोयाए।
कण्हमुहपेसियच्छं निहुयं हसियं वयवहूहिं ॥२२॥

प्रियतमेऽनुरागं प्रकटयन्तीदमाह । कथं तदपि त्वया न ज्ञातं यत् पीठानां बहूनां कृत्वा उत्तिरिविडिं (!) तव दर्शनलम्पटा पतिता । स्वैरिणीचेष्टां सखी गोपयति । नैषा जारेण नखक्षतादिभिरुपद्रुता किंतु तव दर्शनार्थं बह्वासनोपरिस्थिता जघनभारेण पतिता । न तु ईदृशी (जारेण हेतुना?) संजाता । गतार्था गाथा । अन्ये तु 'तं मि' इति पठन्ति । तत्र तं मि (=तं पि) इति द्वितीयैकवचनेऽपि भवति (?) । सप्तम्यास्तु दुर्घटः (दुर्घटम्) । आसन्दी पीठिका ॥ उत्तरिविडि उपर्युपरिस्थापनम् । लेहडो लम्पटः ॥१२०॥

१२१) मृगाङ्कस्य । [केन सखि भग्नमनोरथेन उल्लपितं प्रवास इति । सविषाणीवालसायन्ते येन वध्वा अङ्गानि ॥] केण वणे पवासु त्ति उल्लाविअं केन सखि ते प्रियप्रवास इति उल्लपितम् । कथंभूतेन । भग्गमणोरहेण भग्नमनोरथेन । कथं जानासीत्याह । सविसाइ व अलसायंति जेण अगाइं सविषाणीव अलसायान्ते येन अङ्गानि । कस्याः वहुयाए वध्वाः । यदि न कोऽपि एतस्याः प्रियप्रवास इति उदलपिष्यत्, नाङ्गानि अलसानि अभविष्यन् । वणे इति सखीसंबोधनम् । उल्लाविअं इति प्रकटादिपाठाद् दीर्घत्वम् । अलसादिपाठात् अभ्यन्तः (? अण्यन्तः ?)। अनुमानालंकारः ॥१२१॥

१२२) तारभेदकस्य । [अद्यापि बालो दामोदर इति जल्पिते यशोदया । कृष्णमुखप्रेषिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवधूभिः ॥] निहुयं हसियं वयवहूहिं निभृतं हसितं व्रजवधूभिः । कस्मिन् सति । अज्ज वि बालो दामोयरो त्ति इय जंपिए अद्यापि बालो दामोदर इति जल्पिते सति ।

[1] W. मणे; [2] W. सलाविअं.

W103 १२३) गोलाविसमोयारच्छलेण अप्पा उरम्मि से खित्तो[1]।
अणुयंपाणिद्दोसं तेण वि सा गाढमवऊढा[2] ॥२३॥

W113 १२४) ते विरला सप्पुरिसा जाण सिणेहो अभिन्नमुहराओ[3]।
अणुदियहवड्ढमाणो रिणं व पुत्तेसु संकमइ ॥२४॥

कथा । सर्वोसाए यशोदया । हसं हसितम् । कण्हमुहपेसियच्छं कृष्ण-मुखप्रेषिताक्षं यथा भवतीति । जननीजनयोग्य जल्पित यशोदया । यथा न तथं वत्सस्तथा वयं किमिति हरेः सहास्यम् आस्यकमलावलोकनं गोपीनामिति ॥१२२॥

१२३) नारायणस्य । [गोदाविषमावतारच्छलेन आत्मा उरसि तस्य क्षिप्तः । अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमवगूढा ॥] से तस्य वत्सभस्य उरम्मि अप्पा खित्तो उरसि आत्मा क्षिप्त. । कथम् । गोलाविसमोयारच्छलेण गोदावरीविषमावतरणच्छलेन । स्खलिता हला अहम् इति तया तदङ्गसङ्गसुखस्याभिलाषया सकलजनसमक्षम् उरसि तस्य आत्मा क्षिप्तः । किमेतावदेव । न इत्याह । तेण वि सा गाढमवऊढा तेनापि सा गाढमुपगूढा । कथम् । अणुयपाणिद्दोस अनुकम्पानिर्दोपम् । इयं खलु तुङ्गात् सिन्धुरोधसोऽधस्तात् पतन्ती मा वराकी प्राणैर्वियुज्यतामिति अनुकम्पापदेशेन सर्वाङ्गमालिङ्गिता इति । अवतारो घट्टः । सूक्ष्मोऽलंकारः ॥१२३॥

१२४) स्थिरचित्तस्य । [ते विरलाः सत्पुरुषा येषां स्नेहो अभिन्न-मुखरागः । अनुदिवसवर्धमान ऋणमिव पुत्रेषु संक्रामति ॥] ते विरला सप्पुरिसा ते विरलाः सत्पुरुषा जाण सिणेहो पुत्तेसु संकमइ येषां स्नेहः पुत्रेषु सक्रामति । कथंभूतः स्नेहः । अभिन्नमुहराओ अभिन्नमुखरागः, अनुपदर्शितवदनविकृतिरिति यावत् । पुनरपि कीदृशः । अणुदियहवड्ढ-माणो अनुदिवसवर्धमानः । किमिव । रिणं व ऋणमिव । ऋणं खलु

---

१. W मुक्को; २. W गाढमुवऊढा; ३. W अहिण्णमुहराओ.

W114 १२५) नच्चणसलाहणासंणिहेण पासट्ठिया निउणगोवी ।
सिरिगोवियाइ चुंबइ कवोलपडिमागयं कण्हं ॥२५॥
W115 १२६) सव्वत्तं दिसामुहपसरिएहि अन्नुन्न(?अन्नन्न) कडयलग्गेहिं ।
छल्लि व मुयइ विंझो मेहेहि विसंघडंतेहिं ॥२६॥

अभिन्नमुखराग प्रतिदिनसंचीयमानं पुत्रेषु संक्रामति इति । उपमालंकारः । सत्पुरुषप्रशंसापरेयं गाथा ॥१२४॥

१२५) मृगेन्द्रस्य । [नृत्यश्लाघनापदेशेन पार्श्वस्थिता निपुणगोपी । मुख्यगोपिकायाश्चुम्बति कपोलप्रतिमागतं कृष्णम् ।।] निउणगोवी कवोलपडिमागयं कण्हं चुंबइ निपुणगोपी कपोलप्रतिमागतं कृष्णं चुम्बति । कस्याः । सिरिगोवियाइ मुख्यगोपिकायाः । कथंभूता सा । पासट्ठिया पार्श्वस्थिता तत्पार्श्ववर्तिनी । कथ चुम्बति । नच्चणसलाहणासणिहेण नृत्यश्लाघापदेशेन । सुललितललितैः पादपातैर्मनोहरैर्हरिणाक्षि त्वयाऽद्य साधु नृत्तमित्यभिधाय । गोपीकपोलपालीप्रतिफलित कृष्णवदनेन्दुबिम्बं चुम्बति । अत एव निपुणेत्युक्तम् । सिरिशब्दो मुख्यपर्यायः । लेशोऽलंकारः ॥१२५॥
१२६) गुरथस्य (?) । [सर्वत्र दिङ्मुखप्रसृतैः अन्योन्य (? अन्यान्य)-कटकलग्नैः । त्वचमिव मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विसंघटमानैः ॥] विंझो छल्लि व मुयइ विन्ध्यस्त्वचमिव मुञ्चति । कैः कीदृक्षैः । मेहेहि विसंघडंतेहिं मेघैर्विसघटमानैः । कथंभूतैः । अन्योन्य (? अन्यान्य) कटकलग्नैः । पुनरपि कीदृशैः । सव्वत्त दिसामुहपसरिएहि सर्वत्र दिङ्मुखप्रसृतैः । घटितविघटितैर्घनैर्विन्ध्यादयः पर्वतः त्वचमिव मुञ्चतीत्यर्थः । ये किल गगनमपि स्वेच्छया प्रच्छादयितुमीशते ते तदीयकटकघटितविघटिताः तनुतरत्वग्रूपता तन्वन्तीति महत्त्वं युक्त्या विन्ध्याद्रेर्वर्णितं भवति । कटकः पर्वतैकदेशः । छल्ली त्वक् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥१२६॥

१ W सलाहणणिहेण, २ W पासपरिसठ्ठिया, ३ W. सुरिगोविआण, ४ W. सव्वत्थ, ५ W. अण्णोण्ण

W116 १२७) आलोयंति पुलिंदा पव्वयसिहरट्ठिया धणुणिसण्णा ।
हत्थिउलेहिँ व विंझं पूरिज्जंत नवब्भेहिँ ॥२७॥
W117 १२८) वणयवमसिमइलंगो रेहइ विंझो घणेहिँ धवलेहिँ ।
खीरोयमंथणुच्छलियदुद्धसित्त व्व महुमहणो ॥२८॥
W118 १२९) वंदीएँ निहयबंधववियणाएँ वि पकल्ल त्ति चोरजुया ।
अणुराएण पुलइओ गुणेसु को मच्छरं वहइ ॥२९॥

१२७) कमलाकरस्य । [आलोकयन्ति पुलिन्दाः पर्वतशिखरस्थिता धनुर्निषण्णाः । हस्तिकुलैरिव विन्ध्यं पूर्यमाणं नवाभ्रैः ॥] पुलिंदा विंझं आलोयन्ति पुलिन्दा विन्ध्यमालोकयन्ति । कथंभूतम् । पूरिज्जंत पूर्यमाणम् । कैः । नवब्भेहिँ नव मेघैः । कैरिव । हत्थिउलेहिँ व हस्तिकुलैरिव । कथभूतास्ते । पव्वयसिहरट्ठिया धणुणिसण्णा पर्वतशिखरस्थिता धनुर्निषण्णाः । स्वभाव एव धनुष्मन्तः, यदि ते किंचित् कौतुकेनालोकयन्ति धनुषि निषीदन्ति । सजलजलधराणां श्यामत्वेन महत्त्वेन च करिकुलैः (१ करिकुलैः) सह साम्यम् । उपमालंकारः ॥१२७॥

१२८) लक्षितस्य । [वनदवमषीमलिनाङ्गो राजति विन्ध्यो घनैर्धवलैः । क्षीरोदमथनोच्छलितदुग्धसिक्त इव मधुमथनः ॥] विंझो रेहइ विन्ध्यः शोभते । कथंभूतः । वणयवमसिमइलंगो वनदवमषीमलिनाङ्गः । कैः शोभते । घणेहिँ घनैः । कथंभूतैः । धवलेहिँ धवलैः । क इव । खीरोयमंथणुच्छलियदुद्धसित्तु व्व महुमहणो क्षीरोदधिमथनोच्छलितदुग्धसिक्त इव मधुमथनः । दावशब्दस्य ह्रस्वत्वं यथादिगणपाठात् (वररुचि, १,१०) । उपमाऽलंकारः ॥१२८॥

१२९) कोहिलस्य (काहिलस्य) । [वन्द्या निहतबान्धववेदनयाऽपि समर्थ इति चौरयुवा । अनुरागेण प्रलोकितो गुणेषु को मत्सरं वहति ॥]

१W. वणदव, २W. खीरोअ, ३W. विमणाइ.

W119 १३०) अज्ज कइमो वि दियहो वाहवहू रूयजुव्वणुम्मइया[1] ।
सोहग्गं धणुरुंपच्छलेण रच्छासु विक्किरइ[2] ॥३०॥

W122 १३१) नववहुपिम्मतणुइओ पणयं पढमघरिणीएँ रक्खंतो ।
अलिहियदुप्परियल्लं पि नेइ रण्णं धणुं वाहो ॥३१॥

वंदीएँ वन्द्या चोरजुवा चौरयुवा प्रलोकितः । केन । अनुराएण अनुरागेण । कथंभूतया तया । निहयबंधववियणाएँ वि निहतबान्धववेदनयाऽपि । निहतबान्धवानां वेदना यस्या इति बहुव्रीहिः । उपलक्षणे वा तृतीया । केन हेतुना तर्हि अवलोकित इत्याह । पक्कलु त्ति समर्थ इति । अमुमर्थं समर्थयन्नाह । गुणेसु को मच्छरं वहइ गुणेषु को मत्सरं वहति । पक्कलो समर्थः । मत्सरः असहिष्णुता । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥१२९॥

१३०) कृष्णराजस्य । [अद्य कतमोऽपि दिवसो व्याधवधू रूपयौवनोन्मत्ता । सौभाग्यं धनुरुल्लेखनत्वक्छलेन रथ्यासु विकिरति ॥] अज्ज कइमो वि दियहो अद्य कतमोऽपि दिवसः । वाहवहू सोहग्गं रच्छासु विक्किरइ व्याधवधूः सौभाग्यं रथ्यासु विकिरति । केन । धणुरुंपच्छलेण धनुर्नवोल्लेखनत्वग्व्यपदेशेन । कीदृशी सा । रूवजुव्वणुम्मइया रूपयौवनगर्विता । तस्यां खल्वसौ शबरयुवा अत्यन्तमासक्तः शक्तिक्षयाद् अनुदिनं स्वधनुस्तनूकरोति । तद्वंशत्वचश्च सा तरुणी तारुण्योन्मादनमदेन सौभाग्यं मूर्तिमदिव रथ्यापथेषु विकिरतीत्यर्थः । रुंपं त्वक् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥१३०॥

१३१) स्कन्ददासस्य । [नववधूप्रेमतनूकृतः प्रणयं प्रथमगृहिण्या रक्षन् । अलिखितदुष्परिकर्षम् अपि नयत्यरण्यं धनुर्व्याधः ॥] वाहो रण्णं धणुं नेइ व्याधो धनुररण्यं नयति । कीदृशम् । अलिहियदुप्परियल्लं पि अलिखितम् अत एव च दुप्परियल्लं आक्रष्टुम् अशक्यम् इति । किमर्थं तर्हि नयतीत्याह । पणयं पढमघरिणीएँ रक्खंतो प्रणयं प्रथमगृहिण्या रक्षन् । कथंभूतः । नववहुपिम्मतणुइओ नववधूप्रेम्णा तनूकृतः । अमुना

१W. रूवजोव्वणुम्मत्ता; २W. विक्खिरइ.

W123 १३२) हासाविओ जणो सामलीएँ पढमं पसूयमाणीए[1] ।
वल्लहवाएण अलं मम त्ति बहुसो भणंतीए ॥३२॥

W124 १३३) कइयवरहियं पिम्मं नत्थि च्चिय मामि माणुसे लोए ।
[2]अह हुंतं विरहो कस्स होइ विरहे य को जियइ ॥३३॥

कोमलचापाकुञ्चनचिह्नेन अन्यस्यामयम् आसक्तः इति मा मम प्रथमजायाजनो जानातु इति तत्प्रणयभङ्गभीरुर्मृगयैव दुःखाकर्षणकर्म कार्मुकं मृगयामहीं नयतीत्यर्थः । दुप्परियल्लं (आक्रष्टुम्) अशक्यम् । दक्षिणो नायकः । खण्डयति न पूर्वस्यां सद्भाव गौरवं भयं प्रेम (रुद्रट, १२, १०) । अन्यासक्तो मनागपि विज्ञेयो दक्षिणः स इति ॥१३१॥

१३२) कर्णपूरस्य । [हासितो जनः श्यामल्या प्रथम प्रसूयमानया । वल्लभवाते (दे) न अलं ममेति बहुशो भणन्त्या ॥] सामलीएँ पढमं पसूयमाणीए जणो हासाविओ श्यामया प्रथमं प्रसूयमानया जनो हासितः । किं कुर्वत्या । वल्लहवाएण अलं मम त्ति बहुसो भणंतीए वल्लभवातेन अमुना अलं ममेति असकृद् जल्पन्त्या । अत्र एतस्या मौग्ध्याद् असमञ्जसभाषिणीत्वं सखीजनस्य हासहेतुः । वल्लहवाएण इति लोकोक्तिः । वल्लभवातेनेत्यर्थः ॥१३२॥

१३३) अनुरागस्य । [कैतवरहितं प्रेम नास्त्येव सखि मानुषे लोके । अथाभविष्यत् (अथ भवेत्) विरहः कस्य भवति विरहे च को जीवति ॥] मामि सखि माणुसे लोए कइयवरहियं पिम्मं नत्थि च्चिय मनुष्यलोके कैतवरहितं प्रेम नास्त्येव । अह हुंतं विरहो कस्स होइ विरहे य को जियइ अथ भवेदकृत्रिमं प्रेम विरहः कस्य भवतीति । निर्व्याजं व्याजृम्भमाणे प्रेम्णि न कश्चित् स्वभार्यां विरहय्य देशान्तरमनुसरेत् । अथ कथंचिद् विरहो भवति तदा तस्मिन् सति को जीवति न कश्चिदित्यर्थः । अमुना विरहे जीवितलिङ्गेन अकृत्रिमं प्रेम नास्तीति भावः । मामि इति सखीपर्यायः । मनुष्यलोको जीवलोकः । अनुमानालंकारः ॥१३३॥

१W. पसुअमाणाए, २W. अह होइ कस्स विरहो विरहे होंतम्मि को जिअइ.

W125 १३४) अच्छेरं व निहिं [1]पिव [2]सुक्खं सग्गं व अमयपाणं व ।
आसि म्ह सो [3]मुहुत्तो विणियंसणदं[4]सणे तिस्सा ॥३४॥

W126 १३५) सा तुज्झ वल्लहा तं पि [5] मज्झ,वेसो सि तीइं [6] तुज्झ अहं ।
बालय फुड भणामो पिम्मं किर बहुवियारं ति ॥३५॥

१३४) रामस्य । [आश्चर्यमिव निधिरिव सौख्यं स्वर्ग इव अमृतपानमिव । आसीदस्माकं स मुहूर्तो विनिवसनदर्शने तस्याः ॥] विणियंसणदंसणे तिस्सा सो मुहुत्तो अम्ह आसि विनिवसनं यद् दर्शनं तस्मिन् सति तस्याः, स मुहूर्तो अस्माकम् आसीत् । किमिव ? अच्छेरं व आश्चर्यमिव आश्चर्यजनकत्वात् । किम् एतावदेव । नेत्याह । निहिं पिव सुक्खं सग्गं व अमयपाणं व निधिरिव सौख्यमिव स्वर्ग इव अमृतपानमिव आसीदिति सर्वत्र प्रयोज्यम् । नियंसणं परिधानवासः । मालोपमालंकारः । मालोपमेति सेयं यत्रैकं वस्त्वनेकसामान्यम् । उपमीयेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यैः (रुद्रट, ८, २५) ॥ अच्छेरं आश्चर्यशब्दस्य शय्यादित्वाद् (वररुचि, १, ५) तूर्यधैर्यादित्वाद् (वररुचि, ३, १८) र्यस्य रत्वे रूपम् ॥१३४॥

१३५) प्रवरसेनस्य । [सा तव वल्लभा त्वमपि मम, द्वेष्योऽसि तस्यास्तवाहम् । बालक स्फुटं भणामः प्रेम किल बहुविकारमिति ॥] काचिदात्मनोऽनुरागेण विपक्षद्वेषोद्घोषेण च नायकं प्रयुक्त्या प्रतिभिनत्ति । बालक सत्यं भणामः प्रेम किल बहुविकारमिति । तामेव च बहुविकारतां प्रकटयति । सा तुज्झ वल्लहा तं पि मज्झ सा तव वल्लभा त्वमपि मम वल्लभ इति । वेसो सि तीइ तुज्झ अहं द्वेष्योऽसि तस्यास्त्वं तवाहं द्वेष्येति । बालय इति अभिधेयान्तर (? वैधेय) सम्बोधनम् । रिरंसमानां न रमयसि, अकामयमाना च कामयसे । अतो मूर्ख एव त्वमित्यर्थः । मध्या नायिका । मध्या प्रतिभिनत्तीत्यादि । दीपकालंकारः ॥१३५॥

१W. णिहिं मिव, २W. सग्गे रज्जं व; ३W. तं मुहुत्त, ४W. दसण, ५W. सि; ६W. तीअ

W129 १३६) तह माणो माणधणाइ तीइ एमेय दूरमणुबद्धो ।
जह से अणुणीएं पिओ इक्कगामि च्चिय पउत्थो ॥३६॥
W128 १३७) महुमासमारुयाहयमहुयरझंकारणिब्भरे रण्णे ।
गाइ विरहक्खराबद्धपहियमणमोहणं गोवी ॥३७॥
W127 १३८) अहयं लज्जालुइणी तस्स य उम्मच्छराइं पिम्माइं ।
सहियायणो वि निउणो अलाहि किं पायराएण ॥३८॥

१३६) [तथा मानो मानधनया तया एवमेव दूरमनुबद्धः । यथा तस्या अनाश्रवायाः प्रिय एकग्राम एव प्रोषितः ॥] तथा मानो मनधनया तया एवमेव निष्कारणं दूरमनुबद्धः परां कोटिमारोपितः, यथा तस्याः प्रिय एकस्मिन्नेव ग्रामे प्रोषित., तस्या न समीपमुपसर्पतीत्यर्थः । कथंभूतायाः । अणुणीएँ अश्रवणशीलायाः । अश्रवणो या उपदेशं न शृणोति । अधमा नायिका । तस्या लक्षणम् । दोषं विनाऽपि रुष्यति तुष्यति चानुनयमन्तरेणापि । निर्हेतुकप्रवृत्तिश्चलचित्ता साधमा ज्ञेया ॥१३६॥

१३७) स्वामिनः । [मधुमासमारुताहतमधुकरझङ्कारनिर्भरेऽरण्ये । गायति विरहाक्षराबद्धपथिकमनोमोहनं गोपी ॥] रण्णे गोवी गाइ अरण्ये गोपी गायति । कीदृशेऽरण्ये । महुमासमारुयाहयमहुयरझंकारणिब्भरे मधुमासमारुताहतमधुकरझङ्कारनिर्भरे पूरिते । कथं गायति । विरहक्खराबद्धपहियमणमोहणं विरहाक्षराबद्धपथिकमनोमोहनमिति गानक्रियाविशेषणम् । मलयानिलान्दोलनमनोहरझङ्कारिणा विशेषतो विरहाक्षरबद्धेन गोपीगानेन उद्दीपनविभावेन पथिकाः स्वसीमन्तिनीर्निरन्तरं स्मरन्तो मुह्यन्तीत्यर्थः ॥१३७॥

१३८) ग्रामकुट्टिकायाः । [अहं लज्जावती तस्य च निरर्गलानि प्रेमाणि । सखीजनश्च निपुणः, आस्तां किं पादरागेण ॥] काचिच्चरणौ यावकरसरागेण रञ्जयितुमुन्मुखीम् अनुलेप्तुकामाम् सखीमिदमाह । अलाहि किं पायराएण आस्तां किं पादरागेण । यतः अहयं लज्जालुइणी

१ W. अणुणीअ; २ W. गाअइ विरहक्खरबद्ध...; ३ W. वि णिउणो.

W130 १३९) सालोइ च्चिय सूरे घरिणी घरसामियस्स घित्तूण ।
निच्छंतस्स वि पाए धुयइ हसंती हसंतस्स ॥३९॥
W195 १४०) केलीइ वि रूसेउं न तीरए तम्मि मुक्कविणयम्मि ।
माए जाइयएहिं इमेहिं अवसेहिं अंगेहिं ॥४०॥

अहं लज्जावती । तस्स य उम्मच्छराइ पिम्माइं तस्य च निरर्गलानि प्रेमाणि । सहियायणो य निउणो सखीजनश्च निपुणः । इति कृत्वा आस्तां पादरागेण । पादरागलिङ्गानुमितां विपरीतक्रीडां मम विदग्धसखीजनो मा जानात्वित्यर्थः । अहयं इति अस्मदो हं अहं अहयं सौ (वररुचि, ६,४०) इति अहयं आदेशे रूपम् । अलाहि इति निषेधे निपातः । आक्षेपहेतुभ्यां ससृष्टिरलंकारः ॥१३८॥

१३९) [सालोके चैव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनो गृहीत्वा । अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्ती हसतः ॥] घरसामियस्स घरिणी पाए घित्तूण धुयइ गृहस्वामिनो गृहिणी पादौ गृहीत्वा प्रक्षालयति । कदा । सालोइ च्चिय सूरे अस्तमस्तकमनासादयत्यादित्ये । कथंभूतस्य । निच्छंतस्स वि अनिच्छतोऽपि । अनु च (? अथ च) कीदृशस्य । हसंतस्स । अनया प्रकृत्या (? प्रयुक्त्या) अवरुद्धोऽहमनयेति हसतः । साऽपि कीदृशी । हसन्ती स्मयमाना । अथ मा खल्वयम् अन्याङ्गनासंभोगसुखलालसतया निर्यासीदिति व्यपदेशेन प्रियं निरुणद्धीति । असमय एव पादप्रक्षालनम् उभयाभिप्रायपरिज्ञान च उभयोर्हासहेतुः । स्वीया प्रगल्भा नायिका । लब्ध्वा पतिं प्रगल्भाऽनुभावहेलाविलासवासगृहम् । आक्रान्तपतिर्नानाविधनिधुवनलब्धवैदग्ध्या (४.रुद्रट, १२,२४) ॥ आक्षेपोऽलंकारः ॥१३९॥

१४०) सुरभिवृक्षस्य । [क्रीडयाऽपि रोष्टुं न शक्यते तस्मिन् मुक्तविनये । मातर्जातैरभिरवशैरङ्गैः ॥] काचिदनुनयसुखलाभलालसा अवशान्यङ्गानि सीदन्ति इदमाह । माए केलीए वि रूसेउं न तीरए मातः

१W. सालोअ च्चिअ, २W. मुक्क; ३W जाइअएहि व माए इमेहि.

W196 १४१) फुंइडिल्लियाएँ खिल्लउ मा नं वारेह होउ पडिहत्था[1] ।
मा रमणभारगरुई पुरिसायंती किलामिहिइ ॥४१॥
W197 १४२) पउरजुवाणो गामो महुमासो जुव्वणं पई थेरो[5] ।
जुण्णसुरा साहीणा असई मा होउ कि मरउ ॥४२॥

क्रीडयाऽपि रोषं कर्तुं न शक्यते। तम्मि तस्मिन् प्रिये। कीदृशे। मुक्कविणयम्मि मुक्तविनये। कैः करणभूतैः। इमेहिँ अवसेहिँ अंगेहिं जाइयएहिं एभिरेव स्वैरङ्गैरवशैर्जातैः। यदि नर्मणा मनागपि अहं रुष्येयं तदेतान्यङ्गानि प्रियरतरसिकानि निरन्तरम् अमुमेव अनुवर्तन्ते, इति भावः ॥१४०॥

१४१] गागिलस्य। [फुड्डिल्लिकया क्रीडतु मैनां वारयत भवतु प्रतिहस्ता। मा रमणभारगुर्वी पुरुषायमाणा क्लमिष्यति ॥] हे सख्यः, मा नं वारेह मा एनां वारयत। फुड्डिल्लियाएँ क्रीडाविशेषेण खिल्लउ क्रीडतु। यतः होउ पडिहत्था भवतु पट्वी। किं पटुतया अस्य। इत्याह। मा पुरिसायंती किलामिहिइ मा एषा पुरुषायितं कुर्वती क्लान्तिं यास्यति। कथभूता। रमणभारगरुई जघनभारगुर्वी। घनजघनतया विपरीतसुरतश्रमं मा आसादयतु इत्यर्थः। फुड्डिल्लिया क्रीडाभेदो यस्यां न्यञ्चनोदञ्चनानि जघनस्य जायन्त इति। पडिहत्था पट्वी। नं इति एनामित्यस्य अवासवि (?) लोपविशेषा बहुलम् इति एकारस्य लोपे सति रूपम्। अनुमानालङ्कारः ।१४१॥

१४२] वत्सराजस्य। [प्रचुरयुवा ग्रामो मधुमासो यौवनं पतिः स्थविरः। जीर्णसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम् ।] असई मा होउ कि मरउ असती मा भवतु किं म्रियताम्। कदाचिदसतीत्वस्य आलम्बनविभावाभाव एव इत्याह। पउरजुवाणो गामो प्रचुरयुवा ग्रामः। कदाचित् कन्दर्पदीपकः समयो न स्यादित्याह। महुमासो मधुमासः। कदाचिदनवतीर्णतारुण्या भवतीत्याह। जुव्वणं यौवनम्। कदाचित् पति-

१W. उप्फुल्लियाइ, २W. परिखामा, ३W जहण, ४W किलिम्मिहिइ ५W ठेरो

W198 १४३) बहुसो वि कहिज्जंतं तुह वयणं मज्झ हत्थसंदिट्ठं ।
न सुयं ति जंपमाणी पुणरुत्तसुयं करेइ अज्झा ॥४३॥

W199 १४४) पायडियणेहसब्भावविब्भमं तीए जह अहं दिट्ठो ।
संवरणवावडाए अन्नो वि जणो तह च्चेय ॥४४॥

रेव तरुणोऽस्या स्यादित्याह । पई थेरो पतिः स्थविरः । कदाचिदुन्माद-यता भावानामन्यतमो न स्यादित्याह । जुण्णसुरा साहीणा जीर्णा पुराणी या सुरा सा स्वाधीना । एवम् असतीत्वहेतौ कारणकलापे सत्यपि न चेद् असती, इति किं वराकी विपद्यतामित्यर्थः । काकुवक्रोक्तिरियम् । श्रीभोजदेवस्तु पठितिमिमामाह । तदुक्तम्—काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभि । पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिं तां प्रचक्षते ॥ (सरस्वतीकण्ठाभरण ॥, २,५६) आचार्यदण्डिमते निषेधाक्षेपोऽयमिति ॥१४२॥

१४३) भावस्य । [बहुशोऽपि कथ्यमानं तव वचनं मम हस्तसंदिष्टम् । न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तश्रुत करोत्यार्या ॥] काचिद् दूती कस्यचिद्यूनस्तत्प्रियानुराग प्रकटयितुम् इदमाह । अज्झा तुह वयण पुणरुत्तसुय करइ उपभोगयोग्या युवतिस्तव वचनं पुनरुक्तश्रुतं करोति । कथभूतं तव वचनम् । मज्झ हत्थसंदिट्ठं मम पार्श्वसंदिष्ट मन्मुखेन संदिष्टमिति यावत् । किं कुर्वती । न सुयं ति जंपमाणी न श्रुतमिति जल्पन्ती । कदाचित् तयाऽपि न श्रुतं भवतीत्याह । बहुसो वि कहिज्जतं बहुशोऽपि कथ्यमानम् । सा त्वत्सदेशनिशमनसुखरसरसिका श्रुतमपि पुन शृणोतीत्यर्थ । अज्झा प्रौढयुवतिः । हत्थसदिट्ठ इति लोकोक्तिः ॥१४३॥

१४४) कशपुत्रस्य । [प्रकटितस्नेहसद्भावविभ्रम तया यथाऽहं दृष्टः । सवरणव्यापृतया अन्योऽपि जनस्तथैव ॥] कश्चिद्युवा निजवयस्यपुरत स्ववल्लभाया आत्मातिमनोद्भवभावम् (?) आविष्कुर्वन् इदमाह । तीएँ जह अहं दिट्ठो तया यथाऽहं दृष्टः अन्नो वि जणो तह च्चेय अन्योऽपि जनस्तथैव दृष्ट । कथं यथा भवति । पायडियणेहसब्भावविब्भमं

---

१ W. जंपमाणा, २ W. पुणरुत्तसय, ३ W. कुणइ, ४ W. णिब्भर, ५ W. तुम.

भ्यसोऽतो हुं ॥२६॥

अत[1] उत्तरस्य भ्यसः स्थाने हुं भवति॥ रुक्खहुं पडिदो॥ वृक्षात् पतितः॥

ङसेर्हे[2]-अदू ॥२७॥

अत उत्तरस्य ङसेः स्थाने हे-अदू इत्येतौ भवतः॥ रुक्खहे[3] रुक्खादु[4]॥ वृक्षात्॥

हो-सु-स्सा ङसः ॥२८॥

अत उत्तरस्य ङसः स्थाने हो-सु-स्सा भवन्ति॥ रुक्खहो रुक्खसु रुक्खस्स॥ वृक्षस्य॥

आमो हं ॥२९॥ Pu XVII. 45

अत उत्तरस्य आमो हं भवति॥ रुक्खहं॥ वृक्षाणाम्॥

हें चेदुद्भ्याम् ॥३०॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्यामो हें भवति हं च॥ वइहें वइहं वा। तरुहें तरुहं वा॥ वारिवाचको वइ-शब्दः[4]। वारीणाम्। तरूणाम्॥

भ्यसो हं ॥३१॥

तरुहं देइ[5]॥ तरुभ्यो ददाति॥

हो-हं ङसि-ङसोः ॥३२॥

इदुद्भ्यामुत्तरयोर्ङसि-ङसोः स्थाने हो-हं इत्येतौ भवतः॥ अग्गिहो अग्गिहं॥ अग्नेः॥

1) B. अत। 2) B, ङसे हें only. 3) LV, रुच्छ। P. रुच्छ। 4) Not found in P. 5) BVL. देहि.

हेः स्त्रियाम् ॥३३॥

स्त्रियां ङसि-ङसोः स्थाने हेर्भवति ॥ खट्टाहे[1] ॥ खट्टायाः ॥

पुंस् क्लीवयो[2]रिदुद्भ्याम् ॥३४॥

अग्गिहे महुहे[3] ॥ अग्नेः । मधुनः ॥

जस्-शसोरुदोतौ ॥३५॥ Pu XVII. 42

स्त्रियां जस्-शसोः स्थाने उदोतौ भवतः ॥ खट्टाउ अच्छंति । मालाओ[4] पेच्छह[5] । कुमारीउ अच्छंति ॥ खट्टाः सन्ति । मालाः पश्य । कुमार्यः सन्ति ॥

टा ए ॥३६॥ Pu XVII 49

स्त्रियां टा ए भवति ॥ खट्टाए ॥ कुमारीए ॥ खट्टया । कुमार्या ॥

तुहं-हमुं आदिर्युष्मदस्मदोः सुपा ॥३७॥

सुपा सह युष्मदस्मदोः स्थाने तुहं हमुं इत्यादिर्भवति ॥ तुहं पुच्छ । हमुं पुच्छामि ॥ त्वं पृच्छ । अहं पृच्छामि ॥

तुम्हे[6] अम्हे जसा ॥३८॥ Pu XVII 46

तुम्हे[6] पुच्छह । अम्हे[6] पुच्छाम ॥ यूयं पृच्छथ । वयं पृच्छामः ॥

शसा तुम्हहं अम्हहं ॥३९॥ Pu XVII. 64

तुम्हहं पुच्छामि । अम्हहं पुच्छह ॥ युष्मान् पृच्छामि । अस्मान् पृच्छथ ॥

अम्-ङे-टा-भिस्तइं अइं ॥४०॥

तइं पुच्छामि । अइं पुच्छ ॥ त्वां पृच्छामि । मां पृच्छ ॥

---

1) B. हेः । 2) B पुंस्क्लीवयो etc, 3) B साहूहे । 4) C_1 मालाउ । 5) C_1 पेच्छइ । 6) BP तुह्मे मह्मे ।

तुम्हेहिं[1] अम्हेहिं[1] भिसा ॥४१॥ Pu. XVII. 65

तुम्हेहिं[1] दिण्णं ॥ युष्माभिर्दत्तम् ॥

तुह-तुहु-मज्झ-महु ङसि-ङस्भ्याम् ॥४२॥ Pu XVII 67

तुह जादो ॥ त्वज्जातः ॥

युष्मदः तुज्झ तुब्भश्च[2] ॥४३॥

तुम्हाम्हो[3] भ्यसाम्भ्याम् ॥४४॥

तुम्ह जादो ॥ युष्मज्जातः ॥

सुपा तुम्हासु[4] अम्हासु[4] ॥४५॥

तुम्हासु ठिअं ॥ युष्मासु स्थितम् ॥

ज्रुं द्रुं यत्-तदोरमा ॥४६॥ Pu. XVII 55

अमा सह यत्-तदोः स्थाने ज्रुं द्रुं इत्येतौ भवतः ॥ ज्रुं[5] चिंतेसि द्रुं पावसि ॥ यच्चिन्तयसि तत् प्राप्नोषि ॥

सप्तम्या जद्रु[6] तद्रु ॥४७॥ Pu XVII. 56 R T III. 1. 20

सप्तम्या सह यत्-तदोः स्थाने जद्रु[6], तद्रु इत्येतौ भवतः ॥ जद्रु[6] वसदि ॥ यत्र वसति ॥

ता-त्वयोर्दा तूण[7]-प्पणाः ॥४८॥ Pu. XVII 39

ता-त्वयोः स्थाने दा-तूण[7]-प्पणा भवन्ति ॥ मणुसदा । मणुसतूण । मणुसप्पण ॥ मनुष्यता मनुष्यत्वं वा ॥

---

1) BCC₁ P तुह्मे हिं अह्मे हिं 2) B तुहश्च । 3) AB. तह्माम्दो 4) BC₁ P. तुह्मासु अह्मासु 5) Not found in B 6) BP. यद्रु तद्रु । 7) ACC₁ P तुण ।

तव्य इव्वङ्[1] ॥ ४९ ॥ Pu. XVII. 38

तव्य इव्वङ् भवति ॥ करिव्वं ॥ कर्तव्यम् ॥

क्त्व एव्यादिः ॥ ५० ॥ Pu XVII. 32

क्त्वः स्थाने[2] एव्यादिर्भवति ॥ रमेवि । रमेप्पि । रमेप्पिणु ॥ रंत्वा रमयित्वा वा ॥

यचश्चेअः ॥ ५१ ॥

भविअ । परिभविअ[3] । आहलिअ पडिपडिअ णउट्ठादि[4] ॥ भूत्वा । परिभाव्य । आहूय प्रतिपत्य मोत्तिष्ठति ॥

तुमोऽणमादिश्च ॥ ५२ ॥

तुमः स्थानेऽणमादिर्भवति । एव्यादिश्च ॥ लहेवि । लहेप्पि । लहेप्पिणु । लहणं लहतुं लहेव्वतुं[5] ॥ लब्धुम् ॥

ऋतोऽचि गुणः ॥ ५३ ॥

मरेप्पि ॥ मृत्वा मर्तुम् वा ॥

उतोऽन्वादेरुवः ॥ ५४ ॥

अनुवणत्तुं ॥ ल्वादेस्तु लुणेप्पि ॥ वक्तुम् । लब्ध्वा लब्धुं वा ॥

एप्येप्पिणवोरेल्लुग् व्रुवः[6] ॥५५॥ Pu XVII. 34 ,

व्रुवः[6] उत्तरयोः एप्पि एप्पिणोरेल्लुग् भवति ॥ व्रोप्पि व्रोप्पिणु ॥ उक्त्वा वक्तुम् वा ॥

---

1) ABCC₁ इव्वो 2) Not found in B. 3) B, भव । 4) C₁ णउठादि 5) C₁ लहेव्वहुम् । 6) B. व्रुअ ।

कृगमोर्वा ॥५६॥　　　Pu XVII. 35

कृ-गमोरेप्पि-एप्पिणवो[1] रेल्लुग् वा भवति[2] ॥ करेप्पि कृप्पि वा। गमेप्पि गंप्पि वा ॥

ट्ठादिः[3] स्थादेः ॥५७॥　　　Mk XVIII. 10

स्थादेः स्थाने ट्ठादिर्भवति ॥ ट्ठादि ट्ठेप्पि ॥ तिष्ठति ॥ स्मृ[4] अव [अवेदि]। मृङ् मरे[5] [मरेदि]। धृङ् धरे[6] [धरेदि]। दृश् पस्स [पस्सेदि]। व्रज् वज [वजेदि]। व्रुश्[7] व्रो [व्रोदि] ॥

ह्रो भुवोऽनुपसर्गे तिङि ॥५८॥　　　Mk XVIII 8

होदि[8] ॥ उपसर्गे तु अणुहवदि ॥ भवति। अनुभवति ॥

[9]तुं क्त्वोश्च ग्रहेर्गेण्हः ॥५९॥

गेण्हेप्पि। गेण्हेप्पिणु। गेण्हेदि ॥ ग्रहीतुम्। गृहीत्वा। गृह्णाति ॥

यग् इजो वा ॥६०॥

यक इज्जो वा भवति ॥ सुमरिजदि सुमरिज्जदि वा ॥ स्मर्यते ॥

[10]हिस्वाविदादिः ॥६१॥

हिस्वौ इदादिर्भवति ॥ करि करे कुरु[11] करहि ॥ कुरु कुरुष्व ॥

ऊ[12]स्तध्वमोः ॥६२॥

लोटस्तध्वमोः स्थाने ऊ[13]भवति ॥ देऊ संकऊ ॥

---

1) L एप्पिण्णु। 2) After this C_1 has भवति वा। 3) PL ट्ठादिः। 4) B. स्मर अर। 5) B मरो, L मार। 6) L धार। 7) Not found in B 8) B ति 9) ABCC$_1$ P तुङ्। 10) B दा। 11) L करु। 12) AC$_1$ उस्तध्वमोः। 13) AC$_1$ उर भवति।

हुं डाम-डामहै ॥६३॥

लोटो[1] डाम-डामहे हुं भवति ॥ देहुं । संकहुं ॥ वयं ददामः । वयं शङ्कामहे ॥

कुञः[2] कासा च स्यडा लृटि मस्महे ॥६४॥

लृटि मस् महे च हुं भवति ॥ स्यडा सह कुञः[2] कासा च ॥ कासाहुं ॥ वयं करिष्यामः करिष्यामहे ॥

स्यडः स्सिः ॥६५॥

लृटः[3] स्यडः स्सिर्भवति ॥ सुमरिस्सदि[4] ॥ स्मरिष्यति ॥

[अथ व्राचटादिः]

[5]युग्रादिर्व्राचटादौ ॥६६॥

व्राचटादिरपभ्रंशभेदः ॥ तत्र व्राचटादौ दोहादौ[6] युक्त-रेफ-समुच्चारणम् ॥ सर्प्पि ॥ सप्पि[7] ॥ व्रुं-द्रुं प्रभृति प्रयोक्तव्यम्[8] (V 46) ॥ त्वा एप्पि-प्पिणु (V. 55) ॥

[अथ नागर-उपनागरौ]

शेषो नागरे वा स्कादौ ॥६७॥

स प्राकृतमिश्र उपनागरे गाथादौ महाराष्ट्र्यां च[9] ॥

[अथ शौरसेनी[10]]

क-द-ध-भयाः प्रकृत्या वा ॥६८॥ Vr XII 3, Hc IV, 260, 267; Pu IX 9; RT, II. 1 5

मोथइ मोअदि[11] मोददे वा । मधुकरि सुरभि मलये ॥

---

1) BC₁ लोट् । 2) P कुञ्, B कुङ् 3) A लिट । 4) P सुमरिस्सिदि । 5) L अग्रादि । 6) Not found in CC₁ P 7) ACC₁ PL सर्पिरेव । सर्पिः । L सप्पि (:) 8) B प्रत्यवक्तव्यम् । 9) च is found only in B 10) Kramadīśvara has not explicitly mentioned the name of शौरसेनी । But Lassen has given these sūtras as forming the characteristics of शौरसेनी (Vide Lassen's *Institutiones Linguae Pracriticae, pp.* 50-51, Appendix). 11) Not found in P.

जेत्तिकादि[1] र्यावतादेः ॥६९॥

जेत्तिका तेत्तिका ॥ यावत्। तावत् ॥

क्त्वः इअः ॥७०॥ Vr XII 9 Hc IV. 271 Pu. IX 39

जाणिअ[2] ॥

कृत्वं क्त्वो दुअः ॥७१॥ Vr. XII. 10 Hc IV. 272 Pu IX 39 RT II. I. 26

कदुअ ॥ कृत्वा ॥

गमो मलुक् च ॥७२॥ Vr XII 10. Hc. IV.272 RT II 1 26

गदुअ ॥ गत्वा ॥

ञ्ञो वा ब्राह्मण्याभिज्ञ-कन्यादिण्यादेः ॥७३॥ Vr. XII. 7

बम्हण्णं बम्हं च। अहिञ्ञो अहिंचो। कण्णा कंचा ॥

तो लः प्रतेर्ज्ञः ॥७४॥

पलिचा ॥ प्रतिज्ञा ॥

क्लीबे णिर्वा जस्-शसोः ॥७५॥ Vr. XII. 11

कुंडाइं कुंडाणि वा ॥ कुण्डानि ॥

ङसेर्दो[3] परम् ॥७६॥

पुरिसादो। महिलादो। अग्गीदो[4] ॥ पुरुषात्। महिलायाः। अग्नेः ॥

1) PL येत्तिक etc. 2) P. जानिअ। 3) P—दो। 4) ABCC₁ L. अग्गीहो।

सर्वत्र परस्मै ॥७७॥

संकदि ॥

भू-ष्ठो भोचिट्ठौ[1] ॥७८॥ Vr. XII 12 16 Hc. IV. 269 Pu IX. 78 RT II I. 26 Mk. IX 108 137

भोदि। चिट्ठदि[2] ॥ भवति। तिष्ठति।

अस्तेरत्थि[3] स्तिङा ॥७९॥ Vr. XII. 19

अत्थि पुरिसो ॥ अस्ति पुरुषः ॥

स्यङो ह-स-स्साः ॥८०॥

इदीतौ यकि च ॥८१॥

पढिअदि पढीहदि पढिसदि पढिस्सदि। करिअदि करीअदि ॥ पठिष्यति। करिष्यति ॥

स्यङो मिङा स्सं नित्यमीङ् च ॥८२॥

करीस्सं ॥

[अथ मागधी]

मागध्यां ष-सोः शः ॥८३॥ Vr XI. 3 Hc. IV. 288 Pu XII. 2-3 RT II 2. 13 Mk XII. 2

लोशे[4]। शाहू[5] ॥ रोषः। साधुः[6] ॥

रो लः ॥८४॥ Pu XII. 4 Hc. IV. 288 RT II 2 14 Mk. XII 3

य-प[र][7]-चवर्गयुक्ता मनागुच्चार्याः ॥८५॥ Vr XI 5 Pu. XII 13-14 RT II 2 18 Mk XII 21

---

1) P ठ्ठिौ। 2) P ठ्ठिदि। 3) P असेरत्थि। 4) ABCC$_1$ and P लोसा। 5) BC$_1$ P. शाहु। 6) This is found in C 7) ACC$_1$ यट etc BP पट etc. L यप etc. This has been emended by me; vide Introduction p. 26

हृदयस्य [हडक्को[1]] ॥८६॥ — Vr XI 6, RT XII 2. 22, Mk XII. 14

[यो][2] युक्त-यजयोः ॥८७। — Vr XI. 4. Hc IV. 292, Pu. XIII 5, RT II. 2. 14

क्तो दाणिः[3] ॥८८॥ — Vr. XI 16, Pu XII 15-16, RT II 2. 20, Mk. XII 23

क्तस्य णिआ[4] ॥८९॥ — Vr. XI 15, Pu XII 37-38, Mk. XII 34-35

दीर्घः संबुद्धौ ॥९०॥ — Vr. XI 13, Pu XII 29-30, Mk II. 27-28

ङसो[5]हुं-त्वम्[5]अद्-दीर्घश्च वा ॥९१॥ — Vr XI 12 Hc IV. 299 300, Pu XII 27-28, Mk XII. 29

चिट्ठः[6] स्थः ॥९२॥ — Vr. XI 14 Hc. IV. 298, Pu XII. 33

पैशाचिके च ॥९३॥

हके हगे चाहमर्थे ॥९४॥ — Vr XI 9 Hc IV. 301, Pu. XII 31, RT II 2 12 & 28, Mk XII 30

शुट्ठ[7] शप्पदो महाळायो शाहु-[हडक्को[8]] कय्यं[9] [वय्यं[10]]-यिदाणि बम्हणाहु वअणेण चिट्ठदि। रे देवा! हके णुलिआ[11] ॥ सुष्ठु षट्पदः महाराजः साधुहृदयः कार्यं वर्जयित्वा ब्राह्मणस्य वचनेन तिष्ठति। रे देव! अहं नतः[12] ॥

[अथ अर्धमागधी]

महाराष्ट्री-मिश्रार्धमागधी ॥ ९५ ॥

1) ABCC₁ and P have हृदक्को। L हलदक्को। This has been emended by me 2) ABCC₁ L ये जायुक्तजययोः। L suggests it in the footnote as योनाद्य युक्त etc P स्जो etc 3) P. दालिः 4) P. निआ। 5) L जसा हुत्वम् etc. 6) L छिट्ठ (पैशाचिके) 7) P. शुट्ठ। 8) MSS and P हदक्को। 9) P. कस्ज। 10) P. वस्जि MSS not clear 11) P. णुणिआ। 12) Found only in C

[अथ शबरी]

शबरे सोरेत्वम्[1] ॥ ९६॥

एशे मेशे इत्यादि कथंचिद्भेदा महाराष्ट्र्यादेः । शकाभीर-द्राविडो[2]- ड्र[2]-वन्त्या-वन्ति-आवन्ति -प्राच्य-शौरसेनी- वाह्लिकी-दाक्षिणात्यादि-भाषाभेदाश्च नाटकादौ पात्रभेदे च ॥ देशोक्तिर्यथादर्शनमुन्नेया ॥

टीका । इयं भाषा महाराष्ट्री-मिश्रार्धमागधी ज्ञातव्या । शबरी महाराष्ट्रीय-नीच-जातिभेद । तत्र तेषा गाथादौ सो स्थाने एत्वं भवति । एशे मेशे एष मेष इत्यर्थ इत्यादि ॥ [3]

[देशोक्तिः]

१. सोत्प्रासोल्लापन[4]-विस्मयेषु वप्पे ॥

२. पुत्तरे योनौ ॥

३. गौरवे मारिवे[5] ॥

४. बहिणि-भ'चुको वयस्यार्थे ॥

५. सुमित्तो संबन्धे ॥

६. क्रोधोपशमन-प्रोत्साह-प्रसादनेषु[6] मित्त ॥

७. उणाइ-साह-ढोल्लाः प्रियार्थे ॥

८. अम्हो-अम्हि-अम्हा मात्रार्थे[7] ॥

९. बहिणि-संधि-भग्ग-वुत्त-वज्जघट्टिता संधिता-रण्डा मन्द-भाग्यासु ॥

1) From "शबरे सोरेत्वं to भेदाः" are not found in B ॥ 2) P. द्रविडोद्राव- 3) Found in A 4) After this B adds प्रोत्साह । 5) B मारिषे 6) प्रसादनेषु मित्त is not found in B 7) P. अस्मी अस्मि अस्मा मात्रार्थे ।

१०. गमेर-गमार-णडञ्जाण-अवट-वेल्ल अविदग्धे ॥

११. भडिल-भण्डा-विअच्छ[1]-होहो-अहो एअकृत-ददे संशोधने ॥

१२. सुहले सुहे स्त्रियाः ॥

१३. रे परिहासे साधिक्षेपे च ॥

१४. अरे विस्मये च ॥

१५. मरुउ-हमारि-अहह सकटाक्ष-विस्मये ॥

१६. चल्ली-मत्सी[2]-गमसम-भल्ल-ल्ल-वहेवहे[3]-वहवह-कलकल-वहइ मदन-वेदनायाम् ॥

१७. सुहिड विवाविड अणिअइ आविड गौरवातिशये ॥

१८. कोच्छी जीविकायाम् ॥

१९. ओ निर्देशे ॥

२०. जे जि इवार्थे ॥

२१. हेज्जत्तं[4] एवमर्थे ॥

२२. मिए स्वार्थे ॥

२३. ढक्कोण[5]-हरथंस्थविड-वारिम-मारुआ-सोहा-धुंगा-ओरंग-कल्ल-कल्ली ह्यस्तन-श्वस्तनयोः ॥

२४. होइ-वट्टइ पर्याप्तौ ॥

---

1) B विच्छइ। 2) B. मत्सो। 3) CC$_1$ वहुवहु। 4) P हेज्जातम्। 5) P ढर्ढ्ढि।

२५. समसीस-सरिसौ तुल्यतायाम् ॥

२६. चिंता-लिखट्ठौ व्यसनोपहते ॥

२७. खोज्ज मार्गचिह्ने ॥

२८. गजईमर परिहासे वसन्ते च ॥

२९. अलेइ भेंड कृपालेपन-मेखलासु ॥

३०. केऊरपुत्तो गो-महिषी-शावके ॥

३१. उड्ड[1] अत्युच्चे ॥

३२. विस्सह-विटाणो गृह-संपर्कयोः ॥

३३. निंदुअ दोषे ॥

३४. ऊद्द[2] निन्दायाम् ॥

३५. अद्द-अग्गौ परिहासे वर्णने च ॥

३६. पीणु गोचरे ॥

३७. सड्डक[3] मुञ्जार्थे ॥

३८. दहक शोभने ॥

३९. वहिणि-वहित्थ-महिला भगिन्याम् ॥

४०. पात वेधने ॥

४१. मलुक् कदाचिदर्थे ॥

४२. छंदिम वेलच्चये ॥

४३. लिप इच्छायाम् ॥

1) P. पड्ड । 2) P ऊर्द्द । 3) CC_1 पट्टक

४४. थाम स्थाने ॥

४५. पहिल: प्रथमे ॥

४६. मज्झ उपरि ॥

४७. यदि तत्रार्थे[1] ॥

४८. चिकिल्ल[2] पिच्छिले[2] ॥

४९. प्रवेल्ल प्रस्तुतार्थे ॥

५०. कडमड उद्वेगे ॥

इत्यादि देशीसारः ॥

एइ[3] पादपूरणे ॥९७॥

मइ[4] एइ[3] दुज्जण-वअण-गओ ॥ मया अपि दुर्जन-वचन-गतः ॥

एङ अनुस्वारयुक्तान्ता[5] लघवश्च ॥९८॥

कंठे लग्ग[6] पिअ स्सअं ॥

टीका। अस्यार्थः। कण्ठे लग्नः प्रिय स्वयम्। कंठे इत्यत्र एकारः। लग्ग इत्यत्र अकार। पिअ इत्यत्र अकारः। स्सअं इत्यत्र अनुस्वारश्च। एते गुरवो लघवो ज्ञेयाः। तेन पज्झटिकाछन्दसो लघुत्वम् उपपद्यते इति तात्पर्यार्थः ॥

ह्रस्व-दीर्घत्व-स्वशब्दोपाधिर्यथेष्टम् ॥९९॥

ढोल्ला मिलिआ सा उण स अइं ॥ ह्रस्वत्वम्। मिलिआ ज स तइं ॥ लोपो दीर्घत्वं च ॥

टीका। अस्यार्थ । प्रिया मिलिता सा। अर्थात् त्वामिति शेष । पुनः कदाचिद् अर्थे पुन सा मया मिलिता। मिलिता या सा त्वया ॥

---

1) Not found in B 2) P चिकिन्द पिच्छले। 3) P. घइ। 4) P मह। 5) अन्ता is not found in B 6) ABC₁ P लग्गु, but commentary gives लग्ग।

[अथ पैशाचिकी]

वर्गाद्यौ त्रि-चतुर्थयोः ॥१००॥ Vr X 3 Hc IV 325

वर्ग-त्रि-चतुर्थयोः स्थाने वर्गाद्यौ भवतः ॥ लोकानुसारात् पैशाचिके ॥ गगनं ककलं[1] (V 103)। घर्मः[2] खम्मो। जातं चातं। झङ्कारः[3] छंकालो। डिम्बः टिंपो[4]। गण्डः कंटो। दुर्गा तुक्का। साधुः साथु। विसं पिसं। घृतं[5] खृतं। भूतं फूतं ॥

प्राकृतमिद्ध[6]-त्रिचतुर्थयोश्च ॥१०१॥ Hc IV 327

यजनं जजलं (V. 103) चचलं (V. 103) ॥ क्वचिन्नादौ[7] ॥ सर्गः[8] शग्गो ॥

लुग्यः परम् ॥१०२॥

यकारस्य परं केवलं लुग् भवति ॥ जयः चओ ॥ नान्यस्य[9] ॥ काकः काको ॥

णनोर्लः ॥१०३॥

णनोः स्थाने लो भवति[10] ॥ भणति फलति। ध्वनति थ्वलति। भणितं फलितं। ध्वनितं थ्वलितं ॥

प्राकृतणश्च ॥१०४॥

चणं पलं[11] ॥

---

1) MSS and P ककणं, vide V. 103 for ल। 2) B घर्मः। 3) L झिङ्कारः चिङ्कालो। 4) B' तिप्पो। 5) Not found in L 6) B सिद्धि 7) In P it has been given as a separate sūtra (No 104) 8) L स्वर्गः। 9) In P and L it has been given as a separate सूत्र (no. 106); but it may be regarded as a वृत्ति। 10) This वृत्ति is not found in ABCC₁ P It is found only in L 11) B फलं ABCC₁ पणं।

रादेर्लादिः ॥१०५॥

रादेः स्थाने लादिर्भवति ॥ चरणं चलल[1] ॥

नणोर्ञो वा ॥१०६॥

कनकं कञकं । वर्णं वञ्ञं ।

एवेवयोर्येव्रयिवौ ॥१०७॥

हरिरेव हलियेव । हरिरिव हलियिव ॥

हृदयस्य हितअकं ॥१०८॥ Vr X. 14 Hc IV. 310

द्रुढ-हृदयकः । तठ–हितअको ॥

तुंफ-तुप्फौ युष्मदो वा बहुत्वे ॥१०९॥

बहुत्वे युष्मदः स्थाने तुंफ–तुप्फौ वा भवतः ॥ यूयं भणथ तुंफ फलह । तुप्फ वा । तुम्हे वा ॥

अस्मदोऽम्फः ॥११०॥

बहुत्वेऽस्मदः स्थानेऽंफो वा भवति ॥ वयं भणामः अंफ फलामो अम्हे वा ॥

भुवः फो-फुरौ ॥१११॥

भूधातोः स्थाने फो–फुरौ भवतः ॥ फोति फुरति ॥ भवति ॥

---

1) PL चलण । After this in all the MSS and PL some words, such as, कष्टम् कस्टं । उष्ट्र उसरो । उष्ण उसणो (ABCC₁ P), but (L) कृष्ण कसणो । प्रश्न पसणो । स्नानम् सिनाणं । कार्यं कारिअ are given As all these sūtras do not come under the purview of this rule, they are not included in the body of the text These seem to be the characteristics of महाराष्ट्री ।

प्राकृतवच्छेषम्[1] ॥११२॥

तिस्सा सिस्सो एण्हिं। इति स्स हसिमो एहिं। ता वहामि। वएआरो॥ तस्याः सीमा एत्वादि। इति स्म हसाम एषु। तावद् वहामि। व्यवहारः॥

लक्षण-निबद्धा यावत्-संभवाः ॥११३॥

जडासो तडासो चारिहत्थो, घर[2] [त][3]इ अग्गे खेड्डुवुत्तो।
गा[ई][3] होही घरणि विदोही, सो किस वोल्ल[4] अणाहि णाहित्ति॥

यादृशस्तादृशश्चतुर्हस्तः गृहं तस्याग्रे तृणस्तम्बः।
धृता गां दुग्ध्वा गृहिणी व्याकुला, सा का वार्ता इदानीं नास्तीत्यर्थः॥

* * * *

विद्यातपोऽर्थी वादीन्द्रः पूर्वग्रामी द्विजः कविः।
चक्रपाणिसुतो ज्यायान् नतासौ श्रीपतेः कृती॥

इति वादीन्द्र–चक्रचूडामणि–महापण्डित—श्रीक्रमदीश्वरकृतौ संक्षिप्तसारे महाराजाधिराज-श्रीजुमरनन्दि–परिशोधितायां रसवत्यां वृत्तावष्टमः पादः समाप्तः। सन्धिपादादिना प्राकृतान्तेन द्वितीयोऽध्यायः॥

॥ सपूर्णः॥

1) P. शेष. 2) P घरद, AC₁ घराण। 3) Emended by me 4) C_1 वल्ल।